

TERMINOLOGIA ET CORPORA – SUPPLEMENTUM

Tisztelettel kérem
Jóhisztűtöké.

TERMINOLOGIA ET CORPORA – SUPPLEMENTUM

SOROZATSZERKESZTŐK

FÓRIS ÁGOTA
PUSZTAY JÁNOS

TERMINOLOGIA ET CORPORA – SUPPLEMENTUM

TOMUS II.

EZERARCÚ LEXIKON

Szerkesztők

Fóris Ágota
Tóth Szergej

SZOMBATHELY
2007

Terminologia et Corpora – Supplementum

A Berzsenyi Dániel Főiskola Uralisztikai Tanszékének
és a Terminológiai Innovációs Központnak közös sorozata.

Cím:

H – 9700 SZOMBATHELY, Berzsenyi tér 2.

Tel./Fax: +36 94/504-553

+36 94/504-589

e-mail: aforis@bdf.hu

pyj@bdf.hu

Honlap: <http://termik.bdf.hu>

<http://uralisztika.hu>

<http://uralisztika.eu>

ISSN 1788-6368

HU ISSN 1788-6368

ISBN 968-963-9531-75-8

Lektorok:

Ablonczyné Mihályka Livia

Pajzs Júlia

A kötet az OTKA (T 46470) támogatásával jelent meg.

© A szerkesztők és a szerzők, 2007

Nyomdai munkák: Balogh és Társa, Szombathely

ELŐSZÓ

Ahogy a társadalmi környezetünk gyors egymás utáni lépésekben átalakul, úgy változik a nyelv helye, szerepe életünkben, és úgy módosulnak a nyelv használatának és vizsgálatának eszközei, módszerei valamint az alkalmazás céljai is. Ezt a sokrétűséget mutatja a *Terminologia et Corpora – Supplementum* sorozat második kötetének anyaga. Egyes dolgozatok témaválasztása konkrétan a sorozat névadóinak – a terminológia és a korpuszok – témakörébe esik, míg mások a fordítás, az oktatás kérdéseire jutnak el a lexikai vizsgálatok során. A tematikai sokszínűséget a fonológia terápiás alkalmazásának nyelvészeti szemléletű bemutatása zárja, egy speciális fonológiai adatbázis és szoftver bemutatásával. A vizsgált kérdések tudományos megközelítése a lexikográfia hagyományos módszereitől, a számítógépes nyelvészet különböző ágain keresztül, a formális nyelvészet legújabb alkalmazott módszeréig terjed. A kötet jelentőségét ebben a tematikai és kutatási módszertani sokszínűségben látjuk, amivel szemléltetni szeretnénk azt is, hogy az egyre jobban kiszélesedő nyelvészeti kutatások a sokféleség mellett egységet képeznek, és ezt az egységet a nyelvet alkotó ezerarcú elemek kapcsolják össze.

A kötet tizennégy tanulmányt tartalmaz, melyek egy része Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszusokon elhangzott előadások írott változata, más részük e gyűjteményes kötetbe készült. A tanulmányok valamilyen módon mind a lexikonhoz kapcsolódnak, és a lexikológia, a lexikográfia, a terminológia, a számítógépes nyelvészet területéről dolgoznak fel egy-egy témát. A *hamis barátok* (*faux amis*, vagy *FA*) vizsgálatát más-más szemszögből, olasz-magyar, illetve francia-magyar példákon végezte H. Varga Márta és Kiss Mónika. Szakszótárak készítési elveivel és vizsgálatával több tanulmány foglalkozik: Dróth Júlia és Neuhauser Márk szerzők egy környezetvédelmi szakszótár munkafolyamatáról számolnak be írásukban. Tamás Dóra a Magyarországon kiadott olasz gazdasági szótárakról írt összefoglaló-elemző tanulmányt. Vogelné Takács Gabriella a közigazgatás és az önkormányzatok szókincsét vizsgálta német-magyar összevetésben. Bérces Edit sportszótárak elemző vizsgálatát összegezte. Fóris Ágota és Hesz Györgyi tanulmányában a szótári utalások szerepét analizálja különböző típusú szótárakban. Gercsák Gábor magyar tájnevek angolra fordítási gyakorlatát elemzi, rámutatva, hogy mekkora szükség volna egységes szemléletű fordítói stratégiára a magyar szakkönyvek idegen nyelvre fordítása során. A szótárak,

elsődlegesen az elektronikus szótárak közoktatási szerepét és jelentőségét vizsgálja Farkas Judit és Nagy Ágnes tanulmányában. Bérces Emese a magyar lexikográfia egyik – eddig mellőzött – területére vezet a zenei szótáraknak az oktatásban betöltött szerepének vizsgálatával. A formális nyelvészet eredményei jelennek meg Alberti Gábor, Balogh Kata, Kleiber Judit és Viszket Anita írásában a fordítás totálisan lexikalista megközelítésének analízisében, majd ezt követően Szilágyi Éva és Viszket Anita dolgozatában egy lexikonbeli argumentumstruktúra kidolgozásáról. Kocsor András és Paczolay Dénes, majd Sejtes Györgyi, Bácsi János és Kocsor András tanulmányában a szerzők a *Beszédmester* szoftver hallássérültek beszédjavítás terápiában és olvasás-fejlesztésben való alkalmazhatóságát elemzik, illetve ennek fonológiai adatbázisát mutatják be.

Azt reméljük, hogy a dolgozatokban vizsgált kérdések sokoldalú megközelítése, a tárgyalás eltérő módja segíteni fogják a kötet olvasóit a nyelvi jelenségek mélyebb megértésében.

A szerkesztők

A NYELVTANULÓK „HAMIS BARÁTAI”-RÓL

H. VARGA MÁRTA

litnoh@uniud.it; mzsvara@t-online.hu

0. A „fordító hamis barátai” („faux amis du traducteur”) szakkifejezés először egy francia szótárban látott napvilágot még 1928-ban (KOESSLER–DEROCQUIGNY 1928). Azóta a nemzetközi nyelvészeti szakterminológiában jól ismert, bár máig nem egyértelműen definiált jelenség. A fr. *faux amis*, ang. *false friends*, ném. *falsche Freunde*, ol. *falsi amici*, sp. *falsos amigos*, or. *ложные друзья* terminuson általában olyan azonos vagy hasonló hangsorú szavakat értünk két vagy több nyelvben, amelyek **etimológiailag kapcsolatban vannak** ugyan egymással, de jelentésük csak többé-kevésbé azonos. Ezek a szavak – különösen a tanulási folyamat kezdetén – könnyen megtéveszthetik a nyelvtanulót (különösen akkor, ha anyanyelve az egyik érintett nyelv), aki látva vagy hallva az idegen nyelvű szót, az anyanyelvi interferencia következtében tévesen azonosítja az ismerős hangsort az anyanyelvében, esetleg más, korábban tanult idegen (legtöbbször valamilyen indogermán) nyelvben már megszokott jelentéssel. Mivel a közös eredetre visszamenő szavak morfológiai, szintaktikai, stilisztikai, frazeológiai szinten, valamint a szóhasználat, a társadalmilag szankcionált úzus területén nagy mértékben különbözhetnek, ebből adódóan gyakran nem normatív, illetve nem a szándékkal megegyező megnyilatkozásokhoz vezetnek (vö. EMERICZY 1980:52–53).

1. Célszerű a „hamis barátok”-nak tágabb és szűkebb értelmű csoportjait elkülöníteni egymástól.

1.1. A tágabb értelemben vett „hamis barátok” csoportjába olyan szópárok tartoznak, amelyek a nem rokon nyelvek közötti érintkezéseknek köszönhetően, kölcsönzés eredményeként esnek egybe vagy hasonlítanak nagymértékben egymáshoz. Ezeknek az – eredetüket tekintve azonos – szavaknak a jelentése az egyes nyelvek különálló fejlődése miatt számottevően eltérhet, pl. m. *farmer* ‘kék színű erős vászonból készült ruhadarab’ ~ ang. *farmer* ‘gazdálkodó, földműves’, m. *barát* ‘az a személy, akit (kölcsönös) bizalom, ragaszkodás és szeretet köt hozzánk’ ~ or. *брат* ‘fiútestvér’. Sok olyan úgynevezett nemzetközi

(vagy vándor-) szó is tartozik ebbe a csoportba, amelyek közös latin (görög, perzsa stb.) eredetre vezethetők vissza, pl. mind a m. *gumi*, mind az ang. *gum*, az ol. *gomma*, fr. *gomme* vagy a n. *Gummi* a latin eredetű ‘mézga’ jelentésű *commi*, *cummi*, népi lat. *gummi*, *gumma* szóból származnak, és persze nem minden jelentésükben azonosak. Ezek a „hamis barátok” nemcsak gyakorlati, hanem elméleti szempontból is sok tanulsággal szolgálhatnak, elsősorban a nyelvtörténész, a komparativista vagy a kontrasztív nyelvész számára, minthogy a közöttük lévő jelentésbeli vagy stílári különbségek többnyire összefüggésben vannak az átvétel történetével és a befogadó nyelv rendszerbeli viszonyaival is.

1.2. A szűkebb értelemben vett „hamis barátok”-at az angol nyelvű terminológiában gyakran „false / deceptive cognates”-nak, azaz ‘hamis rokon’-nak is nevezik. Ebbe a csoportba azok a rokon nyelvi szavak tartoznak, amelyek eredetileg „vér szerinti” kapcsolatban voltak egymással, hiszen egy közös alapnyelvből ágazott szét az útjuk. Az azonos eredet folytán alakilag azonosak vagy hasonlóak, de jelentésük – a két nyelv különválásának, majd eltérő fejlődésének eredményeként – nagymértékben eltér(het) egymástól, pl. ang. *dish* ‘fogás, egytálétel’ ~ n. *Tisch* ‘asztal’. Az ilyen szavakat „messzire sodródott testvéreknek” is nevezhetjük.

A rokon nyelvek beszélőit elsősorban ez utóbbi, szűkebb értelemben vett „hamis barát”-ok vezetik félre, mivel a másik nyelv hasonlóságára építenek, és az alkalmoszerű eltérések felkészületlenül érik őket. Ezek a szópárok ráadásul többé-kevésbé hasonló jelentésmezőbe tartoznak (hiszen egy töből fakadnak), így a kontextus sem feltétlenül oszlatja el a félreértést.

Carla Marelló álláspontja szerint „hamis barátok”-kal általában nem azonos nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek vonatkozásában szokás foglalkozni (tehát a tágabb értelemben vett „hamis barátok”-kal), ugyanis az egymáshoz genetikailag közelebb álló nyelvek esetében nehezebb feltárni a finomabb jelentésárnyalatokat, különbségeket, mint az egymástól távolabb állókéban (BOCH 1988: III). A továbbiakban én is ennek az álláspontnak megfelelően értelmezem a „hamis barát”-jelenséget.

1.3. A teljesség kedvéért jegyzem meg, hogy a szakirodalomban találkozhatunk a „hamis barátok”-nak egy – véleményem szerint – túlzottan tág értelmezésével is, amely nem írja elő kritériumként a közös etimológiai eredetet. David Crystal terminológiai szótárában pl. a következő meghatározást találjuk: „Words in different languages which resemble each other in form, but which express different meanings” (1992:132), a *Longman Dictionary of Language Teaching & Applied Linguistics* szócikkében ezt: „a word which has the same or very similar form in

two languages, but which has a different meaning in each. The similarity may cause a second language learner to use the word wrongly” (1992:136), és még említhetnék további forrásokat is. Ha ezekből a definíciókból indulunk ki, a véletlen homonimákat sem zárhatjuk ki a vizsgálódás köréből, ugyanis az írásképi / formai (de még a hangzásbeli) (kvázi)azonosság (is) gyakran meglepő egybeeséseket hoz létre, pl. m. *mese* ‘csodás elemeket tartalmazó, költött elbeszélés’ ~ ol. *mese* ‘hónap’; m. *karika* ‘kör alakú tárgy’ ~ ol. *carica* ‘töltet, támadás’; m. *lucerna* m. ‘takarmánynövény’ ~ ol. *lucerna* ‘olajmécses, fény, ragyogás’; *eleven* ‘élénk’ ~ ang. *eleven* ‘tizenegy’; m. *comb* ‘a hátsó végtag térdízület fölötti része’ ~ ang. *comb* ‘fésű’; m. *fatál* ‘fából készült tál’ ~ ang. *fatal* ‘elkerülhetetlen, végzetes’; m. *favilla* ‘fából készült villa’ ~ ol. *favilla* ‘szikra, parázs’. Mivel a fenti, látszólagos párokat alkotó szavak között semmiféle szemantikai kapcsolat nem létezik, és formai azonosságuk / hasonlóságuk merő véletlen, így ezek nem tekinthetők – Lázár (1998: 85) megfogalmazásában – még „false friends potential”-nak, ‘lehetséges hamis barátok’-nak sem. E párok esetében a szójelentések annyira távol állnak egymástól, hogy a kontextus az esetleges legapróbb kétélyeket is minden bizonnyal gyorsan eloszlatja, így a hasonló hangalak (vagy írásképi) semmiképp nem tudja megtévesztetni a nyelvhasználót, sem a szóbeli vagy írásbeli produkció folyamán, sem a nyelvi üzenetek dekódolásakor. Az persze elképzelhető, hogy a *Fatál* – egy belvárosi étterem nevéként, tehát kontextuson kívül – baljós sejtéseket vált ki a magyarul nem tudó angol anyanyelvű külföldiekből..., mi, magyarok ellenben örömmel kapjuk fel a fejünket az olaszországi bevásárlóközpontokban, ha a *Faville* nevű áruházak mellett vezet el az utunk: a magyarban jól ismert hangorból és jelentésből azonban aligha tudunk következtetni a bolt profiljára. A szavaknak a szótárakban rögzített formájukkal (alapalakjukkal) kapcsolatos valódi vagy akár a – képzővel, jellel, raggal ellátott szóalakok tudatos összepárosításával alkotott – úgynevezett mesterséges homonimák keresése jó agytorna, szórakoztató nyelvi játék vagy érdekes találós kérdés lehet (pl. MI AZ? 1. magyarul: a délutánt követő napszak vagy rendezvény; olaszul és franciául: kelet; latinul: van = *est*; 2. magyarul: féltucat; angolul: kalap; svédül: halálosan gyűlöl = *hat*; 3. magyarul: készíts süteményt!; németül: édes = *süss*), de amennyiben ezeket nem zárjuk ki a „hamis barátok” köréből, könnyen parttalanná válhat a vizsgálódás. Célszerűnek vélem szem előtt tartani a 0. pontban idézett definícióban prioritást élvező közös etimológiai gyökér kritériumát, illetve azt a kitétel, miszerint a lexémáknak legalább egy közös jelentéselemmel kell rendelkezniük. Úgy vélem, ily módon a fenti homonimák interpretációja kerülendő ebben a körben.

2. Nyelvtanárként magam is többször tapasztalhattam, milyen nehézséget jelent a nyelvtanulók számára a „hamis barát”-jelenség. A diákok már a nyelvtanulás kezdetén is felfigyelnek a megtévesztő hasonlóságokra, de magasabb nyelvi szintre jutván, különösen a fordítási gyakorlatok során egyre több és több hamis analógiás esettel találkozhatnak. A nyelvtanulók, különösen a több nyelvet ismerők és használók körében tudatosítani kell, hogy a szójelentések a formai azonosság vagy a hangzásbeli hasonlóság ellenére is nagyon különbözők lehetnek. Eddig egyetlen nyelvkönyvben, a Fábián Zsuzsanna – Kardos Orsolya szerzőpáros olasz nyelvkönyvében (2004:136–138) találtam a szójelentések különböző aspektusaival foglalkozó lexikai gyakorlatok között „hamis barátok”-kal kapcsolatos feladatokat is, illetve Lázár A. Péter egyik tanulmányához (LÁZÁR 1998) csatoltan találkoztam egy „veszélyes szópárok” jegyzékkel (erre később a világhálón is rábukkantam), amelyet a szerző elsősorban az angolul tanuló magyar anyanyelvű diákok számára állított össze. A „hamis barátok” közötti finomabb jelentésárnyalatok, apróbb-nagyobb jelentésetlérések, illetve különbözőségek feltárása elsősorban nyelvtanári, nyelvkönyvírói és nem utolsósorban szótárírói feladat (lenne). Fábián Zsuzsanna már évekkel ezelőtt megfogalmazta egy olasz-magyar „hamis barát” szótár összeállítására irányuló javaslatát, felvázolva a feldolgozás mikéntjét is (FÁBIÁN 2001). A megtévesztő szópárok elrendezésének Fábián (2001:111) által felvázolt elveivel (ami a címszavak és a szócikkek elrendezését, a magyarázatok milyenségét és a kontextuális példákat illeti) alapvetően egyetértek. Fontos kitételnek tartom, hogy az eltérő jelentések szerinti tagolásban a stílusminősítéseknek is helyet kell kapniuk a használatra vonatkozó vagy a konnotációra utaló információkkal. Mindezek mellett a szótár leendő készítőinek figyelmébe ajánlom Péter Mihály osztályozási szempontjait is (vö. PÉTER 2005a:112–114). Péter az orosz és a magyar nyelv azonos eredetű és hasonló hangzású jövevényszavait vizsgálva a közöttük lévő szemantikai viszonyok bemutatásához nemcsak a szó lexikai jelentését meghatározó ún. **ábrázoló komponenseket** vette figyelembe, hanem rámutatott az ún. **értékelő komponensek** közötti (esetleges) különbségekre is.

3. A Péter által kialakított csoportokat megkísértem alkalmazni néhány „veszélyes” szópár szemantikai mezőinek egybevetése céljából a magyar és az olasz nyelv vonatkozásában is (az összefoglaló táblázatot ld. az 5. pontban). Úgy vélem, a félreértések és a tévedések elkerülése végett az ábrázoló jelentések közötti különbségek tisztázása mellett a (pozitív vagy negatív) értékelő jelentések közöt-

ti finom distinkciókra is feltétlenül érdemes, sőt szükséges (a szótárban is) utalni.

3.1. A „hamis barátok” első nagy csoportjába az ún. „teljesen hamis barátok”-at (ang. *absolute false friends*, ol. *falsi amici totali*) soroltam. Ezek közé általában azok a régebbi átvételek tartoznak, amelyek esetében – a közös etimológiai eredet ellenére – az eredeti szó és a jövevényszó jelentése ma már teljesen különbözik egymástól, de a jelentésekben bekövetkezett változás általában nyomon követhető, érthető és nem szabálytalan, pl. m. *piac* ‘napi szükségleti cikkeknek, különböző élelmiszereknek erre kijelölt helyen, téren folyó rendszeres adásvétele’ < ol. *piazza* ‘tér’; m. *bank* ‘állami hitelszervezet’ < ol. *banco* ‘pad’; m. *pálya* ‘valamely test mozgásának útvonala; sportpálya’ < ol. *palio* ‘1. versenyben díjként adott ruhadarab, zászlóféleség; 2. futóverseny’; m. *táska* ‘kisebb tárgyak tartására való, hordozható, bőrből, szövetből stb. készült használati tárgy’ < ol. *tasca* ‘zseb’.

A „teljesen hamis barátok”-nak két alcsoportja különíthető el az értékelő jelentések függvényében. Míg a fentebb felsorolt példák értékelő komponenssel nem rendelkező ún. semleges jelentésű szavak voltak, addig a m. *firma* < ol. *firma*, m. *parola* < ol. *parola*, m. *rafinált* < ol. *raffinato* nemcsak ábrázoló, hanem értékelő komponenseikben is különböznek egymástól. A *firma* a mai magyarban már csupán a tréfás, gúnyos minősítésű ‘jómadár, kétes hírű alak’-féle jelentésekben él, az olasz szó jelentése semleges: ‘(név)aláírás’-t jelent. Végző forrása, a középkori latin *firma* ‘megerősítés’-t, ‘hitelesítés’-t jelentett, amely gyakran saját kézzel (*manu sua*), azaz kézjeggyel, aláírással történt. A ‘kétes hírű alak’ jelentés valószínűleg az angol által közvetített, a magyarba közvetlenül a németből átkerült ‘cég’ jelentés átvitt értelmű használatából alakult ki (vö. *TESz* 1:919). Az elavulóban lévő, illetőleg ma már jobbára csak nyelvjárási szinten élő *parola* szavunk ‘tenyérbe csapó kézfogás, mint ígéret vagy egyezség’ jelentése valószínűleg az olasz *parola* ‘becsületszó’ jelentésből jött létre (vö. ol. *dar parola* ‘szavát adja valamire, megerősít, biztosít’) annak a régi szokásnak az alapján, hogy az ígéretet (kezességet, megállapodást) kézfogással szentesítették (vö. *TESz* 3:113). A magyarban pejoratív jelentésű *rafinált* (‘ravasz, furfangos’) szócsaládjának a tagjai vegyipari szakszóként nemzetközileg ismertek: a ‘tisztított, finomított’ → ‘ravasz, körmönfont’ jelentésfejlődés a magyarban minden bizonnyal önállóan ment végbe (vö. *TESz* 3:331).

3.2. A „hamis barátok” második nagy csoportjába az ún. „részben hamis barátok” (ang. *partial false friends*, ol. *falsi amici parziali*) tartoznak. E csoporton belül a Lázár A. Péter (1998:86–89) által (1) magába foglaló (inklúziós) esetek-

nek, illetve (2) átfedésses eseteknek (overlap) nevezett alcsoportok különböztethetők meg.

3.2.1. Inklúziós esetben a két szó jelentésköre nem esik egybe: az egyik nyelv tágabb jelentésű szava magába foglalja a másik nyelv szűkebb jelentésű szavát. Ilyen esetekben a tévesztés lehetősége egyirányú: rendszerint a tágabb jelentésű szó vezeti félre a szónak csak a szűkebb jelentését ismerő nyelvhasználót.

A jelentésszűkülés a magyarban eredményezhet (a) értékelő komponens nélküli jelentéseket, pl. m. *balerina* 'balett-táncosnő' < ol. *ballerina* 'táncosnő'; *tinta* 'írásra használt, rendszerint sötét színű oldat' < ol. *tinta* 'festék', de (b) a jelentésszűkülés lehet jelölt értékű is, pl. m. *masina* (nép) 'cséplőgép'; (rég) 'mozdony, vonat' < ol. *macchina* 'gép, motor'; m. *perszóna* 'kétes hírű személy' < ol. *persona* 'személy, egyén, ember'. A jelentésszűkülés azt is eredményezheti, hogy az eredetileg köznyelvi jelentésű szót az egyik nyelvben már csak valamely szakterület terminusaként használjuk, pl. m. *allegro* (zene) 'élénken' < ol. *allegro* 'vidám, boldog'; *finale* (zene, szính, irod) 'befejező tétel, hatásos vég' < ol. *finale* 'befejezés, döntő futam, finis'; m. *konfirmál* (val) 'a konfirmálás szertartását végzi' < *confermare* 'megerősít, hitelesít, visszaigazol'.

3.2.2. Átfedésről (overlap) akkor beszélünk, ha a két szónak van közös jelentéstartománya, és mindkét nyelvben van(nak) a másiktól eltérő aljelentés(ek), pl. m. *korzó* 'sétálóutca' < ol. *corso* '1. folyás; 2. tengeri utazás; 3. égitestek mozgása; 4. menet; 5. út; 6. lefolyás; 7. tanfolyam, kurzus, előadás-sorozat; 8. sétálóutca' vagy m. *óra* '1. időmérő szerkezet; 2. időegység; 3. tanítási óra; 4. 60 perc időtartam; 5. fogyasztásmérő műszer' < ol. *ora* '1. időtartam; 2. időpont'. Ilyen esetekben a tévedés veszélye mindkét irányból fennáll.

4. Klasszikus értelemben a „hamis barátok” fogalma alapvetően a jelentésre vonatkozik, kiterjeszthető azonban a nyelv egyéb területeire is, például a nyelvtanra (szófaji eltérések, eltérések a szám vonatkozásában vagy a megszámlálható főnév és az anyagnév között, eltérések az igevonzatok között stb.), a helyesírásra, a tulajdonnevekre, a frazémákra (szólásokra, állandósult szókapcsolatokra, közmondásokra), sőt nyelven kívüli mozzanatokkal (pl. a gesztusok, a mimika jelentésének értelmezésével) is kiegészíthető.

Úgy vélem, a „hamis barát”-okból adódó félreértések, félrefordítások elkerülése végett bizony célszerű lenne e jelenséggel mélyrehatóbban is foglalkozni, ugyanis a „hamis barátok” nemcsak a (hivatásos) fordítókat vezethetik félre, hanem a nyelvtanulókat is megtéveszthetik, hiszen mind a négy alapkészség (írás, olvasás, beszéd, értés) elsajátításában gondot okozhatnak. Tanítványainkban fel-

tétlenül tudatosítanunk kell, hogy – ha nem elég elővigyázatosak – könnyen jó-hiszemű „áldozataivá” válhatnak a „hamis barátok”-nak, amelyek a nyelvtani hibákhoz hasonló „ügyetlen” és egyben félreérthető nyelvi megnyilatkozásokhoz vezethetnek.

5. Összefoglaló táblázat

A nemzetközi szókincshez tartozó „hamis barátok”-at a magyar és az olasz nyelv vonatkozásában a már fentebb említett (ld. 2. és 3. pont), a Péter Mihály által összeállított osztályozási szempontokat is figyelembe véve a következőképpen csoportosítom:

5.1. Az ábrázoló jelentések különböznek („teljesen hamis barátok”)

5.1.1. Értékelő jelentés nincs

5.1.2. Az értékelő jelentések is különböznek

5.2. Az ábrázoló jelentések hasonlóak („részben hamis barátok”)

5.2.1. Magába foglaló esetek (inclusion)

(A) Értékelő jelentés nélküli jelentésszűkülés

(B) Jelölt értékű jelentésszűkülés

(a) A jelentésszűkülés eredménye: szakszó

5.2.2. Átfedésses esetek (overlap)

5.1. Az ábrázoló jelentések különböznek egymástól (m. *teljesen hamis barátok*, ang. *absolute false pairs*, ol. *falsi amici totali*)

5.1.1. Értékelő jelentés nincs

<i>bank</i> = állami hitelszervezet	<i>banco</i> = pad
<i>bár</i> = éjszakai mulató	<i>bar</i> = eszpresszó
<i>eszpresszó</i> = vendéglátóipari üzem, cukrászda	<i>espresso</i> = 1. presszókávé; 2. expressz (vonat); 3. expressz (küldemény)
<i>esztéta</i> = esztétikával foglalkozó tudós v. szakíró	<i>estetista</i> = kozmetikus
<i>farmer</i> = jeans	<i>farmer</i> = amerikai gazdálkodó
<i>konfetti</i> = mulatságokon tréfából a jelenlevőkre szórt, apró, színes, kerek papírdarabok	<i>confetti</i> = cukrozott gyümölcs, édesség, bonbon
<i>lexikon</i> = betűrendes szakmai vagy egyetemes ismerettár	<i>lessico</i> = szókészlet, szókincs
<i>medikus</i> = férfi orvostanhallgató	<i>medico</i> = orvos
<i>morbíd</i> = beteges (hajlamú), torz	<i>morbido</i> = 1. puha, lágy; 2. könnyű, törékeny, finom, kifinomult; 3. elpuhult, határozatlan

<i>pálya</i> = 1. valamely test mozgásának út-vonala; 2. sportpálya	<i>palio</i> = 1. versenyben díjként adott ruhadarab; 2. futóverseny
<i>piac</i> = napi szükségleti cikkeknek, különböző élelmiszereknek erre kijelölt helyen, téren folyó rendszeres adásvétele	<i>piazza</i> = 1. tér; 2. piac(tér), vásártér; 3. hely
<i>statiszta</i> = tömegszereplő, némaszereplő	<i>statista</i> = államférfi
<i>szolid</i> = 1. rendezett életű, tisztességes, kiegyensúlyozott, visszafogott; 2. nem kockázatos	<i>solido</i> = 1. szilárd, tartós; 2. megalapozott
<i>táska</i> = kisebb tárgyak tartására való, hordozható, bőrből, szövetből stb. készült használati tárgy	<i>tasca</i> = zseb
<i>tréfa</i> = 1. neveltető célzatú viselkedés, tett, mondás; 2. élc, vicc, móka; 3. humoros v. szatirikus jelenet; 4. egyfajta fröccs	<i>truffa</i> = csalás, becsapás, rászedés, svindli
<i>vignetta/vinyetta</i> = címke füzetben, palackon	<i>vignetta</i> = 1. rajz, ábra, kép (könyvben újságban); 2. tréfás rajz, karikatúra; 3. autópálya-matrica

5.1.2. Az értékelő jelentések is különböznek egymástól

<i>firma</i> = (tréf, gúny) (átv) jómadár, kétes hírű alak	<i>firma</i> = 1. (név)aláírás; 2. márka
<i>parola</i> = (nép) tenyérbe csapó kézfogás mint ígéret v. egyezség	<i>parola</i> = 1. szó; 2. (átv) becsületszó, ígéret
<i>rafinált</i> = (pej) ravasz, furfangos	<i>raffinato</i> = 1. finomult, tisztult, finomított; 2. kifinomult, tökéletes, válogatott

5.2. Az ábrázoló jelentések hasonlóak (m. *részben hamis barátok*, ang. *partial false friends*, ol. *falsi amici partiali*)

5.2.1. Magába foglaló esetek (ang. *inclusion*): a két szó jelentésköre nem esik egybe

(A) Értékelő jelentés nélküli jelentésszűkülés

<i>artista</i> = cirkuszban ügyességi mutatványokkal fellépő személy	<i>artista</i> = művész(nő)
<i>balerina</i> = balett-táncosnő	<i>ballerina</i> = táncosnő
<i>bárka</i> = nagyobb, lapos fenekű csónak	<i>barca</i> = hajó, jacht
<i>korzó</i> = sétálóutca	<i>corso</i> = 1. (földr is) folyás; 2. tengeri utazás; 3. égitestek mozgása; 4. menet; 5. út; 6. lefolyás; 7. tanfolyam, kurzus, előadás-sorozat; 9. forgalom; 10. árfolyam
<i>likőr</i> = édes szeszes ital	<i>liquore</i> = 1. folyadék, lé; 2. szeszes ital
<i>pantalló</i> = egyenes szárú hosszúnadrág	<i>pantaloni</i> = nadrág

<i>piskóta</i> = piskótatésztából készült sütemény	<i>biscotto</i> = keksz, teasütemény
<i>prémium</i> = pénzjutalom	<i>premio</i> = jutalom, díj
<i>professzor</i> = egyetemi, főiskolai tanár	<i>professore</i> = tanár
<i>sztráda</i> = autópálya	<i>strada</i> = út, utca
<i>tinta</i> = írásra használt, rendszerint sötét színű oldat	<i>tinta</i> = 1. festék; 2. szín, színezet
<i>trafik</i> = dohánybolt	<i>traffico</i> = 1. (titkos, illegális) kereskedelem, kereskedés, üzérkedés, csempészet, 2. (közl.) járműforgalom

(B) Jelölt értékű jelentésszűkülés

<i>fabrikál</i> = 1. (biz, tréf-gúny-pej) aprólékos munkával (kontár módon) készít vmit; 2. barkácsol	<i>fabbricare</i> = épít, gyárt, készít
<i>jubileum</i> = évforduló	<i>Giubileo</i> = (vall) szentévi évforduló
<i>kapiskál</i> = (biz) nagyjából megért, ill. kezd érteni vmit	<i>capire</i> = megért, felfog
<i>kapitális</i> = 1. (rég) nagyszerű, remek; 2. (biz túlzó) iszonyú, szörnyű; 3. (vad) szépen fejlett, meghatározott méretű agancs	<i>capitale</i> = 1. főbenjáró, halálos; 2. jelentős, alapvető fontosságú
<i>kázus</i> = 1. (ritk, rég) feltűnést keltő v. botrányos eset; 2. (biz) ügy, eset	<i>caso</i> = eset, ügy
<i>kóstál</i> = (nép) vmilyen ára van	<i>costare</i> = kerül vmibe
<i>lamentál</i> = 1. (gúny) hosszasan sópánkodik, siránkozik; 2. (táj) felesel, ellenkezik vkivel	<i>lamentarsi</i> = jajgat, panaszkodik, sópánkodik
<i>masina</i> = (nép) cséplőgép; (rég) mozdony, vonat	<i>macchina</i> = gép, (személy)autó
<i>náció</i> = (rég, gúny) nép, nemzet;	<i>nazione</i> = nemzet
<i>perszóna</i> = (pej) kétes hírű személy	<i>persona</i> = személy, egyén, ember
<i>praktika</i> = (rég, pej) fortélyos eljárás	<i>pratica</i> = gyakorlat, jártasság
<i>profi</i> = (biz, sport) hivatásos, szakmabeli	<i>proficuo</i> = eredményes, sikeres, hasznos, előnyös, gyümölcsöző
<i>protekcio</i> = (pej) befolyásos személy nyújtotta közbenjárás, kivételezés	<i>protezione</i> = védelem, támogatás, pártfogás
<i>publikum</i> = (biz) közönség	<i>pubblico</i> = közönség, nyilvánosság
<i>rezidencia</i> = (vál) államfő, kormányfő vagy püspök állandó lakhelyéül szolgáló épület	<i>residenza</i> = 1. tartózkodás; 2. állandó lakhely; 3. elegáns lakóépület
<i>ribillió</i> = (biz) veszekedésből v. ijedelemből támadt zűrzavar, kavargás	<i>ribellione</i> = lázadás
<i>szaltó</i> = (sp) ugrás a test hosszanti átfordulásával	<i>salto</i> = ugrás, esés
<i>sztori</i> = (biz) rövid, érdekes, csattanóval záródó történet	<i>storia</i> = történelem, történet

<i>vizit</i> = (vál) 1. udvariassági látogatás; 2. az orvos látogatása vizsgálat végett	<i>visita</i> = 1. látogatás; 2. orvosi vizsgálat; 3. vizsgálat, szemle; 4. megtekintés
---	---

(a) A jelentésszűkülés szakszót eredményezett

<i>allegro</i> = (zene) gyors	<i>allegro</i> = 1. vidám; boldog; élénk; 2. gondtalan
<i>ambuláns</i> = (orv) járóbeteg-rendelésre, kezelésre bejáró (beteg)	<i>ambulante</i> = járkáló, utazgató; vándor, mozgó
<i>finale</i> = (zene, szính. irod) befejező tétel; mozgalmas zárójelenet; meglepő, hatásos vég	<i>finale</i> = 1. befejezés; 2. döntő futam v. mérkőzés; finis, hajrá
<i>kandidatura</i> = (hiv) kandidátusi fokozat megszerzéséért lefolytatott eljárás, ill. maga a fokozat	<i>candidatura</i> = jelöltség
<i>konfirmál</i> = (vall) a konfirmálás szertartását végzi	<i>confermare</i> = megerősít, hitelesít, igazol
<i>opera</i> = (zene) énekes drámai mű	<i>opera</i> = alkotás, a munkavégzés eredménye
<i>piano</i> = (zene) halkan	<i>piano</i> = halk, csendes

5.2.2. Átfedésemek (ang. *overlap*): a szavaknak van közös jelentéstartományuk, de az egyik (vagy mindkét) nyelvben van(nak) a másiktól eltérő (konkrét vagy átvitt értelmű) aljelentés(ek) is.

<i>akut</i> = 1. sürgős, égető; 2. (orv) heveny	<i>acuto</i> = 1. éles, hegyes; 2. sürgős, égető; 3. (orv) heveny
<i>aria</i> = (zene) ének	<i>aria</i> = 1. levegő; 2. sajátos arckifejezés; 3. külső látszat; 4. dallam, melódia, dal
<i>bestia</i> = (pej) komisz, önző (nő)személy	<i>bestia</i> = 1. állat, barom, jószág; 2. önző, agresszív, indulatos személy (férfi)
<i>blokk</i> = 1. jegyzetömb; 2. bolti számla; 3. épületömb; 4. (pol) szövetség; 5. egy téma körhöz tartozó szerkezeti egység	<i>blocco</i> = 1. tömb, darab; 2. tömeg, tétel; 3. (pol) szövetség, unió; 4. (sport) rajtgép; 5. jegyzetömb
<i>diszkó</i> = zenés, táncos szórakozóhely	<i>disco</i> = 1. korong, lemez; 2. (anat) porc-korong; 3. (zene) hanglemez; 4. (műsz) tárcsa; 5. (sport) diszkosz; 6. zenés, táncos szórakozóhely
<i>etikett</i> = (vál) az (előkelő) társas érintkezés formáinak megszabott rendszere	<i>etichetta</i> = 1. címke, megjelölés; 2. a társas érintkezés formáinak megszabott rendszere
<i>fiaszó</i> = (vál, elav) kudarc, balsiker	<i>fiasco</i> = 1. szűk nyakú, szalmafonatú, hasas üveg; 2. kudarc, balszerencse
<i>kampány</i> = (sajtó) 1. intenzív, rövid időtartamú munka amely tömegeket érintő feladat gyors megoldására; 2. (pej) nem ál-	<i>campagna</i> = 1. a város környéke; 2. vidék; 3. (szántó)föld, mező; 4. vetés; 5. (kat) hadjárat; 6. kampány, mozgalom,

landó kötelezettségnek tekintett feladat	küzdelem
<i>kanális</i> = (nép) vízelvezető árok, szenny-vízcsatorna	<i>canale</i> = 1. csatorna, árok, nyílás; 2. tv-csatorna, videó-csatorna; 3. tengerszoros; 4. (anat) cső;
<i>karnevál</i> = (vál, rég) 1. farsang, táncmulatság; 2. vidám jelmezes felvonulás	<i>Carnevale</i> = farsang
<i>kosztüm</i> = 1. kabátból, szoknyából álló női öltözék; 2. (szính) jelmez	<i>costume</i> = 1. szokás; 2. erkölcs; 3. viselet, öltözék; 4. (fürdő)ruha; 5. jelmez
<i>kriminális</i> = szörnyű, csapnivalóan rossz	<i>criminale</i> = 1. bűnöző, bűnügyi, bűnös; 2. szörnyű
<i>laikus</i> = 1. vmiben nem szakképzett és ezért nem (igazán) hozzáértő, 2. nem hivatasos, pl. bíró, 3. (vall) világi, nem papi	<i>laico</i> = világi, nem egyházi
<i>maestro</i> = (zene) karmester	<i>maestro</i> = 1. ált. isk.-i tanító, tanár; 2. mester; 3. (zene) karmester
<i>magazin</i> = 1. (rég) raktár; 2. (kat rég) tölténytár; 3. színes lap, újság	<i>magazzino</i> = 1. raktár, tárház; 2. áruház, üzlet;
<i>mustra</i> = 1. (nép, rég) (áru)minta, mintakép, példakép; 2. állatok selejtezése; 3. (katonai) ellenőrzés, szemle	<i>mostra</i> = 1. látszat; 2. kiállítás; 3. kираkat; 4. minta; 5. hajtóka (sapkán); 7. óra számlapja
<i>olaj</i> = 1. étolaj. 2. kőolaj; 3. olajfesték 4. napolaj	<i>olio</i> = 1. étolaj; 2. szentelt olaj; 3. napolaj
<i>óra</i> = 1. időmérő szerkezet; 2. időegység; 3. tanítási óra; 4. időtartam; 5. fogyasztásmérő műszer	<i>ora</i> = 1. időtartam; 2. időpont
<i>ordenáré/ordináré</i> = (biz, pej) közönséges, vulgáris	<i>ordinario</i> = 1. rendes, szokványos; 2. hitvány, silány; 3. közönséges, vulgáris
<i>petróleum</i> = kőolajból lepárolt, világításra, tüzelésre használt színtelen v. sárgás színű folyadék	<i>petroilo</i> = 1. kőolaj; 2. petróleum
<i>porta</i> = 1. (nép) falusi, kisvárosi telek, a rajta levő épületekkel; 2. középület, gyár bejáratában a(z ügyfél)forgalmat ellenőrző személyek tartózkodási helye; 3. (rég) nagyobb épületen kapu; 4. (tört) a török szultán udvara, ill. kormánya (<i>Fényes Porta</i>)	<i>porta</i> = 1. kapu, ajtó; 2. városkapu; 3. bejárat, kijárat; 4. nyílás; 5. (földr) átjáró (hegyi, vízi); 6. (sp) kapu; 7. (tört) a török szultán udvara (<i>Porta Sublime</i>)
<i>produkció</i> = (vál) közönség előtt tartott művészi előadás, mutatvány;	<i>produzione</i> = 1. termelés, gyártás; 2. termesztés; 3. termés, hozam. 4. (átv) műalkotás; 5. előadás
<i>protokoll</i> = a nemzetközi (diplomáciai) érintkezés előírásainak összessége	<i>protocollo</i> = 1. (tört) bevezető rész kkori okiratokban; 2. iktatókönyv; 3. (pol) jegyzőkönyv; 4. protokoll; 5. orvosi előírás
<i>skiccel</i> = (biz) vázlatot készít, vázol	<i>schizzare</i> = 1. fröcsköl, spriccel; 2. vázlatot készít
<i>stiliszta</i> = valahogyan fogalmazó személy; (ritk) művészien fogalmazó személy, stílusművész	<i>stilista</i> = 1. stiliszta, íróművész; 2. stíluskutató; 3. divattervező; 4. formatervező

<i>stúdió</i> = rádió- és TV-közvetítésre felszerelt helyiség	<i>studio</i> = 1. tanulás, tanulmány; 2. tudományos dolgozat; 3. tantárgy; 4. tervzet; 5. TV-stúdió; 6. dolgozószoza; 7. műterem; 8. iroda
<i>szemafor</i> = vasúti térbiztosító jelző	<i>semaforo</i> = 1. utcai jelzőlámpa; 2. vasúti térbiztosító jelző
<i>tempó</i> = 1. (zene) zenemű hangjainak abszolút időtartama, a mű előadásának sebessége; 2. ütem, iram, sebesség; 3. (sp) úszásban a kéz és a láb mozgásának egy-egy ismétlődő szakasza; 4. az a mód, ahogyan vki mozog; 5. (gyak. pejor) vmilyen életformában gyökerező viselkedésmód, szokás	<i>tempo</i> = 1. idő; 2. időtartam; 3. időszak, korszak; 4. időjárás; 5. időbeosztás, időtöltés; 6. életkor; 7. (zene) ütem, ritmus

IRODALOM

- BENKŐ Loránd (szerk.) (1967): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Első kötet. A–GY. Budapest: Akadémiai Kiadó
- BENKŐ Loránd (szerk.) (1976): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Harmadik kötet. Ö–ZS. Budapest: Akadémiai Kiadó
- BOCH, Raoul (1988): *Les faux amis aux aguets. Dizionario de false analogie e ambigue affinita fra francese e italiano*. Bologna: Zanichelli
- CHRYSTAL, David (1992): *An Encyclopedic Dictionary of Language & Languages*. Cambridge – Oxford: Blackwell Publishers
- EMERICZY, Tibor (1980): *Faux amis in ungarisch-deutscher Relation*. – In: JUHÁSZ (Hrsg.): 49–64.
- FÁBIÁN Zsuzsanna – KARDOS Orsolya (2004): *Chi la dura la vince. Olasz nyelvi gyakorlatok és alapszókincs érettségizőknek, nyelvvizsgázóknak, egyetemre készülőknek*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó
- FÁBIÁN Zsuzsanna (2001): Egy olasz-magyar „hamis barátok” szótárról. – In: GECSŐ (szerk.): 104–114.
- GECSŐ Tamás (szerk.) (2001): *Kontrasztív szemantikai kutatások*. Budapest: Tinta Könyvkiadó
- JUHÁSZ, János (Hrsg.) (1980): *Kontrastive Studien Ungarisch–Deutsch*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- KOESSLER, Maxime – DEROCQUIGNY, Jules (1928): *Les faux amis ou les trahisons du vocabulaire anglais; conseils aux traducteurs*. Paris: Vuiber

- LÁZÁR A. Péter (1998): Towards a taxonomy of „false friends”: Faux amis for Hungarian users. *The Even Yearbook* 3:69–118.
- PÉTER Mihály (2005a): „*A fordító hamis barátai*” orosz-magyar nyelvi vonatkozásban. In: PÉTER (2005b):111–115.
- PÉTER Mihály (2005b): *Nyelv, stílus, költői beszéd. Válogatott tanulmányok. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XLIX.* Budapest: Tinta Könyvkiadó
- PLATT, Heidi – PLATT, John – RICHARD, Jack C. (1992): *Longman Dictionary of Language Teaching & Applied Linguistics.* Singapore: Longman Singapore Publishers Pte Ltd.

A KULTURÁLIS FAUX AMIS (FA) ÉS A REÁLIÁK KAPCSOLATA

KISS MÓNIKA

kissmoni@hotmail.com

1. Előzmények

Muravjev (MURAVJEV 1969:5) az orosz–francia hamis barátokat vizsgálva figyelte arra, hogy az oroszban léteznek olyan francia (vagy nemzetközi) eredetű szavak, amelyek az orosz élet – franciák számára ismeretlen – jellegzetes tárgyait vagy szokásait jelölik, és éppen ezért nehezen fordíthatók franciára. Például a *компоctировать* ‘(átszállásnál) jegyet lyukasztani, érvényesíteni’ ige nehezen fordítható le, hiszen Franciaországban ez az eljárás nem létezik. Muravjev ezt a jelenséget „etnográfiai” jelzővel illette. Hozzátehetjük: az orosz ige által jelölt cselekvés már nálunk sem ismert, ezért meglehetősen furcsa lenne, ha egy orosz–magyar kétnyelvű beszélő, adott helyzetben, például a „Komposztáltad már a jegyed?” kérdést tenné fel.

Muravjevéhez hasonló felismerésre jutott Kessler is, aki bizonyos fordítási hibákat a fordító „hiányos civilizációs ismereteivel magyaráz” (Kessler 1975:40). Szerinte a leggyakoribb fordítói tévedések a törvényhozás, a jog, a vallás, a színek, a történelem, a politika és a nemzeti jellegzetességek témakörébe tartozó kifejezéseknél fordulnak elő. Az angol *parliament*, a francia *parlement* (és tegyük hozzá: a magyar *parlament*) például más-más felépítésű intézményeket jelöl. Kessler az ilyen típusú szó párokat civilizációs hamis barátoknak (*faux amis de civilisation*) nevezi.

Hayward és Moulin szintén megemlíti a „kulturális különbségek”-et is; azt kérdezve, vajon melyik angol szó lehetne a *le Recteur* (‘belga egyetemek élén álló személy tisztsége’) megfelelője: *the Rector*, *Vice-Chancellor* vagy *President* – a válasszal sajnos adósak maradnak a szerzők (HAYWARD–MOULIN 1984: 194).

Nincs semmi kifogásunk az „etnográfiai” vagy „civilizációs” megjelölés ellen, de tekintve, hogy a társadalomtudományok a nyelvhasználók (tárgyi és mentális) világát egységesen a „kultúra” szóval jelölik (WARDHAUGH 1995,

SZÍJÁRTÓ 2001), helyénvalóbbnak találjuk a „kulturális faux amis (FA)” kifejezés használatát – amely egyébként más tanulmányokban is megtalálható (pl. GROSSE 1998, MERTENS 2001).

2. A kulturális FA meghatározása

A kulturális sajtások nyelvi vonatkozása természetesen nemcsak a FA-kutatókat érdekli. Szociolingvisták régóta foglalkoznak például a színnevek vagy a rokonsági kapcsolatok terminológiájával (WARDHAUGH 1995:200–203; 206–208).

A fordítástudomány pedig már régóta reáliák néven tartja számon a „forrásnyelvi kultúrára sajátosan jellemző jeltárgyak (ételek, italok, viseletek stb.) elnevezéseit, amelyeknek a célnyelvben nincs megfelelőjük” (KLAUDY 1999: 163). Ezzel a meghatározással kapcsolatban feltétlenül meg kell jegyezni, hogy nemcsak lexémák, hanem frazémák szintjén is léteznek reáliák: vannak olyan képes kifejezések, amelyek valamelyik kultúrkörre jellemző szokást, történelmi eseményt stb. „örökítenek” meg, mint például: *Lassan készül, mint Luca széke. Nem enged a negyvennyolcból. Több is veszett Mohácsnál.* Ezeket gyakorlatilag lehetetlen franciára vagy németre fordítani, hiszen a központi kép ismeretlen a francia vagy a német kultúrkörben.

A reáliák azonban nem tévesztendőek össze a kulturális hamis barátokkal! A reáliák mindig csak azokat forrásnyelvi lexémákat jelölik, amelyeknek (a meghatározás értelmében) a célnyelvben nincs ekvivalensük. Ezzel szemben a kulturális FA két lexémára (x és x') vonatkozik, amelyekre teljesül az alábbi feltételegyüttes:

- x eleme L1-nek, x' eleme L2-nek;
- x és x' között alaki hasonlóság áll fenn (ezért is használjuk az x' jelölést);
- x az L1-t használó (egész vagy rész-) beszélőközösség valamely kulturális sajátosságát jelöli;
- x' nem teljes ekvivalense x-nek (egyes szemantikai jegyek lehetnek azonosak).

(L1 az egyik, az L2 a másik nyelvet jelöli. Szándékosan nem a CNY [célnyelv] és FNY [forrásnyelv] rövidítéseket használjuk, hiszen a hamis barátokat eredményező interferencia mindkét irányban felléphet.)

3. Kulturális FA előfordulása

Két angol szerző, Thody és Evens azt vizsgálta, a francia kultúra mely területén számíthat az angol beszélő FA-veszélyre. Összesen tíz területet soroltak fel (THODY–EVANS 1985):

- a) Közigazgatás, jog, katonaság
- b) Történelem és politika
- c) (Köz)gazdaság, ipar, mezőgazdaság
- d) Oktatás és tudomány
- e) Filozófia, vallás, erkölcs
- f) Család, nemek
- g) Utazás
- h) Étkezés
- i) Lakás
- j) Irodalom, művészetek, média.

Ez a csoportosítás, amely a tezauruszok szerkezetére emlékeztet, tulajdonképpen a szókészlet elemeit rendezi témakörökbe. Ily módon természetesen nemcsak a kulturális FA-t, hanem a bármely más szemantikai FA-t is besorolhatnánk valamelyik csoportba.

Természetesen nem mindig könnyű megállapítani, hogy melyik szemantikai FA tekinthető kulturális FA-nak. Vannak olyan szavak, amelyek (a kétnyelvű szótárak adatai szerint) egymás ekvivalenseinek tekinthetők L1-ben és L2-ben; mégis teljesen más referenseket jelölnek. Klasszikus példának számít az *ablak* szó, amelynek például angol (*window*) vagy francia (*fenêtre*) ekvivalensei más-más szerkezetű és felépítésű nyílászárók képét idézik fel a célnyelvi kultúrkörben.

Hogy „hamis barátos” példát is mondjunk: a francia *cafetière* és az olasz *caffettiera* lexémák jelentése ’kávéfőző’. A két gép működési elve azonban nem ugyanaz: míg a (tipikus) francia gépnél a forró víz rá- és átcsurog a szűrőpapírtölcsérbe helyezett kávéőrleményen, addig az olasz gépnél a forrásban lévő víz által létrehozott göznyomás préseli át a vizet. Az eltérő konstrukció (lehetséges) nyelvi következménye, hogy a *j’ai jeté le filtre de la cafetière* (’kidobtam a kávéfőző szűrőjét / szűrőpapírját’) mondat olaszra fordításánál furcsán hangzik a *caffettiera*, az olasz kávéfőzőben ugyanis nincs szűrőpapír! (Az említett francia–olasz szópár – technikai magyarázat nélkül – FOURMENT-BERNI CANINI 1998 cikkében fordul elő.)

Thody és Evens témakörei nyilván nemcsak francia–angol, hanem francia–magyar vonatkozásban is érvényesek. Például a magyar pékségekben kapható *bagett* (néha az eredeti írásmódot megőrizve: *baguette*) bármilyen hosszúságú, vékony kenyeret jelölhet; mérete, íze azonban csak ritkán egyezik meg a francia *baguette*-ével. A magyar pékárut mérettől függően – Franciaországban *baguette*, *gros pain*, *ficelle*, *flûte* stb. néven jelölnék.

4. A magyar kultúrkörhöz tartozó reáliák és ezek francia nyelvű hamis barátai

A francia–magyar kulturális (és nyelvi) kapcsolatok történetét Bárczi Géza dolgozta fel alaposan (BÁRCZI 1938); keveset tudunk azonban a magyar–francia nyelvi hatásokról.

Egy 1932-ben megjelent dolgozat szerint a magyar nyelv három területen hatott a francia szókészletre: 1. földrajzi nevek; 2. (történelmi) családnevek; 3. köznevek (LOVAS 1932).

A magyar földrajzi nevek többnyire irodalmi úton terjedtek, vagy a szakszókincs révén köznevesüléssel (pl. *Hongrie* 'Magyarország' > *hongroyer*, *hongroyage* 'a bőrkészítés speciális módszere', valamint *Hongrie* > *hongre* 'herélt ló'). A közszók nagy része német közvetítéssel szókölcsönzés útján került a franciába.

Lovas korpusza 610 szót tartalmaz, ezek zöme azonban tulajdonnév, amely valamilyen francia nyelvű irodalmi műben vagy oklevélben szerepel, s amelyek gyakorlatilag egyáltalán nem voltak hatással a francia szókészletre. A korpusz szerint mintegy hatvan magyar eredetű közszó vált a francia szókincs részévé; a többségük azonban mai köznyelvi szótárakban nem fordul elő.

A még ma is ismert, magyar eredetűnek tartott francia szavak a következők: *coche* 'postakocsi egy fajtája', *czardas* 'csárdás', *forint* 'forint', *goulache/goulasch* 'gulyás', *hussard* 'huszár', *paprika* 'paprika' (mint fűszer), *sabre* 'szablya, kard', *shako/schako* 'csákó', *soutache* 'paszománt, sujtás', *tsigane/tzigane* 'cigány' (WALTER–WALTER 1991:89).

A magyar–francia hamis barátok szinkrón vizsgálatához természetesen nem elegendő az ismertetett nyelvi érintkezés útján átvett lexikai elemek számba vétele. Ezek ugyanis a vizsgálandó korpusznak csak egy részét teszik ki. A FA összegyűjtéséhez figyelembe kell venni a harmadik nyelvből való átvételeket, valamint a műveltségszókat is.

Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – néhány konkrét példán keresztül azt nézzünk meg, hogyan kezelik a magyar-francia kétnyelvű szótárak a jellegzetesen magyar kultúrkörhöz tartozó (vagy annak tartott) fogalmakat jelölő lexémákat. A szótárak kiválasztásánál nem vizsgáltuk a kisszótárak szóállományát és a régebbi kiadású nagyszótárakat, csupán a felhasznált irodalomban feltüntetett kézi-, illetve nagyszótárt. A vizsgálandó lexémák közül – alacsony gyakoriságuk miatt – kihagytuk a *szablya*, a *csákó* és a *sujtás* szavakat; felvettünk viszont néhány más szót, amelyek például a magyar gasztronómia vagy élővilág jellegzetes elemeit jelölik. A kiválasztott lexémáknál először megadjuk a kétnyelvű szótárakban található megfelelőket, valamint – ha létezik ilyen – a hasonló alakú francia lexémát és annak egynyelvű meghatározását, ha az szemantikai eltéréseket fed fel; majd az egyes ekvivalensek vizsgálatán keresztül bemutatjuk a magyar reáliák fordíthatóságának problémáit, illetve megnézzük, hogy a reáliák és ekvivalenseik milyen hamis barátokat eredményezhetnek.

A kiválasztott magyar reáliákat és francia megfelelőiket az alábbi táblázat foglalja össze:

1. táblázat: Magyar reáliák és francia megfelelőik

	<i>Perrot 2000</i>	<i>Eckhardt – Konrád 1999</i>	<i>Robert 2004</i>
cigány fn	Tsigane/Tzigane; (<i>spanyol</i>) Gitan, -e	1. [személy] Rom(a) <i>h n</i> , Tsigane, Tzigane <i>h n</i> , Bohémien (-ienne), Gitan(e) 2. [nyelv] tsigane v. tzigane <i>h</i>	tsigane (didact.) ou tzigane (cour.) [dzigan ; tsigan] n. et adj.
csárdás fn	csardas/czardas <i>f</i>	zene csardas, czardas <i>h</i>	czardas [gzardas; tsaRdas]
dobostorta	gâteau au chocolat caramélisé	—	—
dzsentrí	1.(<i>személy</i>) hobereau <i>m</i> ; petit noble (terrien) 2.(<i>társadalmi réteg</i>) petite noblesse (terrienne), gentry hongroise	1[<i>réteg</i>] [Magyarországon] noblesse <i>n</i> appauvrie v. déchue; [Angliában] gentry <i>n</i> 2 [<i>egyén</i>] rég, pej gentillâtre <i>h</i> , vidéki ~ hoberau <i>h</i>	gentry n. f.: noblesse anglaise non titrée
forint	forint <i>m</i>	forint <i>h</i>	forint [fɔRint]
gulyás	1. (<i>pásztor</i>) vacher -ère; bouvier -ière 2. <i>Konyha</i> goulasch/goulash/goulache <i>f</i> (<i>soupe</i>)	1. [pásztor] bouvier (-ière), vacher (-ère) 2. <i>konyh</i> goulache v. goulasch <i>h n</i>	goulache ou goulasch ou goulash n. m. ou f. cuis. Ragoût de bœuf préparé à la

	gulyásleves: soupe à la viande bouillie et fortement épicée		manière hongroise, avec du paprika.
huszár	1. hussard <i>m</i> 2. (sakk) cavalier <i>m</i>	1. hussard v. housard v. houssard <i>h</i> 2. ját [sakkban] cavalier <i>h</i>	hussard n.m. 1. Cavalier de l'armée hongroise. 2. Soldat de la cavalerie légère, dans diverses armées.
kocsi	1. (lófotagú) voiture <i>f</i> (attelée) 2. (autó) voiture <i>f</i> ; bagnole <i>f</i> biz; (teherautó) camion <i>m</i> 3. (metró; vasút; villamos) voiture <i>f</i> ; wagon <i>m</i> 4. (kézi)carriole <i>f</i> ; voiture <i>f</i> à bras 5. (bevásárló) caddie <i>m</i> ; (pályaudvaron) charriot <i>m</i> 6. (babakocsi) landau <i>m</i> ; (nyitott) poussette <i>f</i> 7 (írógépe) chariot <i>m</i>	1. voiture <i>n</i> , automobile <i>n</i> , auto <i>n</i> , véhicule <i>h</i> ; [teherszállító] camion <i>h</i> 2. [lövontatású] voiture <i>n</i> , chariot <i>h</i> ; [fedett] carosse <i>h</i> ; [vándorló cigányoké] roulotte <i>n</i> 3. [vasúti] voiture <i>n</i> , wagon <i>h</i> 4. [írógépen] chariot <i>h</i> 5. [bányában] wagonnet <i>h</i> 6. régész char <i>h</i>	coche n.m. grande voiture tirée par des chevaux, qui servait au transport des voyageurs.
paprika	1. (zöldpaprika) poivron <i>m</i> ; (hegyes, csípős) piment <i>m</i> 2. (fűszer) paprika <i>m</i>	1. paprika <i>h</i> , piment <i>h</i> ; 2. → zöldpaprika [zöldpaprika: poivron <i>h</i> , piment <i>h</i> vert]	paprika n. m. piment doux en poudre, utilisé notamment dans la cuisine hongroise
puli	puli <i>m</i> (chien de berger hongrois)	[kutya] chien de berger hongrois	—
somlói <i>fn</i>	dessert composé de petites tranches de gâteau arrosées de rhum, nappées de chocolat et de crème fraîche	—	—
téliszalámi	salami hongrois	—	salami n. m. gros saucisson sec d'origine italienne, haché plus au moins fin. Salami hongrois, au paprika
tokaji <i>fn</i>	tokay <i>m</i>	tokay <i>h</i>	tokay [tɒke] n. m. 1. vin de liqueur de Hongrie

			2. vin obtenu en Alsace et dans le midi de la France avec pinot gris
turul	—	touroul h	—

5. A fordíthatóság és az ekvivalensek problematikája

A fordítók és a lexikográfusok számára természetesen nem csekély kihívást jelentenek a kulturális hamis barátok. A fordítói megoldásokkal most nem foglalkozunk külön, mert a fordítók (különösen a műfordítók) célkitűzése és eszköztára változatosabb, mint a lexikográfusoké. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy a szótárak hogyan kezelik a kultúraspecifikus kifejezéseket.

Magyar jellegzetességek megadására a magyar–francia szótárakban három eljárást alkalmaznak:

- 1) Kihagyás: a szó nem szerepel a szótár címszóállományában;
- 2) Körülírás, értelmezés;
- 3) Célnyelvi megfelelők megadása.

1) A fordítói tevékenység során reáliák fordításakor gyakori átváltási művelet a **kihagyás**. A jó fordításban a kihagyott lexéma miatt nem éri veszteség a célnyelvi befogadót, mert az csak a célnyelvi szöveget ismeri, így többnyire nem is tud a kihagyásról. A szótárszerkesztő azonban nem fordító, és abból kell kiindulnia, hogy a szótárhasználó valamit keres a szótárban, ezért a szótárhasználó számára nemcsak az a fontos, hogy mit talál benne, hanem az is, amit nem talál meg. A szótárból nyerhető információk ugyanis egyfajta sajátos hálót alkotnak, s gyakran indirekt, rejtett példaként működnek. Így fordulhatott elő, hogy franciául tanuló diákok, a *téliszalámi* megfelelőjét nem találván meg a nagyszótárban, a *salami* szót *hivernal* vagy *d'hiver* szavakkal egészítették ki, nyilván a *téli* címszónál szereplő francia megfelelők (pl. *télikabát* – *manteau d'hiver*) alapján. A nyelvtanulók analogikus gondolkodása tehát a FA-t eredményezett. A szótáríró számára lehet, hogy a kihagyás egyszerű és racionális döntésnek tűnik; a szótárhasználó szempontjából azonban hasznosabb, ha a szótár egyértelműen megmutatja, hogy a kérdéses kifejezéseknek nincs célnyelvi megfelelőjük.

2) Ha az eredeti jelölt és annak jelölője teljesen ismeretlen a célnyelvben, a szótárak gyakran **körülírással** igyekeznek elmagyarázni az adott szó jelentését.

Az értelmezés lehet több szemantikai jegyet tartalmazó részletes magyarázat (pl. *somló galuska*, PERROT 2000) vagy hozzátétőleges leírás, (pl. *puli*, ECKHARDT–KONRÁD 1999), amely valójában az adott szó hiperonimáját jelöli. Az „ideális” körülírás nyilván olyan egynyelvű definíció lenne, amely tartalmazza az összes megkülönböztető szemantikai jegyet, ezenkívül a forrásnyelvi beszélő számára is egyértelműen azonosítja a jelöltet. A minden szempontból kielégítő (kellően informatív, szakmailag pontos, nem lexikonba való ismereteket tartalmazó) definíció megalkotása azonban még az egynyelvű értelmező szótárak szerzői számára sem könnyű feladat.

3) Az **idegen nyelvi megfelelők** megadása nyilván csak akkor lehetséges, ha kulturális érintkezés következtében a két nyelv között szókölcsonzés megy végbe (pl. *csárdás, gulyás, huszár*), ha az adott lexéma harmadik nyelvből kölcsönzött szó (pl. *dzsentrí*), illetve ha nemzetközi műveltségéről van szó (pl. *cigány*). A magyar reáliák franciás átírása a francia anyanyelvűek számára jelöllet nélküli grafémasor, azaz pszeudolexéma (pl. *puli, touroul*). Ilyen esetben célravezetőbb lehet értelmezés megadása – vagy akár a szócikk kihagyása.

A hasonló alakú ekvivalenseknél sem egyértelmű, hogy a különböző kultúrkörhöz tartozó beszélők ugyanazt a jelöltet tulajdonítják a hasonló jelölletű szavakhoz. A *dzsentrí* például a magyar kultúrában 'kisebb birtokos vagy birtokát vesztett, gyakran hivatali, illetve értelmiségi pályát választó nemes vagy nemesesség (mint társadalmi osztály)' jelentéssel bír. Ezzel szemben a francia *gentry* jelentése: 'cím nélküli angol nemes'. A hasonló alak és a közös vagy hasonló jelentéskomponensek ellenére a két lexéma jelentése eltérő, azaz kulturális hamis barátoknak tekinthetjük őket.

Előfordulhat, hogy a reáliához hasonló jelenség a másik kultúrkörben is létezik, ilyenkor a reália idegen nyelvi megfelelője nem más, mint egy már meglévő lexéma és a hozzáillesztett megkülönböztető jegy (pl. *téliszalámi* – *salami hongrois* 'magyar szalámi').

A *kocsi* szó, amelynek francia megfelelői között egyik szótárban sem szerepel a *coche*, jóllehet a francia értelmező szótár ismeri, jó példa arra, hogy a szókölcsonzés után végbement jelentésváltozások (a magyarban poliszemikussá vált a *kocsi*, míg a franciában a *coche*-nak mára már elavult a jelölete) szemantikai FA-t eredményezhetnek.

Szólnunk kell még a feltűnő formai (helyesírási és kiejtésbeli) eltérésekről is.

Természetes folyamat, hogy a szókölcsonzés során a jövevényszavak idomulnak az átvevő nyelv hangtani és alaktani rendszeréhez. Ez a folyamat szükség-szerűen kisebb-nagyobb fonológiai, helyesírási, morfológiai változással jár együtt. A magyar anyanyelvű frankofon számára nehézséget jelenthet a megszokottól eltérő kiejtés (pl. *tokaji* – *tokay*); illetve gyakran találkozni „franciásított” kiejtéssel, például a *forint* esetében, ahol a magyarok gyakran nazális [e]-t ejtenek.

A francia anyanyelvű beszélő számára pedig a jövevényszavak átírása, nyelvtani neme okozhat gondot. Ezért nem árt, ha a szótár – az esetleges alakváltozatok feltüntetésével (pl. *gulyás* – *goulache/goulasch/goulash*), illetve a fonetikai átírással – segítséget nyújt a formai FA elkerülésében.

Összegzés

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a reáliák vagy alaki FA-t, vagy szemantikai FA-t eredményezhetnek; gyakran azonban nincs adekvát célnyelvi megfelelőjük, vagy a szótárbeli “ekvivalens” valójában pseudodexéma.

Mivel a kulturális sajátosságok kétnyelvű szótárakban való szerepeltetése több ponton is problematikus, a legjobb megoldás egy olyan speciális szótár lehetne, amelyben definíciókon túl magyarázó háttérismeretek, esetleg illusztrációk is szerepelnének.

IRODALOM

- BÁRCZI Géza (1938): *A magyar nyelv francia jövevényszavai*. – In: BÁRCZI Géza (1980): *A magyar nyelv múltja és jelene*. Budapest: Gondolat, 159–197.
- BÉRES István – HORÁNYI Özséb (szerk.) (2001): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest: Osiris Kiadó
- FOURMENT-BERNI CANINI, Michèle (1998): *La notion d'équivalence en lexicographie bilingue*. – In: ENGLEBERT, Annick et al. (eds.) (2000): *Des mots aux dictionnaires. Travaux de la section «Lexicologie, lexicographie, onomastique, toponymie». Table ronde «Les langues de spécialité: mythe ou réalité». Actes du XXIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes. Bruxelles, 23–29 juillet 1998*. Vol. IV. Tübingen: Niemeyer, 235–242.

- GROSSE, Ernst Ulrich (1998): Zwischen Linguistik und Landeskunde: die faux amis culturels. *Französisch Heute*. 29/4:359–378.
- HARTMANN, Reinhard R.K. (ed.) (1984): *LEXeter '83. Proceedings. Paper from the International Conference on Lexicography at Exeter, 9-12 September 1983*. Tübingen: Niemeyer
- HAYWARD, Timothy – MOULIN, André (1984): *False Friends invigorated*. – In: HARTMANN (ed.): 190–198.
- KLAUDY Kinga (1999): *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica
- KÆSSLER, Maxime (1975): *Les Faux Amis des vocabulaires anglais et américain*. Paris: Librairie Vuibert
- LOVAS Borbála (1932): *Mots d'origine hongroise dans la langue et littérature francaises*. Études Francaises 7. Szeged: A szegedi Egyetem Francia Filológiai Intézete
- MERTENS, Jürgen (2001): *Die sogenannten faux amis in schriftlichen Textproduktionen von Lernern des Französischen der Sekundarstufe*. Sprachwissenschaftliche und didaktisch-methodische Überlegungen. Frankfurt am Main [u.a.]: Lang
- MURAVJEV (МУРАВЬЕВ, Вячеслав Леонидович) (1969): *Faux amis, или "ложные друзья" переводчика*. Москва
- SZIJÁRTÓ Zsolt (2001): *A társadalmi kommunikáció a kultúraelmélet perspektívájából*. – In: BÉRES–HORÁNYI (szerk.): 264–277.
- THODY, Philip – EVANS, Howard (1985) *Faux Amis and Key Words: Dictionary-Guide to French Language, Culture and Society through Lookalikes and Confusables*. Cambridge: The Athlon Press
- WALTER, Henriette – WALTER, Gérard (1991): *Dictionnaire des mots d'origine étrangère*. Paris: Larousse
- WARDHAUGH, Ronald (1995): *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris-Századvég

FORRÁSOK

- ECKHARDT Sándor – KONRÁD Miklós (1999): *Magyar–francia nagyszótár: hongrois-français grand dictionnaire*, Budapest: Akadémiai Kiadó
- ÉKSz.² 2003 = PUSZTAI Ferenc (főszerk.) (2003): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó

PERROT, Jean (főszerk.) (2000): *Magyar–francia kézisztár. Dictionnaire hongrois-français*. Szeged: Grimm Kiadó

ROBERT 2004 = *Le Nouveau Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Paris: Dictionnaires Le Robert

SZÓTÁRKÉSZÍTÉS MINT A TERMINOLÓGIATAN TARTAL- MÁNAK MODELLÁLÁSA A SZAKFORDÍTÓKÉPZÉSBEN

DRÓTH JÚLIA – NEUHAUSER MÁRK

ubi@pgsm.hu

1. Bevezetés

Az irodalmi és általános fordító képzésével szemben a szakfordítóképzésnek feladata, hogy felkészítse hallgatóit a szaknyelvi, terminológiai, sőt, szakmai ismeretekből is. Az ágazati graduális szakfordítóképzés különleges helyzetben van, adottságai révén megfelelő szervezeti és szellemi háttérrel biztosíthat a fenti ismeretek oktatásához: a szakegyetemeken egy intézményen belül megtalálható a szakfordító, a nyelvész és az adott tudományág szakértője. A hallgatóknak lehetőségük van arra, hogy egy-egy szakfordítás elkészítésekor szakmai, nyelvészeti és fordítástechnikai téren egyaránt konzultálhassanak, ráadásul ezek a szakemberek is könnyebben működhetnek együtt, mintha különböző intézményekben kellene megtalálniuk a megfelelő partnert (például a megfelelő szakkifejezések kialakításához). Az ágazati szakfordítóképzésnek ez az előnye a tantárgyakban is megmutatkozik: a hallgatók első diplomájuk megszerzéséig párhuzamosan tanulják az ágazati szakterületet, a szaknyelvet, a fordítástechnikát és vele a magyar nyelvi ismereteket is, s adottak a feltételek arra, hogy a szakmai és szakfordítói ismereteket egyaránt alapvetően érintő terminológiát is tanulmányozzák. Néhány intézményben a szakfordítóképzés feladatának tekinti, hogy felkészítse a hallgatókat a terminológia felkutatásának, értékelésének, szükség esetén kialakításának, lektoráltatásának, valamint rögzítésének technikájára. (Ezek közé tartozik a PTE KTK¹ és a BME² szakfordítóképzése.) A terminológusképzésre nemcsak a szakszótárak hiánya, a terminológiában tapasztalható bizonytalanságok miatt van igény. A modern fordítási projektek (például az IM jogharmonizációs fordítási projektje vagy a SZAK Kiadó informatikai fordításai) akár több tucat fordítót is alkalmaznak ugyanannak a szövegnek a fordítására, így csak a jól

¹ Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar

² Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

képzett terminológus munkája révén alakíthatják ki az egységes célnyelvi szöveget, mely szakszerűen, következetesen, átfedések nélkül alkalmazza a terminológiát, és emellett megfelel a célnyelvi hagyományoknak és normáknak is.

A Szent István Egyetem szakfordító szaka mindezek alapján fogott bele abba a kutatásba és egyben gyakorlati tevékenységbe, melyről tanulmányunk szól. Közvetlen célunk az, hogy létrehozzunk egy korszerű, korpuszalapú környezet- és természetvédelmi szakszótárt. E gyakorlati munka azonban kiváló lehetőséget nyújt az elméleti és pedagógiai kutatásra is: munkánk során egyrészt megismerjük és továbbfejlesztjük a terminusok gyűjtésének, létrehozásának, rendszerezésének, minősítésének és tárolásának tudományos módszereit. Másrészt közvetett, de kimondott célunk, hogy az intézmény adottságait kiaknázva „gyakorlati” terminológusokat képezzünk a fordítási projektek számára. E sokrétű munka résztvevői egyrészt a SZIE³ Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének, illetve a Környezetgazdálkodási Intézet szaktanszékeinek tanárai, doktoranduszai, valamint a szakfordítóképzésben résztvevő közös hallgatóink, másrészt a környezetvédelemmel foglalkozó társintézmények oktatói, kutatói, szakfordítói (például ELTE TFK⁴, BME).

2. A környezetvédelmi terminológia kutatásának szakaszai

A SZIE Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke terminológiai kutatócsoportot hozott létre, melybe a szaknyelvet használó és folyamatosan alakító szakembereket, a magyar nyelvi normákat és hagyományokat képviselő nyelvészeket, a fordítási problémákat ismerő szakfordítót, valamint a terminológiai adatbázis létrehozásában és kezelésében közreműködő informatikus szakembereket hívtunk meg. A szakértők e csoportjával egyéves intenzív kutatómunkával előkészítettük a környezet- és természetvédelmi terminológiai problémák rendszerezését és kezelését. Munkánk a valós szótárkészítési feladatoknak megfelelően alakult, ezért úgy véljük, tapasztalatai révén körvonalazódhat a majdani terminológusképzés módszertana és tematikája is. A munka fázisai a következők voltak:

³ Szent István Egyetem

⁴ Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanárképző Főiskolai Kar

2.1. Helyzetfelmérés, a problémák megfogalmazása

2002. június 21-én összehívtuk a Környezetvédelmi Szakírók és Szakfordítók Tanácskozását. Célunk az volt, hogy módszert találjunk a napi munka során felvetődő konkrét feladatok megoldásához. Nyelvészeket, valamint környezet- és természetvédelemmel foglalkozó kutatókat, szakembereket, szakírókat, szakfordítókat, szakkönyvkiadókat és folyóirat-szerkesztőket hívtunk meg, akik felkészülten szóltak hozzá a hetekkel korábban kiküldött húsz konkrét terminológiai kérdéshez. Rendkívül heves vita bontakozott ki az egyes terminológiai kérdésekről, de egységes válaszok, terminológiai alakok nem születtek. Mivel a rendezvény tapasztalatairól a *II. Szaknyelvi Szimpóziumon* részletesen beszámoltunk (lásd DRÓTH 2003a), most csupán néhány példát említünk, átfogó csoportosításban. (A kategóriák kialakításához részben felhasználtuk: ORSZÁGH 1977:151.)

1. **Hiányzó és következetlenül alkalmazott alakok**
2. A) Hiányzó alakok: a szaknyelvi kifejezésnek nem alakult még ki a magyar nyelvű megfelelője, ezért a fordítók analóg magyar kifejezést alkalmaznak, vitatott tartalommal, például:
 3. *bycatch* – *mellékfogás* / *szeméthal* / *gyomhal* / *vakfogás*
 4. *wetland* – *vizes terület* / *vizes élőhely* / *vizes tájék* / *nedves vidék* / *nedves terület* / *bővizű tartomány* / *mocsár*
5. B) Következetlenség: a többtagú szaknyelvi kifejezéseket, illetve a kollokációkat különböző stratégiák szerint fordítják, néhánynak több fordítási változata is van:
6. A kifejezés elemei idegen nyelvből kölcsönzött alakok, melyek megőrzik az idegen (elő-)képzőket (például: *pre-dispersal seed predator* – *pre-diszperzális magpredátor*)
7. Az idegen alak rövidítése is tükörfordításban szerepel (például: *pre-DSP* – *pre-DMP*)
8. A kifejezés mindkét (vagy több) tagja idegen nyelvből kölcsönzött alak, magyar képzőkkel, helyesírásában gyakran a jelöletlen viszony figyelembevétele nélkül (például: *intraspecifikus kompetíció*; *diszturbancia faktor*, *relatív abundancia*, *kumulatív relatív abundancia diverzitás*)
9. Tükörhibrid: a magyar fordításban használatos szóösszetételnek egyik eleme idegen kölcsönzó, a másik eleme az idegen nyelvi szó magyar egyenértékese (például: *diszturbált állapot*, *abundancia változások*, *abundancia eloszlások*, *abundancia-mintázat*, *közepesen abundáns*, *élőhelyfolt-abundancia*, *kumulatív relatív abundancia görbék*; *regionális fejlesztés*)
10. Mindkét szó az angol elem magyar egyenértékese (például: *regional development* – *térségfejlesztés*) (ajánlott alak!)
11. C/ Helyesírási következetlenség: A szaknyelvi köznevek kezdőbetűjének következetlen írása (a magyar alak esetében idegen hatásra), ami zavarja az értelmezést (például: *Common Agricultural Policy* / *common agricultural policy* – *Közös Agrárpolitika* / *Közös Agrár Politika* / *közös agrárpolitika* (ajánlott alak!) / *közös mezőgazdasági politika*).

Bár a fenti megbeszélés konkrét megoldási javaslatokat nem hozott, a mi kutatásunk szempontjából eredményes volt: körüljártuk a terminológiai hiányosságok főbb típusait és okát, gazdagodott szempontrendszerünk a terminológiai egységek megítélésére.

A problémák közvetlen társadalmi okai

Ma a Magyarországon működő mintegy 2000 könyvkiadóban kevés nyelvi és szakmai lektort alkalmaznak.

A szakemberek bizonyos kifejezéseket külföldön tanulnak meg, idegen nyelven, ezért nehezen és csak nagy idővesztéssel találják meg a megfelelő magyar szakszót.

A magyar szakkönyvekben, tankönyvekben sok az idegen szakkifejezés, számos egyetemi vizsgán ezeket az idegen szavakat várják el a hallgatóktól.

Az étellel, a fejlődéssel lépést tartó *helyes írás* elvált a hivatalos *helyes-írástól*. A Helyesírási Tanácsadó Szótár irányadó jellegű, hozzá kellene tenni az egyes szakmákban kialakult szóírásmódot (példa a szőlészet nyelvéből: *olaszrizling*.)

A kerekasztal-beszélgetés és az azt követő szakmai párbeszédnek további eredménye, hogy számos javaslat született a terminológia magyarításával és az idegen kifejezések átvételével, valamint a helyesírási kérdésekkel kapcsolatban. Ezek közül a legfontosabbak:

Általános javaslatok a magyar szakszókincs kialakítására és a szakfordítások minőségének javítására

- A szaknyelvnek rétegei vannak. Aszerint kell megválasztani a nyelvezetet, hogy kinek szól az írás (nómenklátúra, terminológia, köznyelvi alak). A magyar nyelvbe beilleszthető idegen nyelvű szakkifejezés honosítható, nem minden esetben kell lefordítani (nómenklátúra). Bármelyik szaknyelv a többi szaknyelvből és a köznyelvből is von magába kifejezéseket, amelyeket más értelemben használ. Lehet köznyelvi idegen szavakat alkalmazni a szaknyelvben is.
- Az angol a köznyelvi kifejezéseket sokkal szélesebb körben alkalmazza szaknyelvi kifejezésként, mint a magyar. (A latin eredetű szavak pedig sokkal nagyobb arányban váltak részeivé a köznyelvnek, mint a magyarban.) Körülbelül ugyanaz a viszony a magyar köznyelvi *sűrűség* és a szaknyelvi értelemben vett *sűrűség* között, mint az angol *abundance* esetében.
- A terminust nem lehet szinonimával helyettesíteni. A szaknyelvben a szóismétlés nem hiba, és nem lehet elkerülni. Ugyanakkor a szavak többszöri ismétlése ugyanabban a szövegrészben, mondatban nem biztos, hogy pontosabbá teszi a szöveget. Arra is utalhat, hogy a szöveg írója szakmailag nem kezeli önállóan az anyagot.
- A szaknyelvi elemekről megállapodás születik a szakemberek között: nem értelmezhetünk, mondhatunk vagy írhatunk egy szakkifejezést többféleképpen, így a szaknyelvekben is szerepe van a helyesírási szabályozásnak.

- A kormányprogramok, stratégiák, egyezmények, szerződések stb. nevének fordítási elve: ha egyszer már hivatalosan lefordították, akkor azt úgy kell használni a továbbiakban. Előfordul azonban, hogy a hivatalos fordítást szakszerűtlenül készítik el, ilyenkor jó lenne, ha később lehetőség nyílna a változtatásra.
- Rendkívül nagy a szakterületek művelőinek felelőssége abban, hogy mit adnak át a köznyelvbe. Az a legmegfelelőbb, ha az ágazati szakember és a nyelveket ismerő fordító egy személyben van. Ez ma Magyarországon ritkán valósul meg.

2.2. Háttér tanulmányok

Heti rendszeres továbbképzések formájában törekedtünk arra, hogy a csoport valamennyi tagja megszerezze a terminológia kezeléséhez és a szótárkészítés szükséges alapismereteket. A következő témákban előadásokra, konzultációkra kértük fel az adott terület neves szakembereit: a terminológiatan története és kutatási módszerei (Kurián Ágnes), a természet- és környezetvédelem szakterületei (számos egyetemi oktató kerekasztal-beszélgetése), a lehetséges forrásanyagok és felkutatásuk módszerei (belső kutatás), terminológiakezelő szoftverek (a TRADOS konferenciája és belső felhasználói képzéssorozatunk), professzionális elektronikus szótárak (Prószéky Gábor, MorphoLogic), szótárszerkesztési ismeretek (Turcsányi Gábor, SZIE), korpusznyelvészeti alapok (Váradi Tamás, MTA Nyelvtudományi Intézet), könyvkiadói igények (Mezőgazda Kiadó, Lelkes Lajos), a szaknyelvvel kapcsolatos újabb helyesírási kérdések (Zimányi Árpád, Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport), a fordítási projektek munkamegosztása (IM Jogi Nyelvi Csoport).

2.3. A szótárkészítés nyelvészeti alapelveinek kialakítása

A szakemberekkel folytatott vita számos elméleti kérdést vetett fel, melyeket kutatócsoportunk nyelvész végzettségű tagjai igyekeztek a nyelvészet tapasztalatai, elvei alapján megválaszolni. Háttérkutatások és számos szakmai konzultáció eredményeképpen megfogalmaztuk szótárunk elkészítésének nyelvészeti alelveit. Ezeket önálló tanulmányban közöltük (lásd DRÓTH 2003b), itt csupán röviden utalunk rájuk.

Szótárunk készítésének alapelvei

1. Folyamatos megújíthatóság
 - Tezaurusz-forma
2. A szövegkörnyezet elérhetősége
 - Példamondatok
 - **A forrás megjelölése**
3. A fogalmak definiálása
4. A szaknyelvi rétegek szerinti rendszerezés
 - Nómenklatúra
 - Terminológia
 - Köznyelvi alak
5. Többszörös és sokoldalú szakértői véleményeztetés, lektorálás
 - Környezetvédelmi (belső, külső)
 - Nyelvészeti, helyesírási (belső, külső)

2.4. Gyűjtési és feldolgozási módszerek kialakítása a tezauruszformának megfelelő tagozódású csoportokban

A környezetvédelmi szakma nem egységes saját kutatási területének felosztásában. A környezet- és természetvédelem témaköreit csoportosíthatjuk az elemek (víz, levegő, talaj) alapján vagy a hatótényezők szerint (zaj, hulladék, veszélyes anyagok, veszélyes technológiák). Mi ez utóbbi választottuk, így lefedjük az elemeket is, s egyúttal olyan gyűjtőkategóriákat nyerünk, melyek alá újabb csoportok rendelhetők. Ezzel a módszerrel megpróbáljuk elérni azt, hogy kutatómunkánk valamennyi területet lefedje, illetve elkerüljük a fogalmak ismétlődését. Átfedések így is maradnak, ezeket a rendszeres szerkesztőségi üléseken és folyamatos elektronikus információcsere útján rendezzük. A környezetvédelmet és természetvédelmet két azonos szintű kategóriának tekintjük, a részterületek felosztása pedig követi a *Környezet- és természetvédelmi lexikon* tagozódását (LÁNG 2002).

Környezetvédelem	Természetvédelem
Hulladék	Allatökológia
Energetika	Növényökológia
Vízgazdálkodás	Geográfia
Jog	

A fenti felosztásnak megfelelően hét munkacsoportot alakítottuk ki. A szakértőket több intézményből választottuk ki, annak érdekében, hogy az ország különböző felfogású szakemberei szemében egyformán hiteles legyen a munkánk.

2.5. A szócikk és az adatlapok szerkezetének kialakítása

Munkamódszerünket úgy alakítottuk ki, hogy a lehető legnagyobb mértékben kihasználhassuk az informatika által kínált lehetőségeket. A belső kommunikáció biztosítása érdekében belső, zárt levelezőlistát hoztunk létre, amelyen keresztül egyszerre tájékoztathatjuk az összes munkatársat, illetve általa lehetővé válik a munkatársak közti belső kommunikáció is. A levelezőlistához kapcsolódó honlap lehetőséget nyújtott az adatok nyilvántartására és a munka során közösen használandó fájlok elérésére, ám praktikusabbnak és biztonságosabbnak láttuk saját honlap és szerver fenntartását.

Az összegyűjtött adatbázist több formában: nyomtatott szótár, elektronikus szótár (CD-ROM) és folyamatosan felújított, internetes formában is meg kívánjuk jelentetni. Ezek egyaránt jelentenek nagyszerű lehetőségeket és szerkesztési korlátokat. Egyes adatfajták ugyanis csak multimédiás CD-ROM-on vagy interneten jeleníthetők meg, valamint a többszempon্তু kereshetőséget is csak az elektronikus forma biztosítja.

Döntésünk értelmében a munka alapegységét a szócikkek jelentik. Ezen alapszik a szövegek feldolgozása, a szócikkek különböző munkafázisai és a lektorálási munka is. Magunk alakítottuk ki a szócikk formáját. Terminológus szakemberrel, nyelvészekkel, környezetvédelmi szakemberekkel és munkatársainkkal való konzultációk nyomán meghatároztuk a tartalmi követelményeket, majd a tartalomhoz keresve a formát, elterjedtsége és könnyű kezelhetősége okán a Microsoft Excel mellett döntöttünk. Ebben a programban alakítottuk ki azt a szócikksablont, amelyet minden munkatársunk és lektorunk használni fog. Ez lesz az adatcsere hordozója is. Fontos szempont volt, hogy szócikkenként egyéni adatlapba konvertálható legyen a szócikk tartalma, illetve hogy a megfelelő program segítségével az interneten is biztonságosan és felhasználóbarát módon hozzáférhető legyen majd az adatbázis.

2.6. A szócikksablon szerkezete

Minden szócikk a feldolgozás első pillanatától kezdve rendelkezik egy kóddal. Ez alapján azonosítható, hogy melyik csoport dolgozta fel a forrásnyelvi szakszöveget, és a csoportnak megfelelő tudományterületen belül melyik témába tartozik a szócikk „fejét” jelentő címszó. A besorolást a szócikk feldolgozását megkezdő munkatárs végzi, később a lektorálás egyes fázisaiban felülbírállható.

A szócikk „feje” a címszó, amelyet az angol vagy német forrásnyelvi szövegben talált terminológiai egység képez. Lehet egyetlen szó vagy kollokáció is. Amennyiben szükséges, a következő rovatban megadható a szó vagy kollokáció rövidítése, illetve az olyan kollokációk esetében, amikor az alfabetikus rendezésnél nem az első szó a rendezés alapja, itt adható meg az a hívószó, amelyet a sorba rendezésnél figyelembe kell venni. Ha a szót vagy kifejezést csak egy-egy körülhatárolható területen használják, ennek jelölésére is lehetőség van a megfelelő ország vagy régió nevének megadásával.

A nyelvtani jellemzők közül természetesen meg kívánjuk jelölni a szófajt is. Itt kollokáció esetén a hívószó szófaja szerepel. Megadhatóak speciális nyelvtani jellemzők is, például: a címszó csak egyes vagy többes számban használandó, csak megszámlálható vagy megszámlálhatatlan (az angol szakaszban), rövidítés, illetve betűszó. Itt kaphat helyet a többes szám és a birtokos viszony jelölésének végződése (a német szakaszban).

A munka belső ellenőrzése szempontjából fontos, hogy tudjuk, melyik szócikket, melyik munkafázisban ki, mikor és hogyan módosította – mindezt regisztráljuk a szócikksablonban. Mivel forrásnyelvi szakszövegek szolgálnak a szócikkek alapjául, az internetes (és esetleg a CD-ROM) változatban – egy mondat erejéig – meg lehet majd tekinteni az eredeti szövegkörnyezetet is. Pontosan rögzítjük a forrás címét, megjelenési helyét, idejét, valamint a kiadót is. A szócikkek közötti kapcsolatot utalásokkal jelöljük, amelyekből többet is bevihetünk az adatbázisba. A szócikk három, különböző nyelvű része végén mindig az adott nyelvű utalások olvashatók majd.

Az idegen nyelvű rész után következnek a szócikk magyar rovatai. Itt olvasható a címszó magyar megfelelője, a magyar rövidítés vagy hívószó, a címszó, illetve a hívószó szófaja. Mivel szótárunk hiánypótlóként és útmutatóként is kíván szolgálni, megkülönböztetjük a csak szaknyelvi környezetben használandó címszavakat a köznyelvi kifejezésektől, valamint itt jelölhetjük meg, ha az illető szó vagy kifejezés szakmai vagy nyelvi szempontból kerülendő. A szócikk magyar részeit a szakmai mellett nyelvi lektorálásnak is alávetjük. A terminológia szemantikai egyértelműsítése érdekében szakmailag hiteles, magyar nyelvű definíciót adunk valamennyi szócikkben. Fontos, hogy a definíció rövid és szabatos legyen, tartalmát pedig több szakember is lektorálja. A magyar szakasz végén is helyet kapnak az utalások.

A szócikksablon második idegen nyelvi részében megadjuk az első idegen nyelvi résznél megjelölt adatokat. Ügyelni kell arra, hogy az angol, német és

magyar címszavak tartalmilag tökéletesen átfedjék egymást, illetve az egyik nyelven megtalált kifejezés harmadik nyelvű párjának forrása is hiteles legyen.

2.7. Az adatok gyűjtésének és továbbításának technikai megoldásai

A forrásként szolgáló szakszövegek kiválasztásánál a legfontosabb szempont azok szakmai és nyelvi megbízhatósága. Az anyanyelvi kiadványokon kívül források lehetnek a párhuzamos szakszövegek és bizonyos lektorált szakfordítások is.

A szócikkek formájában megjelenő adatok útja az anyaggyűjtés és a szócikk-sablon kitöltése után a feldolgozó munkatárstól a csoportvezetőhöz vezet. A csoportvezető végzi a csoport által feldolgozott tudományterület szakmai lektorálását. A szakmai és nyelvi véleményezés után megszületik a döntés a szócikk végső formájáról, melyhez ezután az FTP-szerverhez hasonlóan működő honlapon keresztül a többi munkatárs is hozzáférhet. Így érhető el az utalási rendszer, illetve a két idegen nyelv közötti minél pontosabb átfedés.

A dinamikus adatmozgás biztosítása érdekében az Excel táblázatos formátumán kívül igen fontos az automatizált konvertálás lehetősége is, amelyet a Microsoft Word-on keresztül makrók segítségével oldunk meg. Így kapjuk meg szócikkenként az adatlapokat, amelyeket a Trados termékcsaládba tartozó MultiTerm szoftver segítségével kezelhetünk. Ugyanez a program teszi lehetővé az internetes hozzáférést az adatbázishoz – mind a munkatársak számára a feldolgozás során, mind a külső felhasználók számára a szótár elkészülte után. A MultiTerm emellett egyszerűen bővíthető, könnyen kezelhető, áttekinthető adatbázis-kezelést és adminisztrációt is biztosít a lektorálás és a szerkesztés során.

2.8. Az internet nyújtotta lehetőségek: belső honlap és webszótár

A belső honlapunk által nyújtott lehetőségeket maximálisan kihasználjuk: ezen keresztül zajlik az adatcsere a munkatársak, a lektorok, a csoportvezetők, a szakmai és a nyelvi lektorok között. A kitöltött szócikksablonokon kívül egyéb adatokat és fájlokat is cserélünk a honlapon keresztül, mely a belső kommunikációt is segíti.

Az adatbázis biztonságos megjelenítését az interneten a MultiTerm szoftver teszi lehetővé. Ebben a papírszótárak klasszikus utalásai helyett hiperlinkek segítik majd a szócikkek közötti gyorsabb navigálást, valamint itt jelenhet majd meg a szöveggörnyezet és a forrás megjelölése is. Ez az adatbázis a papírszótár egy szempontú indexével szemben már tetszés szerint rendezhető és kereshető.

3. Összegzés, további kutatási lehetőségek

A fent ismertetett szótárépítési munka még több évet vesz igénybe, a legfontosabb gyakorlati tapasztalatok még előttünk vannak. Sikerült azonban modellt készítenünk a terminológia tanulmányozásához, és kidolgoztuk az alapelveket a terminológiai problémák kezeléséhez. Mi a gyakorlati igényekből, kérdésekből indultunk ki, s ezekre kerestünk gyakorlati választ a több szakterület képviselőjével folytatott közös gondolkodással, párbeszéddel. Ezért fontos megerősítést jelent számunkra, hogy közös gondolkodásunk végeredménye összhangban van a nemzetközi terminológiakutatás főbb irányvonaláival. A következő évek feladata, hogy folytassuk a szótár készítését és ezzel párhuzamosan a pedagógiai kutatást is. Ez utóbbi révén ki kell dolgoznunk a terminológiát mint szakfordító tantárgy célját, tartalmát, módszereit. A következő lépés, hogy kipróbáljuk ezt a számunkra új tantárgyat. A további kutatási terveink között szerepel, hogy a szótárkészítéshez összegyűjtött, illetve egyéb szaknyelvi szövegekből párhuzamos szaknyelvi korpuszt építsünk. A szakfordítóképzés, de a felsőoktatásban oly fontos szaknyelvi képzés számára is fontos, hogy a szaknyelv különböző szövegtani, morfológiai és egyéb jellemzőit változatos műfajokat tartalmazó, bőséges, informatikai eszközökkel feldolgozható párhuzamos korpuszokon tanulmányozhassuk. Ilyen korpusz pedig még kevés található az országban.

IRODALOM

- DRÓTH Júlia (2003a): *Beszámoló a Környezetvédelmi Szakírók és Szakfordítók Tanácskozásáról*. – In: FEKETÉNÉ SILYE (szerk.): 252-261.
- DRÓTH Júlia (2003b): Egy korszerű szakszótár elkészítésének alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 127/2: 159-167.
- FEKETÉNÉ SILYE Magdolna (szerk.) (2003): *Porta Lingua 2003. Szaknyelvoktatásunk az EU kapujában*. Debrecen: DE ATC
- ORSZÁGH László (1977): *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben*. Nyelvtudományi Értekezések 93. Budapest: Akadémiai Kiadó

FORRÁS

- LÁNG István (főszerk.) (2002): *Környezet- és természetvédelmi lexikon. I-II*. Budapest: Akadémiai Kiadó

AZ OLASZ GAZDASÁGI SZÓTÁRAKRÓL

TAMÁS DÓRA

volpone33@freemail.hu

1. Bevezetés

Mai információs társadalmunkban központi helyet foglal el a globalizációs folyamatokon belül a kommunikáció mellett a gazdasági növekedés. A globalizáció révén a különböző országok gazdaságai – és ezáltal piacai – egyre nagyobb mértékben egymásra vannak utalva, ennek következtében szélesebb körű együttműködés jön létre a különböző országok között (ABLONCZYNE 2000). Ezeknek az integrációs folyamatoknak eredményes megvalósulása elképzelhetetlen gazdasági-politikai együttműködés nélkül. Mint ismeretes, az Európai Unió a kezdetekben szintén gazdasági közösségként jött létre. A hatékony kommunikációhoz pedig szükség van szakemberekre, akik rendelkeznek háttérismeretekkel és a szükséges nyelvi eszközökkel is. Ennek érdekében egyfelől a szaknyelvoktatás és a fordítóképzés, másrészt a gyakorlat színvonalának emelésére érdemes koncentrálni.

Nemcsak a gazdasági folyamatok módosultak azonban, hanem a nyelvi feltételek is változtak. Az utóbbi évtizedben számottevően megváltozott a terminológia jellege is (FÓRIS 2006), a gyorsuló fejlődésből következő nagyszámú fogalom- és terminusgyarapodás mellett az új terminusok ma hamarabb kerülnek köznyelvi használatba, mint korábban.

A szakfordító feladata, hogy rendelkezzen a megfelelő szaknyelvi terminológiai, tehát a fogalmi-szakmai háttérismeretekkel és a célnyelvi norma ismeretével, mivel a fogalmakat a célnyelvben szokásos módon, a célnyelvi normáknak megfelelően, a helyes terminussal kell megjelölnie.

Magyarország hagyományosan szoros gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat épített ki és ápol ma is Olaszországgal, aminek egyik mutatója az Olasz Külkereskedelmi Intézet (ICE 2006) azon adata, mely szerint 2004-ben hazánk harmadik kereskedelmi partnere Olaszország volt. Ez a tény magával hozza a nyelvi kommunikáció minősége és a pontos információhoz jutás iránti igényt is.

Tanulmányomban az olasz-magyar gazdasági szókincs iránt érdeklődő szakfordítók segédeszközeit kívánom közelebből megvizsgálni, elsősorban a nyomtatott gazdasági szótárakra koncentrálni.

2. Az olasz és a magyar gazdasági szaknyelv jellemzői

Célszerű röviden áttekinteni a szaknyelvek, ezen belül pedig az olasz és magyar gazdasági szaknyelv jellemzőit.

Először vizsgáljuk meg, hogy mit értünk a *szaknyelv*, a *gazdaság* és ezzel összefüggésben a *gazdasági szaknyelv* fogalmán.

Kiss Jenő a szaknyelveket a társadalmi nyelvváltozat-típusokhoz sorolja és a következőképpen jellemzi: „logikailag és nyelviileg rendezett, definiált, kodifikált, s közérdekű a terminológiája” (KISS 1995:75). Cortelazzo szerint a szaknyelv esetében a természetes nyelv azon variánsáról beszélünk, amely speciális tevékenységi körhöz, egy kisebb szakmai csoporthoz kötődik, és amely csoport ennek segítségével képes kielégíteni kommunikációs szükségleteit (CORTELAZZO 1994). Heltai kiemeli tanulmányában, hogy a terminológiát a beszédközösség egyes csoportjainak tevékenységével kapcsolatosan használják (HELTAI 2004).

A gazdaságtudomány viszonylag fiatal tudományágnak számít, ahogyan azt Ablonczyné írja: „a mai modern gazdasági tudományok alapjai még a 18. századra nyúlnak vissza, amikor a régi kereskedői terminológiát felváltja a gazdaságpolitika szókincse” (ABLONCZYNÉ 2000:44, ford. T.D.). Ha átböngésszük a Budapesti Corvinus Egyetem internetes honlapját (www.bke.hu), akkor a gazdasághoz kapcsolódó három fő irányon belül (*gazdálkodástudomány*, *közgazdaságtudomány*, *társadalomtudomány*) különböző elágazásokat találunk:

- gazdálkodástudomány: marketing, kereskedelem, vállalatgazdaságtan, gazdasági jog, ember erőforrás fejlesztés, gazdaságföldrajz stb.;
- közgazdaságtudomány: gazdaságpolitika, mikro- és makroökonómia, pénzügy, statisztika stb.;
- társadalomtudomány: gazdaságtörténet.

Ez nagyon átfogó besorolás, hiszen magát a kereskedelem fogalmát is feloszthatjuk például belföldi kereskedelemre és külkereskedelemre. Ez utóbbin belül beszélhetünk még exportról és importról, exportmarketingről, nemzetközi fuvarozásról és szállítmányozásról, vámügyről, nemzetközi jogról, üzleti protokollról és még hosszasan sorolhatnánk.

Ebből következik, hogy a gazdasági szaknyelv nem egységes fogalom, hiszen a gazdaság fogalmán belül is különböző ágazatokat különböztethetünk meg. Éppen ezért elmondhatjuk, hogy a *gazdasági szaknyelv* olyan nemfogalom, amelyen belül sokféle felosztás létezik, olyan osztályozás is például, amely a gazdasági diszciplínákat 37 különböző ágazatra osztja (ABLONCZYNÉ 2000).

Mivel a legtöbb elemzés megegyezik abban, hogy a szaknyelv és a köznyelv különbségei három területen, azaz a szókészletben, a szöveg szerkesztésmódjában és a stílusban lelhetők fel, ezért elemzésemet ennek megfelelően ismeretem.

2.1. Az olasz és a magyar gazdasági szókészlet jellemzői

Ahogy már említettem, a szaknyelvek esetében nemcsak a lexika sajátos használata jelenti az egyetlen különbséget a köznyelvi szövegekhez képest, azonban legtöbbször ezen a területen jelentkezik a legtöbb nehézség (ABLONCZYNÉ 2000, SCARPA 2001, 2002).

A szaknyelvek lexikai jellemzői között fontos szerepet játszik a monoszémia és a gazdaságosság elve, amelyek célja, hogy a nyelvi elemek lehető legnagyobb egyértelműsége és differenciáltsága mellett a befogadó a legkisebb erőfeszítéssel legyen képes a szöveget feldolgozni (SCARPA 2002). Valóban „a szaknyelvekben a szóhasználat sokkal kötöttebb, mint a köznyelvben, a terminusok jelentésmezőjének kiterjedtsége kicsi, gyakran egy elem tartozik hozzá, a szaknyelvekben az egyértelműség biztosítása miatt korlátozott a jelentés árnyalása, így például a szinonimák használata. Gyakori, hogy a köznyelvben hasonló, egymáshoz nagyon közeli jelentéssel használt szavak szakterminusként különböző folyamatot, jelenséget, tárgyat jelölnek” (FÓRIS 2005:55). Ugyanakkor az egyértelműségekre törekvés mellett a gazdasági életre ma is jellemző a különböző alakváltozatok együttélése. Ennek egyik oka az, hogy a gazdasági szaknyelv társadalomtudományi gyökerei miatt nem tekinthető olyan mértékben egzakt, tudományos jellegű szövegnek, mint a természettudományi szövegek, ebből kifolyólag terminológiája is nyitottabb, kevésbé egységes (SCARPA 2001). A másik ok, hogy „a különböző szakterületek új, a közhasználatba is gyorsan bekerülő terminusai esetén gyakori, hogy idő hiányában elmarad a hosszú lexikalizálódási folyamat” (FÓRIS 2005:56). Éppen a gyors fejlődés miatt az új szavak megjelenése esetén a terminológusok javaslattevőként élhetnek, amit a nyelvi közösség elfogadhat és normává tehet (i.m.).

Az olasz gazdasági szaknyelvre jellemző a kölcsönszavak, a jövevényszavak, az anglicizmusok, a betűszavak és a szimbólumok (pl. *PIL* = *GDP*) használata, a metaforák (pl. *Piazza affari* = *Borsa di Milano*), eufémizmusok és enyhítő-lefokozó nyelvi eszközök alkalmazása (pl. *naturalmente*, *praticamente* stb.) (ABLONCZYNÉ 2000, SCARPA 2001). A magyar gazdasági nyelvben is sok anglicizmus használatos (például: *non-profit szervezet* / *organizzazione non-profit*, *just-in-time/gestione just-in-time*).

2.2. Az olasz és magyar gazdasági szakszövegek szerkezete és stílusa

Scarpa a morfoszintaktikai sajátosságokkal kapcsolatban megemlíti, hogy a szakszövegekre nem külön szabályok jellemzőek, hanem az, hogy bizonyos jelenségek gyakrabban fordulnak elő bennük. Ilyen például az olasz nyelvben az ellipszis hiánya, a jelen idő gyakori használata, a nominális stílus, a szenvedő szerkezet és a függő beszéd (SCARPA 2001). Ablonczyné hasonló jellemzőket sorol fel: nominalizáció, a szintaxis egyszerűsítése, az igehasználatban a személytelen szerkezet, az igeidő használat szegényessége és a szenvedő szerkezet (ABLONCZYNÉ 2000). A személytelen stílus a magyar szaknyelvre is jellemző.

A szakszövegekben erős a korreláció a szövegtípus és a szöveg felépítése között, aminek következtében meghatározó normák és konvenciók alakultak ki. Ha betartjuk a fogalmazási alapelveket (retorikai és szövegtani sajátosságokat), akkor a szakszövegek is könnyebben értelmezhetőek, mivel így megfelelnek a retorikai elvárásoknak és pragmatikai funkciójukat is jobban betöltik (SCARPA 2001). Természetesen ezzel a fordítóknak tisztában kell lenniük. Az üzleti levelezésben egy jellemző példa a levél befejezése, amely a magyar nyelvben ma általában *üdvözlettel* zárul. Az olasz levelezésben a befejező mondat jóval emelkedettebb stílusú: *porgiamo i nostri distinti saluti*, azonban fordításkor mindkét irányban az adott célnyelvi kultúra elvárásait ajánlatos betartani. A magyarra fordításkor tehát megtartjuk az *üdvözlettel* kifejezést, míg másik irányban több lehetőség is kínálkozik az emelkedettebb stílus kifejezésére, de ennek egyeznie kell a befogadó elvárásaival.

Scarpa (2001) az angol és az olasz nyelv összehasonlításánál megemlíti, hogy az olasz szaknyelvre formális, összetett, elvont nyelvezet a jellemző. Véleményem szerint a magyar szaknyelv az angolhoz hasonlóan egyszerűbb szerkesztésmóddal rendelkezik, lineárisabb és szintetikusabb, a szöveg konkrétabb és pontosabban megfogalmazott, mint az olasz nyelvű szakszövegek.

3. A fordító segédeszközei

Jelen tanulmányomban az olasz-magyar gazdasági szakfordítók rendelkezésére álló segédeszközöket mutatom be. Elsőként az elektronikus formában létezőket ismertetem röviden, majd hosszabban és részletesebben a nyomtatott olasz-magyar két- és többnyelvű gazdasági szótárakat. Léteznek ezen felül még egy-nyelvű gazdasági olasz szótárak (pl. a Simone kiadó gondozásában jelent meg a *Nuovo Dizionario di Economia*), illetve szép számban publikáltak angol-olasz nyelvpárosításban gazdasági szótárakat (pl. Garzanti és Zingarelli kiadók), de ezek ismertetése nem célja tanulmányomnak. A 20. század utolsó évtizedében megjelent olasz-magyar szótárakról bővebben ír Fóris (2001) *Olasz-magyar szótárkiadás Magyarországon (1990-2000)* címmel írt tanulmányában. Összesen tizenhét olyan művet talált, amelyek ebben az időszakban láttak napvilágot; nagyobb részük szakszótár, főként gazdasági, EU-adminisztrációs, tudományos és műszaki szókincset tartalmaznak.

3.1. Elektronikus segédeszközök

A fordító munkáját az Internet használata megkönnyíti, de csak akkor, ha el tudja dönteni, hogy az on-line és off-line technikai segédeszközök közül melyek azok, amelyeknek információit hatékonyan fel tudja használni az időtényező figyelembevételével.

Gulyás (2005) szerint ezeknek az eszközöknek az a haszna, hogy több ember jobb minőségben jut hozzá szélesebb körű információkhoz, valamint lerövidül a terminusok keresési ideje.

A számítógépes segédeszközök közé soroljuk többek között:

- az internetes keresőprogramokat;
- az elektronikus szótárakat és terminológiai adatbázisokat (internetes és különálló szoftver formájában);
- az internetes levelező fórumokat (mint például a HUterm és a Mfefo);
- a szervezetek elektronikus hírleveleit;
- a számítógépes fordítómemóriát, amelynek alkalmazása mindennapi az Európai Unió szövegek esetében;
- két- vagy többnyelvű párhuzamos szövegeket;
- a szövegkivonatoló és terminuskinyerő korpusznyelvészeti eszközöket, amelyek segítségével kinyerhetjük a szöveg fontos adatait, neveit és terminusait glosszárium készítéséhez.

Kifejezetten olasz-magyar gazdasági témájú, az Interneten és CD-n hozzáférhető elektronikus szótárak, terminológiai adatbázisok és szoftverek nem jellemzőek, azonban az uniós anyagokhoz készült többnyelvű adatbázisok tartalmazzák a két nyelv gazdasági terminusait is, mint pl. az EU hivatalos terminológiai adatbankja, az IATE (iate.cdt.eu.int), amely az Eurodicautom utódja (ec.europa.eu/eurodicautom) vagy a CD-n kapható *6 nyelvű Európa szótár* 2003, és *Unió szótár* szoftverei. Az Interneten található olasz nyelvű honlapok, pl. a gazdasági társaságok, bankok minisztériumok weboldalai is sok hasznos információt tartalmaznak.

3.2. Olasz-magyar nyomtatott gazdasági szótárak Magyarországon

A Magyarországon megjelent egynyelvű és többnyelvű olasz-magyar szócikkeket tartalmazó nyomtatott, gazdasági témájú szótárak kínálatának áttekintésénél a kronológiai sorrendet tartottam célszerűnek, mivel – ha az egymásra hatásuk nem is bizonyítható minden esetben – találunk köztük egymásra épülő kiadványokat is.

Ötynyelvű pénzügyi értelmező szótár (SULYOK-PAP 1990)

Elsőként a Sulyok-Pap szerkesztésében 1990-ben megjelent *Ötynyelvű pénzügyi értelmező szótár*-t ismertetem. Mint a legtöbb szótár, ez az alapmű is csapatmunka eredménye, a főmunkatársak: Bácskai Tamás, Bánfi Tamás, Sulyok-Pap Márta, Száz János. A szótár öt nyelve a magyar, az angol, a francia, a német és az olasz, azonban ez nem derül ki a színes, keménykötésű borító fedőlapját nézegetve. A bennünket leginkább érdeklő olasz szóállomány lektorának Rakonczai Lászlót kérték fel. A szótár megastruktúrájában a szótáron kívüli részben a tartalomjegyzéket a szerzők rövid bevezetője követi, majd az értelmező szótár szócikkei előtt még olvashatunk a szótár használatáról. A hátsó borítón található ismertetőből megtudhatjuk, hogy az olasz nyelv azért kerülhetett bele a szótárba, mert a szerzők Magyarország gazdasági életében domináns nyelvként tartják számon. A szótár hiánypótló kíván lenni, ezért nemcsak rövid magyar nyelvű ismertetést tartalmaz a legfontosabbnak ítélt pénzügyi terminusokról, hanem közli azok idegen nyelvű megfelelőjét is. A szerzők egyaránt ajánlják a kötetet a szakirodalom iránt érdeklődőknek és azoknak, akik külföldi tárgyalásokra, levelezésre, előadásra készülnek. Céljuk, hogy eloszlassák a bizonytalanságokat az egyes kategóriák vagy nemzetközi intézetek idegen nyelvű megjelölésében. A

bevezetőből kiderül, hogy a szótár 550 címszót tartalmaz, amely a szerzők szerint lefedi az általuk legfontosabbnak tartott pénzügyi, elsősorban banktechnikai és tőzsdei, illetve jogi szókincset. A tartalomjegyzékben a szerzők a szócikk-állományt két besorolás alatt tüntetik fel, és ezzel a makrostruktúrát két részre bontják: a 9. oldaltól a 61. oldalig tart az *értelmező szótár* rész, és ezt követi a 226. oldalig a *szótár* rész. Az első rész tartalmazza a magyar nyelvű terminusok definícióját (innen az értelmező szótár elnevezés) és idegen nyelvű ekvivalenseit, de a betűrend szerinti csoportosításon belül az elrendezés a szócsaládos besorolást követi. Az érthetőség kedvéért példának kiválasztottam egy címszó egy részét, amelyből könnyen átlátható a szótári mikrostruktúra felépítése. A választásom az *akkreditív* terminusra (vagyis a *hitellevél*-re) esett, amely a külkereskedelem területén igen kedvelt fizetési formát takar. Igaz, tartalom szempontjából az *akkreditív* esetében az olasz megfelelő esetében szerencsésebb lett volna még felsorolni a *lettera di credito* változatot is, amelyet szintén gyakran használnak.

1. táblázat: Az *akkreditív* szócikk

AKKREDITÍV	letter of credit (L/C), credit	Akkreditiv (s)	Accréditif (m), crédit (m), lettre (f) de crédit	credito (m)
<p>+ <i>késpénzt nélkülöző fizetési</i> forma, a bankszámlák közötti + <i>átírás</i> egyik változata. Fizetési ígéret: a +<i>bank</i> (az ún. nyitó bank) a vevőtől kapott megbízás alapján arra kötelezi magát, hogy az eladóval szemben, hogy számára – előre meghatározott feltétel megvalósulása (rendszerint az áru feladását igazoló és az áru feletti rendelkezési jogot biztosító okirat átadása) esetén – fizetést teljesít. A fizetési ígéret szólhat benyújtáskor azonnali fizetésre (payment credit), + <i>váltóelfogadásra</i> (acceptance credit) v. <i>negociálásra</i> (negotiation credit). Az ~ angol documentary credit, ill. a francia crédit documentaire kifejezések félrevezető magyar fordításban: okmányos meghitelezés. Lényegéhez azonban – magyar elnevezése ellenére – nem tartozik + <i>hitelviszony</i>. A vevőnek gondoskodnia kell a vételár kifizetéséhez szükséges összegről.</p>				
készfizető ~	sight credit, pay-ment credit	*	*	*
<p>az ~ alaptípusa, látra szól és azonnali + <i>pénzfizetést</i> ígér: a nyitó bank azonnal átutalja az eladónak az ~ összegét, amint teljesíti az előírt feltételeket. Változatai: visszavonhatatlan, ha ezt külön megjelölik, egyébként visszavonható; igazolt vagy nem igazolt; + <i>átruházható</i>, ha ezt a nyitó bank külön rávezeti az ~re (ekkor a + <i>kedvezményezettnek</i> lehe-</p>				

tősege van az okiratban foglalt feltételek teljesítésének jogát másra átruházni; az átruházásra csak egyszer van lehetőség), egyébként át nem ruházható.

Formai szempontból a terminust és a vele párhuzamosan feltüntetett idegen nyelvi megjelöléseit követi az igen részletes értelmezés, majd a szócsalados elrendezésnek megfelelően megtaláljuk a különböző alcímszavakat, amelyeket szintén az ekvivalensek (ha van megfelelőjük) és a meghatározás követnek. A szótárban a címszavak nagybetűsek és vastagon szedettek, az alcímszó már kisbetűs, de szintén kiemeli a vastag szedés. Az alcímszavak a címszó különböző fajtáit jelölik (például az *akkreditív* esetében *készfizető akkreditív*) illetve a címszóval kapcsolatos fogalmakat (például *értékpapír* esetében a *szelvény*). A szerzők szerint, ha nem egyértelmű, hogy az adott fogalom mely címszó alatt szerepelhet, akkor külön utalóval megtalálhatóak a betűrendes felsorolásban is. A címszómagyarázaton belül a + jel és dőlt betű jelzi, hogy a szó külön címszóként is fellelhető. A * jelölés akkor szerepel, ha az adott terminust a többi nyelven is angol nyelven használják. A szótár három nyelvnél feltünteteti a szavak nyelvtani nemét is, ezek között szerepel az olasz nyelv is. A szótár második része mind az öt nyelven betűrendben is tartalmazza a terminusokat és azok megfelelőit magyarázatok nélkül. Funkciója, hogy lehetővé tegye a visszakeresést.

Ötnyelvű menedzserszótár (1991)

A Novorg Kft. 1991-ben adta ki *Ötnyelvű menedzserszótár* címmel magyar, német, francia, olasz, angol nyelveken szótárát. A mű Albisi Bakcsy József 1944-ben megjelent magyar-német-francia-olasz-angol *Kereskedelmi szótára* felhasználásával készült.

A színes zászlókat és egy iránytűt ábrázoló borítón az *Ötnyelvű menedzserszótár* cím szerepel a szótár öt nyelven (olaszul: *Manager dizionario di cinque lingue*). Az újonnan kiadott szótárból hiányzik az előszó, a bevezető, de a végén sem találunk semmiféle a tájékozódást vagy a szótárhasználatot segítő írást. Makrostruktúráját tekintve a szótár két részből áll. Az első részben 214 oldalon át magyar nyelvű szócikkek alapján kereshetjük meg a kívánt szót, mégpedig betűrendes elrendezés szerint. Ezen felül rendezési elvként a címszavak külön sorszámot kaptak, amelyből kiderül, hogy összesen 7273 szócikk szerepel a szótárban. A fejlécben feketén kiemelve megtudhatjuk, hogy milyen új címszóval kezdődik az adott oldal. A szócikken belül kizárólag a magyar nyelvű címszó vastagon szedett, a német, a francia, az olasz és az angol ekvivalensek

kötőjellel elválasztva követik egymást. Általában egy megoldást kínál minden nyelven, egyéb magyarázatokra vagy definíciókra itt nincs hely. A második rész is megtartotta a betűrendes tájékozódást a visszakereső rendszerben, amely német-francia-angol-olasz nyelvű szójegyzékeket tartalmaz. A címszavak mellett a bizonytalanságok elkerülése érdekében megtaláljuk az olasz szavak esetében a névelőt, a nyelvtani nem jelölését és azt a sorszámot, amellyel az első részben megkereshetjük a szó megfelelőjét a többi nyelven (például: *l'affare (m) 6706*). Egyes szavaknál szerepel szinonima vagy ellentétpár is, hogy megkönnyítse a visszakeresést. A szótár tematikája széles, sok hasznos terminust találunk a tőzsde, pénzügy, kereskedelem és külkereskedelem, biztosítás, gazdasági és adó területéről egyaránt. A kérdés az, hogy valóban megtörtént-e a szóanyag alapos átdolgozása, mivel például az *adásvétel* olasz megfelelője kizárólag *la compra e vendita* megoldással szerepel benne, holott már évtizedek óta (az 1980-as évek-től biztosan) egybeolvadt a használat szerint: *la compravendita*.

Bonyolítói szószedet (JÓZAN NAGY 1991)

Szintén 1991-ben jelent meg Józan Nagy Gábor kétnyelvű *Bonyolítói szószedete* a Külkereskedelmi Oktatási és Továbbképző Kft. kiadásában. Ahogyan a cím is jelzi, itt a gazdaság egy szűk területéről igyekezett a szerkesztő minél több információt átadni. A napjainkban állandóan bővülő szakszókincs ellenére elmondhatjuk, hogy a külkereskedelemben dolgozók kiindulási alapként valóban haszonnal forgathatják a kiadványt ma is, és ezzel sikerült a rövid előszóban kitűzött célt teljesíteni. Ahogyan a szerkesztő megjegyzi, igyekezett a szógyűjteményben a leggyakrabban használatos és a legfontosabb terminusokat szerepeltetni. Továbbá, bevallása szerint, kísérleti céllal és a gyakorlati hasznosítást szem előtt tartva készült a kiadvány. A körülbelül 100 oldalas kisméretű szószedet külső és belső tipográfiai megjelenítése egyszerű, a címszavak alfabetikus sorrendben találhatóak meg, a betűméretük jól olvasható. Az olasz szavaknál mindkét irányban szerepel a nyelvtani nem és a többes szám jelölése, ha a szót ebben a formában használják (például: *dati h, tsz*). A különböző megoldásokat vessző választja el egymástól, megtartva ezzel a szószedetre jellemző formai jegyeket.

Olasz-magyar magyar-olasz gazdasági zsebszótár (HIDASI 1993)

1993-ban publikálta a Közgazdasági és Jogi tankönyvkiadó Hidasi László kis nyomdai formátumú, és ezt nevében is jelző *Olasz-magyar magyar-olasz gazdasági zsebszótárát*. Az olasz és magyar nyelvű előszó alapján a szerkesztő a gyakorlatot tartotta fontosnak, és a kisszótár keretein belül igyekezett ezt megvalósítani. A terminusokat a gazdasági témájú sajtó és szakkönyvek alapján válogatta. Az előző szószedethez viszonyítva sokkal inkább a közgazdasági, mintsem kereskedelmi szókincs jellemzi a zsebszótárt; a szerző a következő tárgyköröket tárgyalja: marketing, pénzügy számvitel, társasági jog, bank, tőzsde, biztosítás, külkereskedelem. Az előszóban ismerteti az olasz és magyar nyelvtani rövidítéseket. A címszavak vastagon szedettek, és a címszavak fejléces jelölésének segítségével betűrendes rendezési elv szerint kereshetők ki. Információhoz jutunk még a nyelvtani nemmel kapcsolatban, a szerkesztő jelölte az adott szó hivatalos rövidítéseit, a szótárírás hagyományai alapján pedig sorzámmal, ha az adott terminus több is jelentéssel rendelkezik. Az olasz-magyar kifejezéseket olasz nyelvű megjegyzések magyarázata és olasz rövidítések kifejtése és fordítása követik. Ugyanezt a kiegészítést megtaláljuk a zsebszótár második fő részében, vagyis a magyar-olasz kifejezések után. A megjegyzések alatt a szerkesztő igyekszik bizonyos fogalmakat pontosítani, és kitér a köznyelvi használatra is (megtalálhatunk például olyan kifejezéseket, mint *prestito o mutuo*, amelyeket a köznyelvben egyaránt *kölcsönnek* fordítunk, míg a pénzügyi szaknyelvben az első a *rövid lejáratú hitelt*, a másik pedig *hosszú lejáratú hitelt* jelöli). Igen hasznos résznek bizonyul a függelék, amely több részből áll: hivatalok, intézmények, minisztériumok felsorolása, fontosabb törvények nevének ismertetése, gazdasági társaságok jogi formája gazdasági tevékenységek a kereskedelemben, a mérleg és az eredménykimutatás előírt tagolása (ez utóbbi fordításhoz kiváló segédeszköz).

Magyar-olasz közgazdasági szótár (JUHÁSZ 1995), és *Olasz-magyar közgazdasági szótár* (JUHÁSZ 1997)

Két kötetből áll Juhász Zsuzsanna jól ismert közgazdasági szakszótára. A közgazdasági szótár első kötete 1995-ben jelent meg *Magyar-olasz közgazdasági szótár* címmel és második kötetét, az *Olasz-magyar közgazdasági szótárt* két évvel később, azaz 1997-ben publikáltak. A szótár első kötete több mint 14.000, míg a második kötet 15.500 címszót tartalmaz. A színes, keménykötésű borítón

szerepel, hogy a szótár kiadója a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Idegennyelvi oktató- és kutatóközpontja, és ez a tény rögtön bizalmat kelt a szótár vásárlójában, továbbá formájából is látszik, hogy része az általuk megjelentetett közgazdasági szótársorozatnak. Megastruktúráját tekintve mindkét szótár a következő részekből áll: a szerkesztő előszava, szótári rész, rövidítések és a felhasznált irodalom. Ahogyan azt a szerkesztő előszavában megjegyzi, a szótár szerkesztésének idején már égető szükség volt a magyar közgazdasági terminológia legfontosabb elemeinek összeállítására, rendszerezésére. Az előszóban ismerteti az anyaggyűjtés során és a szerkesztési munkálatokban alkalmazott szempontokat, mint például a közgazdasági szakszövegek kizárólag köznyelvi elemeinek tudatos kerülését, a terminusok szelekcióját „környezetfelidéző hatásuk” (JUHÁSZ 1997:6) alapján, az értelmezések hiányát, mely szerint a szótárhasználatot meg kell, hogy előzze a terminusok adekvát ismerete. A makrostruktúra követi a betűrend szerinti csoportosítást, a betűváltás mindig új oldalon található, és a fejlécben szereplő címszavak segítik a keresést. A mikrostruktúra jellemzője, hogy a szócikkeken belül nincs kiemelés, a főnevek neve csak kivételek esetén szerepel, illetve jelöli, ha a címszó megszokott használata a többes szám. A szótár készítői az előszóban leírtak szerint nyitottak a kritikára és érdeklődéssel várják a jövőben hasznosítható észrevételeket. Személy szerint a magyarázatok hiánya az, amivel nem értek minden esetben egyet. Valóban igaz, hogy a szakmai fogalmak ismeretéhez nemcsak nyelvi, hanem fogalmi-terminológiai háttérismeretekre is szükség van, azonban léteznek olyan különbségek is a két kultúra gazdasági fogalomrendszere között, amelyek indokoltá tehetik egyes helyeken a magyarázatok hozzáfűzését, pl. a reáliák esetében. Gondolok itt például a *commercialista* terminusra, amely nem szerepel a szótárban és amely nem keverendő össze a *commerciante* terminussal. A Magyarországi Olasz Kereskedelmi Kamara kétnyelvű kiadványa szerint leegyszerűsítve magyarul a *közgazdász* terminus a megfelelője, de megjegyzi, hogy „a «Commercialista» mint szakember Magyarországon teljesen ismeretlen fogalom: több szakma képviselőinek munkáját végzi, így például egy személyben könyvelő, adószakértő, könyvvizsgáló és jogász” (IL PONTE 2005:59). Számos többszavas szóösszetételt megtalálunk viszont a szótárban. A szótár formailag azonban nem követi a hagyományos szótári szerkezetet, nincsenek benne valódi szócikkek, leginkább szószedetre hasonlít.

Tematikus szó- és kifejezésgyűjtemény (JUHÁSZ 2002)

A szócikkek felépítésében hasonló a szintén Juhász Zsuzsanna szerkesztésében 2002-ben ugyanezen kiadónál megjelentett *Tematikus szó- és kifejezésgyűjtemény*, amely immár a címben is utal a szószedet jellegre. A szerkesztő előszavában hangsúlyozza, hogy e kötet a gazdasági nyelvvizsgára készülők számára kíván segítséget nyújtani. Valóban, a szószedet része annak a sorozatnak, amelynek másik két kötete is a gazdasági szaknyelvi vizsgára készülést támogatja egy feladatgyűjtemény és hallás utáni tesztek formájában, és amelyek együttes alkalmazása ajánlott. A szerkesztő itt már szükség esetén nemcsak a szavak nemét, hanem a hangsúlyt is jelöli, ha ez eltér a megszokottól, vagy teszi ezt egyéb didaktikai megfontolásból. A szójegyzék két részből áll: a használati útmutató után az első részben fogalomkörönként bokrosította a címszavakat a szerkesztő, amely valóban megkönnyíti a felkészülést a vizsgára. A 15 téma, amelyek szókincse részben fedi egymást, a következő: európai integráció, globalizáció, piacgazdasági modellek, munkaerőpiac, adórendszerek, környezetvédelem, cégformák, bankrendszerek, tőzsde, nemzetközi kereskedelem, marketing, telekommunikáció, a magyar gazdaság aktuális problémái, az olasz gazdaság aktuális problémái, társadalom és gazdaság. A szógyűjtemény második részében olasz címszavakból álló összesített szószedetet találunk. A szóállomány tartalmazza a legfontosabb szavakat és haszonnal forgatható, bár hibákat is fellelhetünk benne (például a *Piazza Affari* megfelelőjeként egyszerűen *tőzsde* szerepel, pedig ez a terminus kifejezetten a *milánói tőzsdét* jelöli).

Szaknyelvi szótár. Kereskedelem, vendéglátás, idegenforgalom (VIZI 2002)

Ugyanebben az évben jelent meg Vizi Krisztina szerkesztésében a Heller Farkas Főiskola és a Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Kft. kiadásában a kétnyelvű *Szaknyelvi szótár. Kereskedelem, vendéglátás, idegenforgalom* c. kiadványa. A szótár teljesíti az előszóban szereplő célcsoporttal kapcsolatos célkitűzését, azaz alap- és középfokú nyelvvizsgára készülő diákok és kommunikációs készségeiket fejleszteni kívánó kereskedelmi és vendéglátós szakembereknek szól, azonban a kötet tartalma már nem felel meg a főcímben szereplőnek, hiszen gyakorlatilag egy párbeszédekkel kiegészített szószedetről van szó. Talán szerencsésebb lenne a szószedet vagy szógyűjtemény elnevezés nemcsak formailag, hanem tartalmi szempontból is. A szóállomány egyébként (valószínűleg a nyelvi szint miatt) elsősorban köznyelvi szavakat tartalmaz.

4. Következtetések

Vizsgálatom alapján a fordítók számára rendelkezésre álló segédeszközökről és ezek közül is elsősorban a nyomtatott olasz-magyar gazdasági szótárakról elmondhatjuk, hogy számszerűen kevés gazdasági szakszótár jelent meg Magyarországon a gazdasági változásokhoz és a gazdasági szótárak iránti megnövekedett igényhez képest (pl. az Magyarországi Olasz Kereskedelmi Kamara adataihoz viszonyítva is). A megjelent gazdasági szótárak egy-egy szűk terület szókincsét tartalmazzák, és e szűk területeken ellátják a kétnyelvű szótárak feladatát (idegen nyelvű ekvivalensek megadása), de természetes módon nem töltik be (nem is tölthetik be) azt a feladatot, amit az egynyelvű jelentésmegadás segítene (vagyis az egynyelvű értelmező szakszótárak, terminológiai szótárak). Hiányukat a fordítók az e tanulmányban nem részletezett elektronikus források segítségével próbálják pótolni.

A gazdaság témakörének erősen interdiszciplináris jellegéből következik a gazdasági szaknyelv szókincsének összetettsége és a terminusok szelekciójának nehézsége. Bár a fenti szótárak között kétségtől vannak átfedések, a szótárak a gazdaság más-más részterületére koncentrálnak, ennek következtében saját tapasztalatom alapján „vegyesen” használok őket fordítási munka esetén, kiegészítve az Internet nyújtotta lehetőségekkel.

IRODALOM

- ABLONCZYNÉ MIHÁLYKA Livia (2000): *Influssi inglesi nel linguaggio economico-borsistico-commerciale in Italia*. Doktori értekezés. Pécs
- ANDOR József – SZÜCS Tibor – TERTS István (szerk.) (2001): *Színes eszmék nem alszanak... Emlékkönyv Szépe György 70. születésnapjára*. Pécs: Lingua Franca Csoport
- CORTELAZZO, Michele A. (1994): *Lingue speciali. La dimensione verticale*. Padova: Unipress
- DRÓTH Júlia (szerk.) (2004): *Szaknyelvoktatás és szakfordítás 5. Tanulmányok a Szent István Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének kutatásaiból*. Gödöllő: Szent István Egyetem
- FÓRIS Ágota (2001): *Olasz szótárkiadás Magyarországon 1999-2000*. – In: ANDOR et al. (szerk.): 346-354.

- FÓRIS Ágota (2005): *Hat terminológia lecke.* – Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1. Pécs: Lexikográfia Kiadó
- FÓRIS Ágota (2006): A magyar terminológia helyzete és fejlesztésének feladatai napjainkban. *Magyar Tudomány* 6: 737-744.
- GULYÁS Róbert (2005): A tolmács technikai segédeszközei. – In: KÖRNYEI (szerk.): 54-58.
- HELTAI Pál (2004): *Terminus és köznyelvi szó.* – In: DRÓTH (szerk.): 25-45.
- Karma Consulting Kft., Commercialisti Italiani in Ungheria. *Il Ponte*, 2005. október-december. I/7:58-59.
- KISS Jenő (1995): *Társadalom és nyelvhasználat.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- KÖRNYEI Tibor (szerk.) (2005): *Amit a tolmácsolásról tudni kell. Útmutató tolmácsoknak.* Budapest: Magyar Fordítóirodák Egyesülete
- MAGRIS, Marella – MUSACCHIO, Maria Teresa – REGA, Lorenza – SCARPA, Federica. (eds) (2002): *Manuale di terminologia. Aspetti teorici, metodologici e applicativi.* Milano: Hoepli
- SCARPA, Federica (2001): *La traduzione specializzata. Lingue speciali e mediazione linguistica.* Milano: Hoepli
- SCARPA, Federica (2002): *Terminologia e lingue speciali.* – In: MAGRIS et al. (eds.): 27-47.

FORRÁSOK

- HIDAS László (szerk.) (1993): *Olasz-magyar, magyar-olasz gazdasági zsebszótár.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- ICE 2006 = ICE, *Il Ponte* giugno-agosto 2006: 30-31.
- JÓZAN Gábor (szerk.) (1991): *Bonyolító szöveget olasz-magyar, magyar-olasz.* Eger: Külkereskedelmi Oktatási és Továbbképző Kft
- JUHÁSZ Zsuzsanna (szerk.) (1996): *Magyar-olasz közgazdasági szótár.* Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Idegennyelvi Oktató- és Kutatóközpont. Budapest: Aula Könyvkiadó.
- JUHÁSZ Zsuzsanna (szerk.) (1997): *Olasz-magyar közgazdasági szótár.* Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Idegennyelvi Oktató- és Kutatóközpont. Budapest: Aula Könyvkiadó

- JUHÁSZ Zsuzsanna (szerk.) (2002): *Tematikus szó- és kifejezésgyűjtemény az olasz gazdasági nyelvvizsgálathoz*. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Idegennyelvi Oktató- és Kutatóközpont. Budapest: Aula Könyvkiadó
- Ötmyelvű menedzser szótár. (1991): Budapest: Novorg Kft. (1. kiadás (?): ALBISI BAKCSY József 1944. *Kereskedelmi szótár*. Budapest)
- SULYOK-PAP Márta (szerk.) (1990): *Ötmyelvű pénzügyi értelmező szótár*. Budapest: Novotrade
- VIZI Krisztina 2002. *Olasz-magyar, magyar-olasz szaknyelvi szótár*. Budapest: Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Kft.

Elektronikus dokumentumok

<http://www.bke.hu>

<http://ec.europa.eu/eurodicautom>

<http://iate.cdt.eu.int>

6 nyelvű Európa szótár 2003. Magyar, angol, német, francia, spanyol, olasz. Budapest: Cyberstone Entertainment Kft., Multimédia Holding (cop. 1996).

Unió szótár: gyorsfordító és szótanító CD-ROM. 2000. Angol, német, olasz, francia. Budapest: Informania Kft.

HELYI KÖZIGAZGATÁS, HELYI ÖNKORMÁNYZATOK A MAGYAR-NÉMET, NÉMET-MAGYAR SZÓTÁRAKBAN¹

VOGELNÉ TAKÁCS GABRIELLA

vogel@mutf.hu

1. A helyi önkormányzatok nemzetközi kapcsolatai

Hazánk nemzetközi kapcsolatai a rendszerváltás, s főként az EU-csatlakozás óta öröndetes módon dinamikusan fejlődnek nem csak a nagypolitikában és a gazdaságban, de a civil szervezetek és a helyi önkormányzatok szintjén is. Ma már az ország 3145 települése közül a legkisebbeknek is van legalább egy, de általában több testvérvárosa/-települése a világ minden táján. Komárom-Esztergom megye 76 településének 128 hivatalosan is igazolt együttműködési megállapodása van külföldi városokkal, falvakkal. Kisbérnek például a németországi Eslohe és a szlovákiai Kolarovo (Gúta) településekkel van testvérvárosi kapcsolata, de Komáromnak öt (német, osztrák, finn, szlovák és romániai), Tatabányának hat, Esztergomnak nyolc testvérvárosa van, sőt a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzati Hivatal is tart fenn hasonló kapcsolatokat három németországi, egy skót és egy kínai térséggel (www.kemoh.hu). Ezeknek a kapcsolatoknak jelentős része Németországhoz vagy Ausztriához fűződik. A legtöbb település német helységekkel (is) ápol partnerkapcsolatot, s ez nem csak a dunántúliakra igaz: Debrecennek, Szolnoknak, sőt Miskolcnak is van német testvérvárosa (Aschaffenburg).

Ezek a kapcsolatok jó esetben azt jelentik, hogy a különböző művészeti, sport vagy más civil szervezetek keretei között a két település lakosai rendszeresen meglátogatják egymást. De a kevésbé hatékonyan működő partnerkapcsolatok esetén is az önkormányzatok vezetőinek tartaniuk kell a kapcsolatot. Az együttműködési megállapodás ünnepélyes aláírása után rendszeresen találkoznak a vezetők, legalább évenként egyeztetik a tervezett programokat, mert csak ennek

¹ A tanulmány az alábbi konferenciaelőadás írott anyagának bővített változata: VOGELNÉ TAKÁCS Gabriella (2006): *Helyi közigazgatás a magyar és német szótárakban*. – In: KLAUDY Kinga – DOBOS Csilla (szerk.): *A világ nyelvei és a nyelvek világa. A XV. MANYE Kongresszus előadásai. Miskolc. 2005. április 7-9. A MANYE Kongresszusok előadásai 2. Vol 2/2. MANYE – Miskolci Egyetem, Pécs – Miskolc, 173-177.*

alaján tudják biztosítani a civil kapcsolatok önkormányzati és állami támogatását (VOGELNÉ 2002).

2. Idegen nyelvek az önkormányzatok kapcsolataiban

A zökkenőmentes kapcsolattartáshoz viszont feltétlenül szükség van/lenne egyrészt az adott idegen nyelveken (s nem csak esetleg angolul) jól beszélő munkatársakra, másrészt a fordítást, tolmácsolást segítő eszközökre, pl. szótárakra. Az önkormányzatok nyelvi infrastruktúrájáról egy pécsi kutatócsoport végzett felmérést a Dél-Dunántúl négy megyéjében, amelyről Póla Péter 2001-ben a pécsi MANYE-kongresszuson számolt be. A vizsgálat szerint „Az önkormányzati szintek mindegyikénél igen nagy hiányosságok mutatkoznak a nyelvi erőforrások tekintetében” (PÓLA 2002:70). A hivatali dolgozók kevesebb, mint 10%-a beszél legalább középfokon valamilyen idegen nyelven. S ha vannak is idegen nyelveket jól beszélő munkatársak a hivatalokban, „ez nem elég ahhoz, hogy hivatalos levelek fogalmazását, szakmai fordítási feladatokat megfelelő színvonalon végezzenek el” (PÓLA 2002:68). A vizsgálat eredményeinek összefoglalása és más vizsgált területekkel történő összevetése Fóris Ágota és Kozma László tanulmányában olvasható (FÓRIS–KOZMA 2004). Csak remélhetjük, hogy azóta valamennyire javult a helyzet.

3. Szótárak az interkulturális kommunikációban

A fent leírtak miatt még fontosabb lenne, hogy legalább a nemzetközi kapcsolatokat segítő eszközök megfelelő támogatást nyújtsanak az önkormányzati dolgozóknak. A kommunikációt segítő szótárak, lexikonok tekintetében azonban a helyzet talán még a személyi feltételekénél is rosszabb. A magyar-német, német-magyar segédeszközöket vizsgálva azt kell mondanunk, hogy a rendszerváltás utáni önkormányzati szókincs általános szótárainkban vagy egyáltalán nem szerepel, vagy nagyon hiányosak, olykor tévesek, félrevezetők az adatok. Kifejezetten önkormányzati szakszótárra magyar-német vonatkozásban egyáltalán nem sikerült rátalálnom. Más nyelvek közül is csak Barics Ernő *Horvát-magyar, magyar-horvát (kisebbségi) önkormányzati szótárát* találtam (BARICS 2002). Viszonylag új kiadású, 2001-ben megjelent magyar-német, német-magyar általános közigazgatási szótár létezik ugyan Ary Ildikó és mások szerkesztésében, de ennek kifejezőkészlete még többnyire a rendszerváltás előtti időkből szár-

mazik (ARY et al. 2001). Az egynyelvű lexikonok pedig csak korlátozott mértékben jelentenek segítséget az interlingvális problémák megoldására.

4. Önkormányzati szókincs a magyar-német, német magyar szótárakban

Fóris Ágota meghatározásában a szótárak „olyan adatbázisok, amelyekkel szemben elvárás a felhasználók részéről, hogy *hiteles, pontos és aktuális*² információkat tartalmazzanak, és az átlagos felhasználó megbízható, és számára érthető meghatározásokat találjon bennük” (FÓRIS 2005a:173).

Néhány jellemző példán szeretném bemutatni, mennyire teljesíthetetlennek bizonyulnak a fenti követelmények, s így mennyire nehéz a rendelkezésre álló egy- és kétnyelvű szótárak segítségével legalább megközelítően helyes kifejezésre találni magyar-német, német-magyar vonatkozásban akkor, ha például két település önkormányzati vezetői közötti kapcsolatokat szeretnénk felvenni, illetve később ápolni.

A következő szótárak bejegyzéseit hasonlítom össze:

1) VÁRNAI Judit Szilvia (szerk.) (2004): *Az Európai Unió Hivatalos Kifejezéstartára. Angol-magyar-francia-német*. Budapest, MorphoLogic – SZAK Kiadó.

2) PUSZTAI Ferenc – POMÁZI Gyöngyi (szerk.) (2004): *Magyar értelmező kéziszótár*. CD-ROM-változat. Budapest, Akadémiai Kiadó.

3) HESSKY Regina (szerk.) (2002): *Magyar-német, német-magyar kéziszótár*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Grimm Kiadó.

4) SZTAKI internetes magyar-német, német-magyar szótár.

<http://szotar.sztaki.hu/nemet-magyar>

5) HALÁSZ Előd – FÖLDES Csaba – UZONYI Pál (szerk.) (2003): *Német-magyar, magyar-német akadémiai nagyszótár. Akadémiai MoBiMouse. A fordító egér*. CD ROM. Budapest, Akadémiai Kiadó – MorphoLogic.

6) HAZAFI Zoltán et al. (2003): *Négynyelvű közigazgatási és európai uniós szótár*. Budapest, KJK-KERSZÖV.

7) ARY Ildikó – MOLNÁR Lászlóné – JENŐFI György (2001): *Német-magyar, magyar-német közigazgatási szótár*. Budapest, Paginárium Kiadó.

8) BALHAR, Susanne et al. (2004): *PONS Großwörterbuch*. Stuttgart, Ernst Klett Sprachen.

9) www.netlexikon.de

² Kiemelés a szerzőtől.

A második magyar nyelvű, az utolsó kettő német egynyelvű értelmező szótár, az 3-5. általános szótár, az 1. és 5-6. szakszótár.

5. Vizsgált terminusok

Két-két magyar illetve német terminus megfelelőjét próbáltam megkeresni a másik idegen nyelven a fenti szótárakban: a települési *főjegyző*, a *megyei közgyűlés*, illetve a *Landrat* és a *Beigeordneter* terminusokat. Mindegyik nagyon gyakran használt, az önkormányzatok életében fontos szerepet játszik, s így a nemzetközi kapcsolatokban is mind a fordítóknak, tolmácsoknak, mind a napi kapcsolatokat tartó önkormányzati dolgozóknak lépten-nyomon használniuk kell. A következő kérdésekre kerestem a választ: Vajon szerepelnek-e ezek a szavak a felsorolt szótárakban? A legmegfelelőbb idegen nyelvi ekvivalenseket megtaláljuk-e segítségükkel? Kapunk-e útmutatást a terminusok használatával, értelmezésével kapcsolatban?

5.1. Jegyző, főjegyző, közjegyző

A magyar települési önkormányzatok irányításában fontos szerepet játszanak a polgármesterek illetve megyei szinten a megyei közgyűlés elnökei mellett a *jegyzők és főjegyzők*. Ők állnak a hivatali apparátus élén, irányítják a hivatal munkáját, ők a törvényesség őrei. Ezzel szemben a *közjegyző* független az önkormányzati és más hivataloktól: okmányokat hitelesít, szerződések, végrendeletek írásában és őrzésében segítkezik stb.

Az Európai Unió Hivatalos Kifejezéstára (VÁRNAI 2004)

jegyző -----

főjegyző -----

közjegyző – Notar

A *Magyar értelmező kéziszótár* 2004-ben megjelent CD-ROM-változata szerint a *jegyző* szó több jelentésű (PUSZTAI–POMÁZI 2004):

jegyző □ fn (mn-i ign is) 1. Jegyzőkönyvvezető. 2. Közig | 1949-ig: nagyközségekben a közigazgatás kinevezett vezetője. | 1990-től: a helyi önkormányzati

képviselő-testület hivatalának vezetője. 3. *rég* A bírósági fogalmazói karba tartozó közhivatalnok. 4. *Tört* Vkinek a krónikása, íródeákja. *A Névtelen jegyző*.

főjegyző □ fn *Államig* 1. *kiv* 1945 előtt nagyközségekben: vezető jegyző. 2. *kiv* A vármegyében az alispán helyettese. 3. *kiv* 1950 előtt: a tanácsnok után köv. városi tisztviselő. 4. A fővárosi képviselő-testület hivatalának vezetője.

közjegyző □ fn <Magyarországon> a bíróságok mellett működő jogvégezeti közszolgálati alkalmazott, aki közhitelű okiratokat készít, peren kívüli ügyeket intéz, másolatokat hitelesít stb.

A számunkra fontos jelentéseket kiemeltem. Mint látjuk, még a viszonylag friss 2004-es egynyelvű szótár is többet árul el a kifejezések 1945-1950 előtti használatáról, mint mai tartalmáról. De a közjegyző szerepe így is világosan elkülönül a települési jegyzőétől.

A kétnyelvű szótárak azonban nem segítenek a két kifejezés világos elkülönítésében, sőt bizonyos mértékig zűrzavarosak.

A magyar-német kézisztárban (HESSKY 2002) a jegyzőnek és a közjegyzőnek ugyanaz a német szó felel meg. Úgy tűnik, ez fedi le mindkét magyar jelentést.

jegyző (-k, -t, je) <fn>

1. (*városi, községi*) der Notar (-s, -e)

2. (*hatósági/parlamenti*) der Schreiber(-s, -)

főjegyző -----

közjegyző <fn> der Notar (-s, -e) || ~**általi hitelesítés** eine notarielle Beglaubigung

A *SZTAKI internetes szótárában* újabb kifejezéseket találhatunk, magyarázat, kiegészítés nélkül. A *Notar* itt is mindkét jelentést lefedni látszik.

jegyző Notar (r), Protokollführer (r), Schriftführer (r)

közjegyző Notar (r)

főjegyző -----

Az *Akadémiai MoBiMouse* szótárral (HALÁSZ et al. 2003) sem járunk sokkal jobban, eszerint sincs különbség a jegyző és a közjegyző között. Ugyan meg-

jegyzi, hogy korábban használt kifejezésről van szó (tört) a *Notar* esetén, de a mai szóhasználatához nem nyújt segítséget.

jegyző 1. *mn ign* → jegyez 2. [felíró] *rAnschreiber* [1,14] 3. [kölcsoñt/ rész-vényt/stb] *rZeichner* [1,14] 4. → jegyzőkönyvvezető 5. *közig/tört rNotar* [1,03]
falusi/községi jegyző *Dorfnotar, Gemeindenotar* 6. *tört rNotar* [1,03]

főjegyző *fn tört rObernotar* [1,03]; **városi főjegyző** *rMagistratsnotar*
közjegyző *fn jog rNotar* [1,03]

A *Négy nyelvű közigazgatási és európai uniós szótár* (HAZAFI et al. 2003) rendkívül szűkszavú és hézagos, ráadásul teljesen más kifejezéseket hoz megfelelőként:

jegyző *rGemeindeschreiber, r Magistrat*
főjegyző *rObergemeindeschreiber*
közjegyző-----

A *közigazgatási szótár* (ARY et al. 2001) viszont különbséget tesz a jegyző és közjegyző között, sőt utal a szóhasználat regionális eltéréseire is. Csak éppen a német megfelelő hiányzik.

jegyző (Au) *Amtsdirektor* (m), (Svájc) *Schreiber* (m)
közjegyző *Notar* (m) *~által hitelesített notariell beglaubigt*
főjegyző -----

A *PONS Großwörterbuch*. (BALHAR 2004) szerint a *Notar* szónak csak egy jelentése van, a magyar közjegyzőnek felel meg. A többi kifejezés pedig vagy nem szerepel benne, vagy egész más jelentésben.

Notar, *Notarin der* <-s,-e> *RECHTSW. ein Jurist, der die Echtheit von Dokumenten beglaubigt und Rechtsgeschäfte beurkundet* einen Kaufvertrag vor dem Notar abschließen, Vor dem Notar sind erschienen: ...

Schreiber, *Schreiberin der* <-s,-e> *jmd, der etwas schreibt*. Kennt man den Schreiber dieser Zeilen?

Magistrat der <-(e)s,-e> eine Stadtverwaltung

Ez utóbbi kifejezés már közel áll ahhoz, amit keresünk, de magát a testületet nevezi meg, sem a vezetőjét, s nem utal a szó használati körére.

netlexikon.de

A német nyelvű online lexikon rendkívül sok és hasznos információt nyújt a *Notar* szóval kapcsolatban (is), és egyértelművé teszi, hogy csak a közjegyzőre vonatkozhat.

Notar (lat. *notarius*, Geschwindschreiber) kann nur ein deutscher Staatsbürger werden, der zum Richteramt befähigt ist, also ein Volljurist mit erfolgreich abgelegtem 2. Staatsexamen (siehe Deutsches Richtergesetz). Ihre Haupttätigkeit ist die Beurkundung von Rechtsgeschäften jeglicher Art und die Beglaubigung von Unterschriften und Abschriften. Für die Ausübung erhalten sie Dienstsiegel und -stempel. Des Weiteren sind sie verpflichtet, ihre Klienten (Kunden) zu betreuen und in juristischen Fragen zu beraten. Ohne triftigen Grund darf ein Notar keine Amtshandlung verweigern.

Der **Magistrat** (lat. *Magistratus* = Obrigkeit) ist die Exekutive, also die ausführende Gewalt, einer Stadt. Die Bezeichnung wird nur in Bundesländern für Städte verwendet, die eine Magistratsverfassung in ihrer Gemeindeordnung konstituieren. In Gemeinden ohne Stadtrecht lautet die Bezeichnung Gemeindevorstand. Die **Magistratsmitglieder** tragen verschiedene Bezeichnungen: Oberbürgermeister (Großstädte), Bürgermeister, Stadtrat. In Großstädten wandelt sich die Bezeichnung von Stadtrat zu Bürgermeister. Der Bezeichnung kann eine Dezernatsbezeichnung vorangestellt werden (z. B. Stadtbaurat). In Gemeinden ohne Stadtrecht bezeichnet man Stadträte als *Mitglied des Gemeindevorstandes*. Den Magistratsmitgliedern werden oft einzelne oder mehrere Dezernate zugeordnet.

A *Magistrat* közel áll a magyar jegyző fogalomköréhez, de csak bizonyos (észak-német) városokban használatos, s nem egy személyt, hanem a végrehajtó hatalommal felruházott testületet jelenti. Ennek tagjai lehetnek a főpolgármester, polgármester, városi tanácsos stb. Más tartományok városaiban, vagy a közigazgatás más szintjein, például a tartomány és település közötti járási (Kreis) szinten egyáltalán nem használható.

5.2. Megyei közgyűlés

Hasonló eredményre jutunk, ha a magyar megyék legfontosabb testületének, a *megyei közgyűlésnek* megfelelő ekvivalenst keressük. Már a *megye* szóval is nehézségeink támadhatnak, mert a területi közigazgatás szintjei és szervezeti országspecifikusak. De ez a kisebbik probléma, mert létezik a németben a magyar megyéket megjelölő *Komitat* szó. Azonban közgyűlése sokféle szervezetnek van. Megtalálhatjuk-e a megfelelőt?

A megyei közgyűlés a megyék legfőbb döntéshozó, törvénykező szerve, mint országos szinten a parlament.

Magyar Értelmező Kéziszótár (PUSZTAI–POMÁZI 2004)

közgyűlés □ fn 1. Jogi személyt alkotó testület tagjainak gyűlése mint a testület legfelsőbb szerve. *Évi rendes közgyűlés*. 2. Megye, megyei jogú város, ill. a főváros képviselő-testülete.

A kétnyelvű szótárak a közigazgatási jelentéskört nem említik, csak az értelmező szótár első pontjában szereplő jogi, üzleti jelentéskört.

SZTAKI szótár

közgyűlés Generalversammlung (die)

Akadémiai MoBiMouse (HALÁSZ et al. 2003)

közgyűlés e Generalversammlung, eHauptversammlung [1,23]; **évi rendes közgyűlés** eJahressitzung [1,23]; **ünnepi közgyűlés** e Festsitzung; **tisztújító közgyűlés** restaurierende Generalversammlung

Német-magyar kéziszótár (HESSKY 2002)

közgyűlés die Vollversammlung (-en); das Plenum (-s, Plenen); *(fől részvénytársasági)* die Hauptversammlung (-en); az ENSZ közgyűlése die Vollversammlung der UNO * *közgyűlést összehív* ein Plenum einberufen

Magyar-német közigazgatási szótár (ARY et al. 2001)

közgyűlés Hauptversammlung (f)
megyei közgyűlés -----

Négy nyelvű közigazgatási szótár (HAZAFI et al. 2003)

közgyűlés e Vollversammlung

Az Európai Unió Hivatalos Kifejezéstára (VÁRNAI 2004)

közgyűlés – (Intézmények, szervezetek, testületek) Versammlung

közgyűlés – (vállalkozások, gazdasági társaságok) Gesellschafterversammlung

A német megfelelők csak a részvénytársaságok, kft-k testületi üléseire hoznak példát, ill. egyéb szervezetek teljes tagságát mozgósító összejövetelekre, a közigazgatás helyi szintjét teljesen figyelmen kívül hagyják. Ezt igazolják a német egynyelvű szótárak is.

PONS Großwörterbuch (BALHAR 2004)

Vollversammlung die <-, -en> eine Versammlung, an der alle Mitglieder teilnehmen können

Generalversammlung die <-, -en> Versammlung aller Beteiligten

netlexikon.de

Die **Generalversammlung** ist das höchste Organ der eingetragenen Genossenschaft und kann entweder aus allen Mitgliedern (bzw. denen, die der Einladung folgen) bestehen oder aus von den Mitgliedern gewählten Vertretern (Vertreterversammlung).

Die **Hauptversammlung** ist als höchstes Organ einer Aktiengesellschaft im Gesellschaftsrecht vorgesehen. Berechtigte Teilnehmer der Hauptversammlung sind alle Aktionäre eines Unternehmens.

A fenti terminusok kizárólag az üzleti élet fontos szerveire vonatkozhatnak. Viszont a közigazgatásban más szavak használatosak. A német parlament a *Bundestag*, a tartományi parlamenteket *Landtag*-nak hívják, a „járási” parlamenteket pedig a *Kreistag*-nak.

netlexikon.de

Der **Kreistag** ist in Deutschland die Volksvertretung innerhalb der Kreise bzw. Landkreise. Er wird in den meisten Bundesländern alle fünf Jahre (Ausnahmen: in Bayern alle sechs Jahre, in Schleswig-Holstein alle vier Jahre) vom Volk gewählt. Im Bereich der Kommunalverfassung ist der Kreistag stets das Hauptorgan des Landkreises. Er legt die Grundsätze für die Verwaltung des Landkreises fest und entscheidet über alle grundlegenden Angelegenheiten des Landkreises. Im Gegensatz hierzu führt der Landrat die laufenden Geschäfte und führt die Beschlüsse des Kreistages aus.

Még folytathatnánk a kutatást más szótárakban, lexikonokban, de a megoldást valószínűleg nem sikerülne így sem megtalálni. A probléma abból adódik, hogy a különböző országok önkormányzati rendszere teljesen más (lehet), az egyes feladatkörök, funkciók tartalma igen eltérő. Csak a két érintett ország teljes rendszereinek ismeretében tudjuk teljes bizonyossággal a megfeleltethető kifejezéseket megtalálni. Ehhez viszont a szakterület szakirodalmának vagy/és az önkormányzati kapcsolatok gyakorlatának alapos ismerete szükséges.

Németországban eltérően a magyar gyakorlattól a különböző szintű települési önkormányzatok hivatali testületeit is a választott vezető: a polgármester vagy a „járási” vezető, a *Landrat* irányítja. A mi *települési jegyzőink* feladatait nagyrészt ők, illetve helyetteseik látják el. Mit tehet ilyenkor a tolmács vagy fordító? Megpróbálja a funkciót körülírni, s az adott településen, vidéken használt kifejezéseket segítségül hívni pl. *Verwaltungsleiter, Amtsleiter, Verwaltungsdirektor*. A *megyei közgyűlés* kifejezés tartalmát pedig leginkább a *Kreistag* vagy *Komitatsparlament* kifejezéssel adhatjuk vissza.

5.3. Landrat

Ha a német kifejezések magyar megfelelőit keressük, akkor is hasonló helyzetbe kerülünk, de kicsit több szótár, lexikon nyújt segítséget az értelmezésben. Ha

például az előbb említett *Landrat* szó tartalmára illetve magyar megfelelőjére szeretnénk rátalálni, a német egynyelvű lexikonok alapos tájékoztatást adnak.

netlexikon.de

Der **Landrat** oder in neueren Kommunalgesetzen auch die **Landrätin** ist Hauptverwaltungsbeamter und Organ eines deutschen Landkreises. In vielen Ländern ist Der Landrat bzw. Die Landrätin auch die Bezeichnung der von ihm/ihr geleiteten Behörde (Kreisverwaltung). In Süddeutschland ist stattdessen die Bezeichnung Landratsamt üblich.

PONS Großwörterbuch. (BALHAR 2004)

Landrat, Landrätin der <-(e)s, Landräte> (~Oberkreisdirektor) 1. Beamter, der einen Landkreis leitet 2. (schweiz.) das Parlament eines Kantons 3. (schweiz.) Mitglied des Parlaments eines Kantons

Német-magyar kéziszótár (HESSKY 2002)

1. (közigazgatásban) = (vidéki) járás/körzet vezetője
2. (kantonális parlament) Tartományi Tanács

Akadémiai MoBiMouse (HALÁSZ et al. 2003)

Landrat 1. járási közigazgatás vezetője, járási főnök 2. kantonparlament

A *SZTAKI szótár* és a *Négy nyelvű közigazgatási és európai uniós szótár* (HAZAFI et al. 2003), *Az Európai Unió Hivatalos Kifejezéstára* (VÁRNAI 2004) nem tartalmaznak semmilyen bejegyzést erre a szóra, sőt a *Német-magyar közigazgatási szótár* (ARY et al. 2001) sem, amely pedig előszavában mint a „teljes német nyelvterület legátfogóbb szótára” hirdeti magát.

Megint csak a gyakorlati tapasztalat, illetve szakmai ismeretek segíthetnek a fogalom helyes értelmezésében. A járás a magyar közigazgatásban a ma már nem létező, korábban a megyék és a települések közötti szintet jelölte. A német közigazgatásban a *Landkreis* szintén a közigazgatás köztes szintjén: a települések és a tartományok között foglal helyet. Funkcióját tekintve viszont a mi

megyéinkhez áll a legközelebb, hiszen a tartományok szinte önálló államok. A magyar megyei önkormányzatok nem véletlenül a német járásokkal, s nem a tartományokkal tartanak fenn partnerkapcsolatokat, már csak területük nagysága és lakosságuk száma alapján is. A német járások vezetői tehát a magyar megyék vezetőinek a partnerei, tehát a mi fogalmaink szerint körülbelül a **megyei közgyűlés elnökeinek** felelnek meg. Persze az előbbieken már tárgyalt jogkörrel, ami részben a főjegyző feladatait is jelenti.

5.4. Beigeordneter

Egy másik példánk a német *Beigeordneter* szó legyen. A *Landrat* ill. a polgármesterek helyetteseit jelölik ezzel a kifejezéssel, akik egy-egy szakterületért felelősek.

netlexikon.de

Beigeordneter ist eine Funktionsbezeichnung aus dem Bereich des Beamtenrechts. Beigeordnete findet man bei Gemeinden und Gemeindeverbänden. Beigeordnete bilden zusammen mit dem Bürgermeister und dem Kämmerer den Gemeindevorstand (siehe z.B. § 70 GO NW (<http://www.staedtetag-nrw.de/mitglied/themen/go/#§%2070>)). Sie sind kommunale Wahlbeamte. Der Rat der Gemeinde wählt die Beigeordneten auf die Dauer von 8 Jahren. (siehe z.B. § 71 GO NW (<http://www.staedtetag-nrw.de/mitglied/themen/go/#§%2071>)). Der Kämmerer, der meist auch Beigeordneter ist, hat gegenüber den anderen Beigeordneten besondere Rechte. Beigeordnete sind für den Teilbereich der Verwaltung zuständig, die ihnen vom Bürgermeister übertragen werden. Sie sind damit direkte Vorgesetzte der Amtsleiter.

PONDS Großwörterbuch (BALHAR 2004)

Nem tartalmaz bejegyzést sem a *Beigeordneter*, sem a *beiordnen* szavakhoz.

Négy nyelvű közigazgatási szótár (HAZAFI et al. 2003): Nincs bejegyzés.

Az Európai Unió Hivatalos Kifejezéstára (VÁRNAI 2004): Nincs bejegyzés.

Német-magyar közigazgatási szótár (ARY et al. 2001)

r/e Beigeordnete 1. helyettes polgármester, tanácsnok 2. (bank) felügyelőbizottsági tag

SZTAKI szótár

Beigeordneter -----

beiordnen kirendel, mellérendel

Akadémiai MoBiMouse (HALÁSZ et al. 2003)

r/e Beigeordnete 1. helyettes polgármester, tanácsnok 2. (bank) felügyelőbizottsági tag

beiordnen 1. kirendel 2. mellérendel, koordinál

Magyar Értelmező Kéziszótár (PUSZTAI–POMÁZI 2004)

tanácsnok □ fn 1. Rangban a polgármester, ill. helyettese után köv. városi tisztviselő. 2. Közigazgatási testület tagja.

Az előbbiekből következően tehát a *Beigeordneter* a helyi közigazgatásban az adott szintű önkormányzati testület első számú vezetőjének helyettese, azaz magyar fogalmak szerint pl. *polgármester-helyettes* vagy a *megyei közgyűlés elnök-helyettese*.

6. Összefoglalás

A példák további sorolása helyett inkább a tanulságokat szeretném levonni, s következtetéseket megfogalmazni. Ha ma egy helyi önkormányzati szakember, vagy az önkormányzat megbízásából egy tolmács, fordító a rendelkezésre álló szótáraink segítségével próbálja a magyar-német kapcsolatokat ápolni, bizony nagyon nehéz helyzetbe kerül. Vagy egyáltalán semmit nem fog találni a szótárban, vagy amit talál, azt gyakran nem fogják helyesen érteni a partnerek. S ez, sajnos, nem csak az általános szótárakra igaz, amelyek természetesen nem tudják az összes szakterület teljes szókincsét átfogni, hanem még a meglevő szakmai jellegű szótárainkra is. Hasonló következtetésre jut Fóris Ágota a köz-

nyelvi szótárakban és a szakszótárakban végzett vizsgálatai nyomán műszaki, illetve fizikai terminusok jelentésmegadásával kapcsolatosan: a meglevő szótáraink pontatlanok, gyakran elavult adatokat tartalmaznak, és nem segítik a pontos megértést (FÓRIS 2005a, 2005b).

A legnagyobb gond, hogy egyáltalán nincs a helyi közigazgatás, az önkormányzatok speciális szókincsét felölelő szakmai szótárunk, amire pedig a fentiekben tárgyalt élénk partnerkapcsolatok miatt nagy szükség lenne. Létezik ugyan egy német-magyar összehasonlítást és szójegyzéket is tartalmazó bajor kiadvány a német települési közigazgatásról (STIMPF 1996), de ez kevésbé hozzáférhető nálunk, s csak a német viszonyok „magyarításában” nyújt némi segítséget, a magyarról németre történő átültetésben nem. Ez, sajnos, igaz a magyar kiadású közigazgatási szótárra is. Ennek alapját is a német (esetleg az osztrák és/vagy svájci) közigazgatás szókincsé képezi, annak magyar megfelelőit próbálja megadni. De annak ellenére, hogy viszonylag friss kiadású (2001), magyarul még mindig a rendszerváltás előtti fogalmakat használja (pl. végrehajtó bizottság, tanács stb.). A mai magyar helyi önkormányzatok szókincsének német megfelelőit pedig általában hiába keressük benne.

Mindezek alapján határozottan állíthatjuk, hogy szükség lenne egy önkormányzati szakszótárra, amely mind magyar-német, mind-német magyar vonatkozásban tartalmazná a szakterület legfontosabb szókincsét lehetőleg nem csak a németországi, hanem a teljes német nyelvterület sajátosságaival együtt. Az interlingvális kommunikációban hasznosabbak a kétnyelvű szótárak, mint az egy-nyelvű idegen nyelvi szótárak főként azért, mert hatékonyabban segítik megtalálni az egyenértékű kifejezéseket. Ugyanakkor a legtöbb kétnyelvű szótár rengeteg elavult kifejezést tartalmaz, és szakszerűtlen. Ezért a szakszótár és az egy-nyelvű lexikonok ötvözésére lenne szükség, ahogy azt H.-P. Kromann is kifejtette, aki új típusú, kétnyelvű funkcionális szótárakat tart szükségesnek, amelyekben a lexikai egységek magyarázatokat, kommentárokat is tartalmaznak (KROMANN 1998). Erre jó példaként említhetnénk az ún. kulturális szótárakat, amelyek mind a kifejezések tartalmát, magyarázatát, mind magyar megfelelőjét megadják.

IRODALOM

BARICS Ernő (2002): *Horvát-magyar, magyar-horvát szótár (kisebbségi) önkormányzatok számára*. Pécs: Horvát Tudományos Kutatók Egyesülete

- CS. JÓNÁS Erzsébet – SZÉKELY Gábor (szerk.) (2005): *Nyelvek és nyelvoktatás Európa és a Kárpát-medence régióiban. A XIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Nyíregyháza, 2004. április 5-7. I-II. A MANYE kongresszusok előadásai 1. Pécs – Nyíregyháza: MANYE – Bessenyei György Könyvkiadó*
- FÓRIS Ágota – KÁRPÁTI Eszter – SZÜCS Tibor (szerk.) (2002): *A nyelv nevelő szerepe. A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye. Pécs: Lingua Franca Csoport.*
- FÓRIS Ágota – KOZMA László (2004): Az idegennyelv-tudás a Dél-Dunántúlon egy felmérés tükrében. *Tudásmenedzsment* V/1:58-70.
- FÓRIS Ágota (2005a): *Szakszótári szócikkek tartalmi vizsgálata: analóg és digitális.* – In: CS. JÓNÁS – SZÉKELY (szerk.): I/2:172-177.
- FÓRIS Ágota (2005b): A szakmai hitelesség kérdése a magyar köznyelvi szótárakban. *Magyar Nyelv* CI/1:51-65.
- HESSKY, Regina – KNIPF, Erszébet (Hrsg.) (1998): *Ein Textbuch zur Lexikologie Band II.* Budapest: Holnap Kiadó
- KROMANN, H.-P. (1998): *Neue Orientierung der zweisprachigen Wörterbücher.* – In: HESSKY–KNIPF (Hrsg): 223-231.
- PÓLA Péter (2002): *Önkormányzatok nyelvi infrastruktúrája.* – In: FÓRIS et al. (szerk.): 65-70.
- STIMPFL, Hans (1996): *Kommunale Selbstverwaltung. Deutsch-Ungarisch.* Reihe H, Band 2. (Ford. KISS László.) München: Bayerische Verwaltungsschule und Bundesakademie für öffentliche Verwaltung im Bundesministerium des Innern.
- VOGELNÉ TAKÁCS Gabriella (2002): *Interkulturelle Kommunikation in der Kommunalverwaltung.* – In: *Német nyelvű cégkommunikáció Magyarországon.* Tudományos füzetek 3. Győr: Széchenyi István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézet, 91-101.
- www.kemoh.hu A Komárom-Esztergom megyei Önkormányzati Hivatal honlapja
- www.netlexikon.de

FORRÁSOK

- ARY Ildikó – MOLNÁR Lászlóné – JENŐFI György (2001): *Német-magyar, magyar-német közigazgatási szótár.* Budapest: Paginárius Kiadó

- BALHAR, Susanne et al. (2004): *PONS Großwörterbuch*. Stuttgart: Ernst Klett Sprachen
- HALÁSZ Előd – FÖLDES Csaba – UZONYI Pál (szerk.) (2003): *Német-magyar, magyar-német akadémiai nagyszótár. Akadémiai MoBiMouse. A fordító egér*. CD ROM. Budapest: Akadémiai Kiadó – MorphoLogic
- HAZAFI Zoltán et al. (2003): *Négy nyelvű közigazgatási és európai uniós szótár*. Budapest: KJK-KERSZÖV
- HESSKY Regina (szerk.) (2002): *Magyar-német, német-magyar kézisótár*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó – Grimm Kiadó
- PUSZTAI Ferenc – POMÁZI Gyöngyi (szerk.) (2004): *Magyar értelmező kézisótár*. CD-ROM-változat. Budapest: Akadémiai Kiadó
- SZTAKI internetes magyar-német, német-magyar szótár*.
<http://szotar.sztaki.hu/nemet-magyar>
- VÁRNAI Judit Szilvia (szerk.) (2004): *Az Európai Unió Hivatalos Kifejezéstára. Angol-magyar-francia-német*. Budapest: MorphoLogic – SZAK Kiadó
- www.netlexikon.de

A SPORT TERMINOLÓGIÁJA A SPORTSZÓTÁRAKBAN

BÉRCES EDIT

editberces@zalaszam.hu

A sportnyelv, ezen belül pedig a terminológia pontos ismerete különösen fontos szerepet játszik mind a hazai, mind a nemzetközi szerződések, játékszabályok, versenykiírások megfogalmazásában és értelmezésében, az új sportok népszerűsítésében és honosításában, a versenyeken való részvétel során stb. A sport professzionalizálódik, ami nem csak az elüzletiesedését jelenti, hanem azt is, hogy nagy tömegek megélhetésévé, foglalkozásává válik. A sportolókon és az edzőkön kívül a sportnyelvet használják a sportújságírók, sportriporterek, sportmenedzserek, sportdiplomaták, valamint a közönség (sportbarátok) is. Így kerül be a sportnyelv, mint a legszélesebb körben használt szaknyelv (nem csak csoportnyelv, vö. KISS 1995:75) a köznyelvbe (BEYER 1960).

A sportnyelv, a sporttudomány, a gazdaság és az informatika kapcsolata szoros alapokon nyugszik. Az elektronikus információkeresést és rendszerezést megkönnyítheti a standard szakszókincs alkalmazása. Legyen az edzésmódszer, on-line vásárolt sporttermék, vagy egy új világcsúcs, a legspeciálisabb, legodailóbb szókincs kiválasztásával pillanatokra zsugoríthatjuk a keresési és rendszerezési munkaidőt. Ehhez pedig fontos a sportterminológia egységesítése.

Az utóbbi években új, illetve újonnan felfedezett sportágak jelentek meg Magyarországon is, melyek egyben a sportszaknyelvi kölcsönzéseink fő hordozói. Ha ellátogatunk például egy magyar nyelvű extrém sportoldalra az interneten, a cikkek címe láttán nem lehetünk biztosak benne, hogy otthon, azaz magyar nyelvterületen vagyunk. Például: *Megjelent az Outdoor Sport Magazin; Velocipéddel Ausztrálián át; Xaft fesztivál, Cyber vb – magyarok a vert mezőnyben; A Nagy Ő raftingol; Bázisugrás: az életveszély a legjobb csapatépítő? Air Race már Amerikában is; Az Intel szörfdeszkájával a weben is lehet szörfözni; Kitesurffel az Antarktison át! – egy modern expedíció; A spanyol montis Hermida mégsem doppingolt! Recycling másképp: mobiltelefon-hajtás új rekorddal; Görinvázió az Arénában; Jet-ski F1 Magyar Nagydíj; Három Guinness-rekord egy nap alatt az extrem.hu szervezésében; Évadnyitó snowboard verseny a Normánánál; Kite ernyő hajtja a híres vitorlásverseny egyik hajóját.*

A sportminisztérium internetes honlapján a jegyzett sportszövetségek sok esetben bizonytalanságban hagyják az olvasót a sportágak nyelvi hovatartozását illetően, például: *Magyar Agility Szövetség, Magyar Aikido Szövetség, Magyar Bandy Szövetség, Magyar Bocska Szövetség, Magyar Bowling és Teke Szövetség, Magyar Bridzs Szövetség, Magyar Curling Szövetség, Magyar Darts Szövetség, Magyar Floorball Szövetség, Magyar Golf Szövetség, Magyar Judo Szövetség, Magyar Minigolf Szövetség, Magyar Mountainbike Szövetség, Magyar Petanque Szövetség, Magyar Pool Biliárd Szövetség, Magyar Snowboard Szövetség, Magyar Szabadstílusú BMX Szövetség, Magyar Szkander Szövetség, Magyar Vízisí és Wakeboard Szövetség*, (<http://www.gyism.hu/>, www.extrem.hu).

A szövetségbe szerveződött sportágakon kívül szintén említésre méltók az új, illetve újonnan felfedezett testgyakorlási formák, mint a *fitness (fitness?)*, *spinning*, *step*, *aero-kickbox*, *power jóga*, *bosu*, *meditatív aerotrénning* és a *magyar röptenisz*, avagy *turul játék*.

Az új sportágak megjelenése mellett meg kell említeni az új sportlétesítmények, sporteszközök, szakmák, szaklapok születését is, például: *OwnZone(r) edző*, *pulzuskontrollós edzésvezetés*, *fitness oktató*, *fitness-terem*, *kondicionáló terem*, *bodyterem*, *fitness stúdió*, *fittball*, *step lépcső*, *body step*, *speed bike (spinning kerékpár)*, *cardiogépek*, *xerring*, *xertube*, *Spuri Magazin*, *Diéta és Fitness Magazin*. (www.fitness-trade.hu) Az idegen szavak következetlen helyesírásának kérdése túlmutat e dolgozat mennyiségi határain.

A használható szakszótárak valamint a sportszótárak szerkesztésének alapfeltételei a következők: a szakmai ismeretek, szaknyelv, illetve a sportnyelv alapos ismerete; megfelelő nyelvészeti- és informatikai tudás; legalább egy idegen nyelv, valamint a lexikográfia elméleti és gyakorlati kérdéseinek ismerete (vö. FÓRIS 2002, 2004a; BÉRCES 2004:42). Mivel a fenti kritériumok mindegyikének nagyon nehéz megfelelni, viszonylag kevés szakszerű sportszótár készült Magyarországon.

1. Magyar nyomtatott sportszótárak

A sportnyelvek iránti érdeklődés a 20. század második felében indult meg világszerte. Ezzel párhuzamosan szükségsszerűvé vált az egy-, két-, és többnyelvű szakszótárak szerkesztése és elterjedése. Magyarországon is jelentős sportnyelvi kutatások eredményei és kézikönyvek láttak napvilágot (ANTAL-SASS 1984, NÁDORI 1985, HOFMANN 1994, LÉVAI 2002, BALÁZS, GRÉTSY 2003,

JOÓ 2004), a nyomtatott sportszótárak mellett pedig újabban az elektronikus adatbázisok is megjelentek.

A legnagyobb, ötnyelvű sportszótár 1952-ben jelent meg Hepp Ferenc szerkesztésében, amely 33 sportág legfontosabb és leggyakrabban előforduló sportfogalmait tartalmazza kb. 13.000 alapszóban. „Ebben található meg lényegében először a magyar sportköznyelv teljes szókészlete sportágak szerinti tagozódásban” (BÁNHIDI 1971:187). Természetesen az azóta eltelt kb. ötven évben több új sportág jelent meg, és jelentősen megváltozott a terminológia. A szótárnak az is célja volt, hogy az egyes sportágak szaknyelvének egységesítését elősegítse. (HEPP 1952, BÁNHIDI 1971). Hepp Ferenc következő, hétnyelvű (magyar, angol, orosz, francia, német, spanyol, olasz) sportszótárát 1960-ban adták ki.

A magyar nyelvtudomány kiváló alkotása Bánhidi Zoltán *A magyar sportnyelv története és jelene* című kandidátusi disszertációja, amely könyv formában is megjelent (BÁNHIDI 1971). Az értekezés a magyar sportnyelv szó-, és kifejezőkészségének kialakulását mutatja be. Munkájához egy 40.000 szócikket tartalmazó sportnyelvtörténeti szótárt is mellékel. A szótár az Anonymustól a 20. század hatvanas éveinek végéig megjelent írárok sportra vonatkozó szavait tartalmazza.

A sportnyelv az utóbbi négy évtizedben olyan nagymértékben megváltozott, hogy érdemes lenne a Bánhidi Zoltán által megkezdett sportnyelvtörténeti kutatást folytatni. A kutatás folytatására maga a szerző is buzdít, mégpedig nemcsak történeti, hanem frazeológiai, jelentéstani, nyelvművelő munkák végzésére is (BÁNHIDI 1971:13)

A rendszerváltás küszöbén az iskolai nyelvoktatásban első helyre került az angol nyelv, melynek térhódítása a sportnyelvben is bekövetkezett. Ezt a kétnyelvű sportszótárak is bizonyítják, amelyek többnyire az angol és magyar sportterminológiát tartalmazzák. Például: Nemerkenyiné Hidegkuti Krisztina testnevelés szakos főiskolások számára készült *English Dictionary of Sport* című munkája (NEMERKÉNYINÉ–HARDING 1992), Bácsalmási László és Hajdú Péter *Kosárlabda szótára* (BÁCSALMÁSI–HAJDÚ 1998), Tóth János és Nemerkenyiné Hidegkuti Krisztina *Magyar-angol, angol-magyar labdarúgó szakszótára* (TÓTH–NEMERKÉNYINÉ 2002), mely labdarúgórajongóknak, labdarúgóknak, edzőknek, valamint testnevelés szakos hallgatóknak készült, és a *Sportmenedzser-szótár* (MÓNUS et al. 1999). A poliglott szótárak egyikéből sem hiányzik az angol, így Radnai Imre *Négynyelvű lovasszótára* (RADNAI 1997) is az angol, a magyar, a francia és német nyelvekre épül. A felsorolt két-, illetve többnyelvű sportszótárak még hagyományos, cédulázásos módszerrel készültek,

terjedelmük alapján középszótárak, egyköteteseek, (kivéve a hétnyelvűt, mely ötkötetes), formátumuk alapján alfabetikusak, a hordozó alapján pedig könyv formában jelentek meg. Egy 12 nyelvű, magyart is tartalmazó, ultrafutók számára írt frazeológiai szógyűjtemény *Ultra Conversations* címen a tajvani 100 km-es világbajnokság kézikönyvében jelent meg (BÉRCES 2003).

Figyelemre méltóak a sportkézikönyvek utolsó lapjain található glosszáriumok. Ilyenek Arnold Schwarzenegger *A testépítés nagy enciklopédiája* című művének *Tárgymutatója* (SCHWARZENEGGER 1999), Shihan Adámy István *Kyokushin karate II. hatoldalas Japán-magyar szakszótára* (ADÁMY 2000), Kurdi Gábor *Karate* című könyvének *Japán-magyar karate kisszótára* (KURDI 2003), Balogh József magyar nyelvű *Síkvízi és vadvízi szakszójegyzéke* (BALOGH 1999), valamint a *Kosárlabda mindenkinek: Kosárlabdakedvelők kézikönyvében* található *Jelmagyarázat*, mely a FIBA hivatalos statisztikai lapjának értelmezését segíti elő angol-magyar nyelvpárban (HARTYÁNI 2004).

Napjainkban lényegesen több szakszótár jelenik meg, mint általános szótár. A szakszótárak egy-egy szakma szókincsének bemutatására és értelmezésére készülnek. További jellemzőjük, hogy inkább a szakmai szókincs teljességére és pontosságára koncentrálnak, mintsem a szavak nyelvtani információinak teljes felsorolására. Ugyanez elmondható a sportszótárakról is.

2. Többnyelvű külföldi sportszótár magyar szójegyzékkel

A magyar szerzők művei mellett megvizsgáltam egy külföldi megjelenésű, magyar szöszedetet is tartalmazó többnyelvű sportszótár sztruktúráját és tartalmát: Herbert Haag és Gerald Haag *Dictionary. Sport. Physical Education. Sport Science* (2003) című többnyelvű sportszótárát, mely mind szerkezete, mind tartalma miatt figyelemre méltó. Innovatív, mivel ötvözi az egynyelvű magyarázó és többnyelvű terminológiai gyűjtemények szerkezetét, és a bennük megadott információkat, enciklopédikus magyarázatainak és az általános kétnyelvű szótárakra jellemző tulajdonságainak köszönhetően Hartmann és James alapján akár enciklopédikus szótárnak is nevezhetjük, amely „olyan kézikönyv, mely magába foglalja az általános szótár és az enciklopédia tulajdonságait” (HARTMANN–JAMES 1998:49). Hordozóját tekintve nyomtatott könyv CD-vel kiegészítve. A 768 oldalas, puhakötésű sportlexikon, három rokon részterület, a sport, a testnevelés és a sporttudomány szókincsét foglalja magába. Az ötödik oldalon található tartalomjegyzékből ismerjük meg a *Dictionary* főbb részeit, az egynyelvű angol értelmező szótárt (11-585 oldal), a szójegyzékek használatát elősegítő út-

mutatót (587-590 oldal), a német-angol, spanyol-angol, francia-angol szójegyzéket (*Indices*), valamint a sporttal, testneveléssel, sporttudománnyal kapcsolatos válogatott bibliográfiát. Ezt a nyomtatott szótárt egy tizenkétnyelvű CD egészíti ki, mely az angol terminusok francia, görög, héber, kínai, magyar, német, orosz, perzsa, portugál, román, spanyol és török ekvivalenseit tartalmazza. Tehát a *Dictionary of Sport, Physical Education, and Sport Science* több szótárt tartalmaz egy kötetben. Egy angol nyelvű szakmai értelmező szótárt, és egy háromrészes bilingvis szójegyzéket (Deutsch-English, Español-English, Français-English).

Az angol nyelv sportban betöltött világnyelvi közvetítő szerepe vitathatalan. A sport mint tudomány, mint üzlet, mint szakma, mint szabadidős foglalkozás nemzetközi szintű elterjedtsége és gyakorlása indokolja azt, hogy az értelmező szótári rész angol nyelven íródott. A szótárban az angol nyelvű értelmező szótári definíciók német forrásból valók. A németajkú fordítócsoport feladata a német nyelvű glosszák és szövegek angolra fordítása, majd a terminusok további rendezése volt, vagyis megfordult a forrásnyelv–célnyelv iránya, és a további nyelvek fordításának alapját képező angol terminusok németről angolra fordítás során születtek. A mozgás, játék, sport, testnevelés, sporttudomány területén leggyakrabban használatos angol terminusok közül 2000 címszó került bele a gyűjteménybe. A szótár szerkesztői igyekeztek a tezauszépítés egyenletességre és kiegyensúlyozottságra törekvő alapelveit követni.

Az egynyelvű értelmező szótár makrostruktúrájának egyik jellemzője, hogy a címszavak és magyarázataik táblázatba foglalva jelennek meg. Az oszlopok fejléce minden oldalon megjelenik: a bal oldali oszlop fejlécén az *English*, jobbra a magyarázatnál pedig a *Text* feliratot találjuk. Például:

English	Text
athlete of the year	in many countries an honorary title awarded annually to an individual athlete or a team for outstanding performance in sport

Gyakran találkozunk a magyarázatoknál a >> jellel, mely a hivatkozásokhoz (cross references), utalásokhoz, illetve más címszavak alatt található bővebb leírásokhoz irányítja a felhasználót. Például:

English	Text
casting	>> sport fishing

A makrostruktúra címszavait az alábbiak szerint csoportosíthatjuk: egyszavas címszavak: *body, jury, unfair, walkover, warm-up*; szóösszetételek: *aerobic capacity, double champion, Olympic movement, relaxation exercises*; betűszavak: *AGFIS, ECG, FIEP, IOC*, és tulajdonnevek: *Asian Games, Hasenheide, Mak-kabi, Panhellenic Games, Wimbledon*. Az utóbbi csoport elemei különösen hasznosak a fordítók számára.

Az egy nyelvű rész a terminusok magyarázatán kívül etimológiai és szakmai kiegészítéseket is tartalmaz. Például: Az *athletics* / *atlétika* címszó alatt az *athletics* / *atlétika* szó jelentésfejlődése a *cramp* / *izomgörcs* szócikkben pedig még a görcs keletkezésének okai és kezelésének módjai is megtalálhatók. Az *endurance* / *állóképesség* címszóhoz másfél oldalas értelmezés tartozik. A szerzők sporttörténeti szakmai és tudományos igényességét bizonyítja az olyan szakszavak részletes bemutatása, mint a *stadion* / *ógörög stadion* (és *pályahossz*) és a *stadium* / *stadion*. A sportban állandósult szókapcsolatok és szóösszetételek külön szócikként találhatók. Például: *Achilles tendon* / *Achilles-ín*, *cross-country skiing* / *sífutás*, *cross-legged* / *törökülésben*, *Olympic oath* / *olimpiai eskü*, *pyramid training* / *piramisedzés*, *track and field* / *atlétika* (amerikai), *yellow card* / *sárgalap*.

Bár napjainkban az angol a nemzetközi sportvilág közvetítő nyelve, még az egy nyelvű angol szótár makrostruktúrájának szócikkei között is található néhány francia betűszó, mint a *FIEP* (*Federation International d'Education Physique*) (*Nemzetközi Testnevelési Szövetség*), aminek az angol fordítása nem használatos. Hasonlóan a francia részleges jelenlétére utal az *hors concurrence* (francia) kvázi-angol párja, az *hors concours*, mely a francia-angol két nyelvű szótárban található.

A szótár második felében, a két nyelvű szójegyzékekben, melyeket a szerzők *Index*-nek neveznek, az angol terminusok német, francia, spanyol nyelvű egyszavas ekvivalensei találhatók az adott nyelv betűrendjében, melyek ugyan csak táblázatba vannak foglalva.

A két nyelvű fejezetek mikrostruktúrájában (*Deutsch-English, Español-English, Français-English*) kétféle módon jelenne meg az angol ekvivalensek: a) vesszővel elválasztva: ilyenkor szinonimákról van szó, és az értelmező szótári részben az első helyen megadott ekvivalens értelmezése található meg (pl. *acto de violencia* / *assault, violence*); b) egymás alatt felsorolva, tipográfiai megkülönböztetés nélkül: e terminusok különböző jelentésűek, és az értelmező részben külön címszót alkotnak.

A kiegészítő CD-n a szótár címszavai további kilenc nyelvpárosításban jelennek meg (például héber-angol, portugál-angol, orosz-angol), továbbá a nyomtatott szótárban megjelentetett három nyelvpárosításban (francia-angol, német-angol és spanyol-angol), valamint a szótárban szereplő angol szavak indexe található még rajta. A szótár következő megjelentetéséig a szerkesztők tervezik a gyűjtemény bővítését, főként japán-angol és arab-angol kombinációban. A magyar szócikket Mónus András, a magyar-angol *Sportmenedzser-szótár* (MÓNUS et al. 1999) egyik szerkesztője fordította.

Található néhány elem a szószedetben, melynek felvétele különösen a más (némettől eltérő) nyelvekre történő fordítások során okozott gondot a szótárkészítés során. Ilyen például a német *musische Erziehung*, melyet maguk a szerzők fordítottak le tükörfordítással angolra *muse education*-nek, azonban ugyanezt a címszót a héber és a perzsa fordító diszkréten kihagyta, az orosz *музыкальное воспитание* -nek, a spanyol *educación musical*-nak, a francia *education musicale*-nak fordította. Elképzelhető, hogy a magyar munkatárs ez utóbbiakra támaszkodva fordította a *muse education*-t *zenei nevelésként*, pedig a *musische Erziehung* ennél sokkal többet jelent, nevezetesen német reformpedagógiai alaptantárgy, melynek célja a kreativitás, a kommunikációs készségek és a kifejezőképesség fejlesztése. A testnevelés keretében a szabad tornára és táncra vonatkozik.

A fent említettekhez hasonló, kultúraspecifikus terminus helyett érdemes volna kiegészíteni a szótár következő kiadását olyan új, gyakran használt terminusokkal, mint a *carbo-loading* / *szénhidrátos feltöltés*, *chess* / *sakk*, a *drafting* / *bolyozás* (triathlonban,) az *Olympic Truce* / *olimpiai fegyverszünet (béke)*, vagy a *tapering* / *terhelés visszafogása*. További probléma, hogy a meghatározásokban használt szakszavak nem mind szerepelnek lemmaként a szótárban, így több esetben az ismeretlent ismeretelennel magyarázzák. Például: *horseback riding* / *lovaglás*, *parallel bars* / *nyújtó*, *salto turn* / *bukóforduló* (úszásban), *skydiving* / *sárkányrepülés*, *springboard diving* / *műugrás*, *versatility* / *hajlékonyság*, *WADA* (*World Anti Doping Agency*) / *Doppingellenes Világügynökség*.

A szótárhasználó munkáját nagymértékben megkönnyítené, ha azt is meg lehetne tudni, hogy az adott terminust melyik sportágban használják (rövidítések vagy piktogrammok formájában). A legtöbb esetben ez nem történik meg, de jó példaként a *crossing* (keresztelés) szócikkére hivatkozhatunk, amelyben például öt különböző jelentést találunk (egymás alatt felsorolva). Az angol *pacemaker*-ből (nyúl) viszont nyilván azért lett magyarul *szívrítmus-szabályzó*, mert kontex-

tus nélkül a szójegyzék alapján a magyar munkatárs nem tudhatta, hogy nem a szívbeteg sportoló műszeréről, hanem lovagló-, kerékpár- és futóversenyek *iramdiktálójáról* van szó. A magyar sportnyelvben *nyúl* (pacemaker) szerepet tölt be az a futó, aki a táv első felében ritmust diktál az élmezőnynek.

A szerzők felismerték az angol nyelv sportban betöltött jelentős szerepét. Az viszont, hogy komoly mennyiségű adatot vettek át és fordítottak le a *Schülerduden Der Sport* kötete alapján németről angolra, egyfajta „kulturális és terminológiai akcentus”-t kölcsönöz a szóállománynak. Kulturális és terminológiai akcentusnak nevezem azokat a kifejezéseket, melyek a célnyelven is érthetők, de nem megszokottak, akárcsak a *szalad* szó, amely a magyar sportnyelvben nem elfogadott a *futás* helyett. Így lett angolul *base training* helyett *fundamental training* a német *Grundlagentraining*-ből.

Újszerű ötlet a „kis nyelvek” (magyar, román, görög) digitális hordozón történő megjelenítése. A következő kiadásban azonban érdemes volna másfajta, a jelenleginél könnyebben kezelhető keresővel ellátott programban rögzíteni a szóállományt. További formai apróság, hogy a hosszabb szócikkek nyomtatott formáinak esetében, ahol megtörik az oldal, érdemes volna a következő lapon újra feltüntetni a címszót. A felhasználó számára könnyebb a keresés, ha ugyanabban a vonalban maradhat a tekintet.

A CD-n található szójegyzékek metanyelvének kisebb következtetlensége, hogy a három nyomtatott szójegyzékkel ellentétben (*Deutsch, Français, Español*), a nyelvek helyenként angolul, esetleg latin betűs transzkripcióban jelennek meg: *Hebrew-English, Hungarian-English, Russian-English, Ellenika-English, Français-English, Romana-English*. Sajnálatos módon a görög fordításnál – valószínűleg a szövegszerkesztő program hibájából – születtek nagy kezdőbetűs szócikkek.

A magyar-angol szójegyzék vizsgálata

A magyar-angol terminológia elemei több csoportra oszthatók: kölcsönszavak, tükörfordítások, új terminusok, új metaforák, innovatív megoldások, magyarázatra szoruló szokatlan elemek, potenciális hamis barátok és téves fordítások.

Leggyakoribbak a kölcsönszavak (magyar / angol): *aikido / aikido, aerobik / aerobic, anaerob / anaerobic, Axel / Axel, balett / ballet, baseball / baseball, biatlon / biathlon, biológia / biology, bioritmus / biorhythm, cirkusz / circus, Cooper-teszt / Cooper-test, Dan / Dan, dopping / doping, fartlek / fartlek, fitnesz / fitness, fizioterápia / physiotherapy, frisbee / frisbee, jazztánc / jazz dance, kal-*

cium / calcium, kalibrálás / calibration, kapillarizáció / capillarization, karate / karate, kendo / kendo, kenu / canoe, koordináció / coordination, krikett / cricket, kung-fu / kung-fu, lasszó / lasso, Lutz / Lutz, norma / norm, steady state / steady state, stressz / stress, sumo / sumo, szauna / sauna, szponzor / sponsor, sztár / star, teszt / test, vitaminok / vitamins.

Szintén gyakoriak a tükörfordítások: *Achilles-ín, ász / ace, aranyérem / gold medal, asztalitenisz / table tennis, amerikai labdarúgás / American football, csípődobás / hip swing throw, csúcsforma / top form, csúcskísérlet / record attempt, Davis Kupa / Davis' Cup, edzőtábor / training camp, idegrendszer / nervous system, kalapács / hammer, kerekesszékes sport / wheelchair sport, óriás-lépés / giant stride, maratoni futás / marathon run, medicinlabda / medicine ball, mellúszás / breaststroke, olló / scissors, pillangó / butterfly, piramisedzés / pyramid training, repülőrajt / flying start, sárgalap / yellow card, stadionfutás / stadion run, szabadrúgás / free kick, talajtorna / floor gymnastics, téli sport / winter sport, teniszkönyök / tennis elbow.*

Általában az új, még nem bevett terminusok okozzák a legnagyobb nehézséget a fordítók számára, emiatt külön kiemelendő annak fontossága, hogy mindezek megtalálhatók a szótárban: *büntetőpad / penalty box, hármas légzés / triple stroke breathing, iramjáték / fartlek, ívelt átadás / arch pass, ívelt dobás / arch throw, játékon kívüli labda / dead ball, kettős átadás / give-and-go, kettős légzés / double stroke breathing, könnyű győzelem / walkover, kötélhúzás / tug of war, lábtenisz / soccer tennis, lesiklás / downhill skiing, második helyezett / runner-up, menet / round, mesterhármas / hat trick, műkerékpározás / trick cycling, okleveles sportoktató / state-certified sport instructor, öttusa / modern pentathlon, pároskarú hátúszás / back simultaneous crawl swimming, sárkányrepülés / hang-gliding, rövidtávfutás / sprint, sífutás / cross-country skiing, sportág / sport discipline, szögescipő / spikes, törökülésben / cross legged.*

Az újonnan alkotott metaforák szintén a jelentős körültekintést igényelnek a szerkesztőktől, hiszen tükörfordítással nem mindig oldhatók meg, például: *csil-lagugrás / jumping jack, csukaugrás / diving dig, delfinugrások / inverse dives.*

Szakszerű nyelvi megoldásokat találhatunk a magyar-angol részben. Például a *cél* két jelentésének megkülönböztetése külön szócikkekben található, így 1. *finish*, 2. *target*; a *díj* szó két jelentése külön szócikkekben van: 1. *jutalom / prize* 2. *kitüntetés / award*; vagy például az *egyenes kiesés / direct play*; a *gyógytorna / remedial callisthenics*; akárcsak a *reggeli torna / morning callisthenics*, amelyek az általános szótárakból leggyakrabban hiányzó szavak. A *gyorsabban, magasabba, erősebben / citius, altius, fortius* a többi nyelvben csak latinul jelenik

meg, fordításuk esetleg zárójelben, míg itt megtalálható magyarul. A *harmad* mellett a *harmadik* is fel van sorolva a *third* jelentéseként – a többi nyelvvel ellentétben. Szintén találunk magyaros megoldást az *hors concours* / *versenyen kívül* terminusra, melyet angolra nem fordítottak. Az *ütő* főnevet három külön jelentéssel vették fel: 1. *bat*, 2. *club*, 3. *racket*.

A franciához hasonlóan a magyar sem mindig különbözteti meg a *lábszárat* (*leg*) a *lábfejtől* (*foot*), így a *láb munkának* két különböző jelentése van: 1. *foot-work* 2. *legwork*. A magyar szószedetben megtalálhatjuk a nemzetközi szervezetek magyar fordítását is: *Lányok és Asszonyok Nemzetközi Testnevelési és Sportszövetsége* / *International Association of Physical Education and Sports for Girls and Women (IAPESGW)*, *Nemzetközi Egyetemi Sportszövetség*. A némettel és a franciával szemben a magyar megoldás követi a hagyományokat az ígéket illetően, például: *emel* / *lift*. Akárcsak a *citus*, *altius*, *fortius*, a *pontozási kód* (*code de pointage*) is magyarul jelenik meg az általánosan elfogadott franciás „angol” ekvivalenssel: *code de pointage*.

Hungarian	English
pontozási kód	code de pointage

Jelentéstartalmuk miatt figyelemre méltó elemeket is találunk a magyar szójegyzékben, melyek a német szerzők korának társadalmi, politikai, gazdasági és tudományos szempontjaira is engednek következtetni: *állami amatőr* / *state amateur*, *elüzletiesedés* / *commercialization*, *katonai sport* / *military sport*, *politikai testnevelés* / *polytical physical education*, *rendszeres edzés abbahagyása* / *de-training*, *sportgazdaságtan* / *sport economics*, *sportrádió* / *sport radio*, *sport thesaurus* / *sport theasurus*, *sportsajtó* / *sport press*, *turizmus* / *tourism*.

A magyar szószedet rövid hibajegyzékében a következő kifejezések szorulnak magyarázatra, magyarosításra, illetve helyesbítésre: *all-round sportoló* / *all round athlete*, *A-osztály* / *A-mark*, *beosztási igazolás* / *rating certificate*, *B-osztály* / *B-mark*, *break gimnasztika* / *break callisthenics*. A *gyűrű(k)* / *rings* a magyarban egyes számban használatos még a sportszer esetében is. További javaslat, hogy az *idősek versenye* / *masters tournament* helyett szerencsésebb volna a *veterán verseny*, míg a *korai rajt* / *premature start* a *kiugrás* terminussal pontosabban kifejezhető. Ugyanakkor a *kötélugrás* / *skipping* angol megfelelőjét érdemes kiegészíteni a *rope*-pal az egyértelműség kedvéért: *rope skipping*. A *rokkantak sportja* kifejezés manapság elavult, helyette a *mozgássérültek sportját* javaslom. A német rész elemzésénél is említett, angol *invalid sport* is szokot-

lanul hangzik. A *tanulmányi és vizsgaszabályzat / education and examination regulation* nem illik bele a sportterminológiai környezetbe. A *ritmikus sportgimnasztika* műszó német közvetítéssel kerülhetett a magyarba, mivel a *rhrythmische Sportgymnastik*kal szemben az angolból kimarad a *sport* jelző, emiatt történhetett meg a szótár összeállításakor, hogy az angolból kiindulva a *rhythmical calisthenics / ritmikus gimnasztika* került listára. Megerősíti a *B-mark* problémát a *jel, nyom, cél / mark* hármas felsorolás is.

A *kötőtfogású birkózás* terminus a magyar-angol szójegyzékben nem található, helyette az archaikus *görög-római birkózás / Greek-Roman wrestling* szerepel. Ebben az esetben az angol ekvivalens is helytelenül lett megadva. Helyesen *Greco-Roman wrestling* volna (*Greco* a *Greek* helyett).

A magyar-angol szójegyzékben is előfordul, hogy keverednek a szófajok egy soron belül, így a *szünet, félbeszakít* főnévi és igei jelentést rendel a *break*-hez egyszerre, akárcsak a *hit / üt, talá', találat* és a *drive / vezet / hajtóerő* terminusok esetében. A *crack / ász, verhetetlen (sportoló)* helyett a magyarban igei jelentést találunk: *legyőz*. Bizonyára tévedésből került be a *gúnyol* ige a magyar szószedetbe, melynek angol ekvivalense, a *jibe, hátszeles forduló* a vitorlásnyelvben. A vesszővel elválasztott rokon jelentésű szavak szintén zavart okozhatnak, például: *diéta, étel, táplálkozás / diet, food, nutrition*.

3. Összefoglalás

A sportnyelv terminusait a sportok szabálykönyveiben és a sportszótárakban rögzítik. A szakszavak pontos rögzítése és ismerete a hazai és nemzetközi sportélet résztvevőinek könnyebb és gyorsabb kommunikációját segíti elő. A magyar nyomtatott sportszótárak áttekintése után egy többnyelvű külföldi sportszótár makro- és mikrostruktúrájának elemzésén keresztül a sport egyes terminusainak összevető elemzését végeztük el.

Nagy szükség van poliglott sportszótárak és sportadatbázisok létrehozására, és különösen fontos, hogy a sportnyelvben használatos, és a szótárakban megjelenő terminusoknak ne csak a megnevezését ismerjük, hanem az adott fogalmak pontos jelentését is (FÓRIS 2004b, 2006). Ezért különösen fontos az értelmező sportszótárak készítése, nem csak a nemzetközi porondon, hiszen magyar területen, magyar nyelven is hiánypótló volna egy hasonló, magyar nyelvű kézikönyv kiadása. Természetesen lényeges a szakszerű szótárszerkesztés kritériumainak betartása, többek között a lexikográfiához és a sport szakterületeihez mélységében értő, nagy munkabírású szakemberek együttműködése; az informatika adta

lehetőségek felhasználása, valamint a felhasználói kör igényeinek ismerete és figyelembe vétele.

IRODALOM

- BAKONYI István – NÁDAI Julianna (2004): *A többnyelvű Európa*. Győr: Széchenyi Egyetem
- BALÁZS Géza – GRÉTSY László (szerk.) (2003): *Sportnyelvünk a 21. század elején. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból*. Budapest: NKÖM
- BÁNHIDI Zoltán (1971): *A magyar sportnyelv története és jelene. Sportnyelvtörténeti szótárral*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- BÉRCES Edit (2004): Egy pohár víz aranyat ér. Szakmai társalgási gyűjtemény ultrafutóknak. *Magyar Edző*. 1: 40-42.
- BEYER, Erich (1960): *Beiträge zu Lehre und Forschung der Leibeserziehung. Band 4. Die amerikanische Sportsprache*. Schorndorf bei Stuttgart: Verlag Karl Hofmann
- FÓRIS Ágota (2002): *Szótár és oktatás*. Iskolakultúra könyvek 14. Pécs: Iskolakultúra
- FÓRIS Ágota (2004a): *A szakszótárírás jelene és jövője*. – In: BAKONYI–NÁDAI (szerk.): 286-295.
- FÓRIS Ágota (2004b): *Hitelesség, pontosság, aktualitás: a szaklexika szótári rögzítésének néhány kérdése*. Elhangzott: 2004. március 23. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, „Dictionary Users and Makers. Szótárak használói és készítői” című workshop-on
- FÓRIS Ágota (2006): *Hitelesség, pontosság, aktualitás: a szaklexika szótári rögzítésének néhány kérdése*. – In: MAGAY (szerk.): 35-55.
- HARTMANN, Reinhard R.K – JAMES, Gregory (1998). *Dictionary of Lexicography*. London/New York: Routledge
- KISS Jenő (1995): *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- MAGAY Tamás (szerk.) (2006): *Szótárak és használóik*. Lexikográfiai füzetek 2. Budapest: Akadémiai Kiadó

FORRÁSOK

- ADÁMY István Shihan (2000): *Mesterek és harci művészetek. Kyokushin karate II. A belső és külső erő művészete. ?*: Lunarimpex Kiadó
- ANTAL Zoltán – SASS Tibor (1984): *A magyar sport kézikönyve*. Budapest: Sport Kiadó
- BÁCSALMÁSI László – HAJDÚ Péter (1998): *Angol-magyar, magyar-angol kosárlabda szakszótár*. Budapest: Római Kiadó és Nyomdaipari Bt.
- BALOGH József (1999): *A síkvízi alapoktól a vadvízi kajakozásig*. Pécs: Najád
- BÉRCES Edit (szerk.) (2003): *Ultra Conversations. Beyond the Limitation*. IAU. (Chinese Taipei Road Running Association)
- HAAG, Herbert – HAAG, Gerald (Hrsg.) (2003): *Dictionary. Sport. Physical Education. Sport Science*. (with indices in German, French, Spanish and a CD with indices in twelve languages) Kiel: *Institut für Sport und Sportwissenschaften*
- HARTYÁNI Zsolt (szerk.) (2004): *Kosárlabda mindenkinek: Kosárlabdakedvelők kézikönyve. Veszprém: Göttinger Bt.*
- HEPP Ferenc (szerk.) (1960): *Hétnyelvű sportszótár. Labdarúgás*. Budapest: Terra
- HOFMANN Péter (felelős szerk.) (1994): *Sportkódex. Sportegyesületek, sport-szervezetek név és címjegyzéke*. Budapest: Franklin Nyomda és Kiadó
- JOÓ Gyöngyi (2004): *A röptenisz története, avagy a turuljáték 100 éve Magyarországon*. Szeged: Bába Kiadó
- KURDI Gábor (2003): *Karate*. Budapest: Vince Kiadó
- LÉVAI György (főszerk.) (2002): *Magyar sportenciklopédia*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- MÓNUS András – BENDINER Nóra – BORBÉLY László (1999): *Angol-magyar, magyar-angol Sportmenedzser-szótár*. Budapest: Fair Play Sport
- NÁDORI László (főszerk.) (1985): *Sportlexikon*. Budapest: Sport
- NEMERKÉNYINÉ HIDEKGUTI Krisztina – HARDING, Simon (2002): *English Dictionary of Sports*. Budapest: Semmelweis Egyetem – Plantin Print Bt.
- RADNAI Imre (1997): *Négy nyelvű lovasszótár. Magyar-angol-francia-német*. Budapest: Mezőgazda
- SCHWARZENEGGER, Arnold (1999): *A testépítés nagy enciklopédiája*. Pécs: Alexandra Kiadó

TÓTH János – NEMERKÉNYINÉ HIDEGKUTI Krisztina (2002): *Magyar-angol, angol-magyar labdarúgó szakszótár*. Budapest: Semmelweis Egyetem Testnevelési és Sporttudományi Kar

HONLAPOK

Egyéb sportszövetségek: <http://www.gyism.hu/index.php?id=682> 2004. november 23.

Extrem.hu <http://www.extrem.hu> 2004. október 18, 2004. december 19.

Fitness Trade <http://www.fitness-trade.hu> 2004. december 20.

Gyermek, Ifjúsági és sportminisztérium. Nemzeti sportszövetségek
<http://www.gyism.hu/index.php?id=328> 2004. november 23.

A SZÓCIKKEK KÖZÖTTI UTALÁS SZEREPE EGYNYELVŰ SZÓTÁRAKBAN

FÓRIS ÁGOTA¹ – HESZ GYÖRGYI

aforis@t-online.hu; hesz.gyorgyi@mgeri.hu

A nyelv egyértelmű és pontos használatához szükséges nyelvészeti ismeretek feltárása, összegyűjtése, rögzítése, hozzáférhető módon való tárolása a nyelvészet feladata. A lexikográfiára ebből a szerteágazó feladatsokaságból a lexikai elemekre vonatkozó adatoknak célszerűen kódolt, mindenki számára hozzáférhető adatbázisba való összegyűjtése hárul. A kimondottan nyelvi adatokat tároló művek (értelmező, etimológiai, helyesírási, végződés, két- és többnyelvű stb. szótárak) mellett kialakultak olyan referenciamunkák, amelyek a lexikai elemekhez kódolva tárolják a megismerés során összegyűlt, fogalmi, enciklopédikus ismereteket (ilyenek pl. az enciklopédiák, lexikonok) (vö. FÓRIS 2004a, 2004b). Mindkét típusú referenciamunkában a rögzítendő információkat egy-egy lexéma (címszó, vezérszó stb.) segítségével teszik könnyen hozzáférhetővé, és a legcélszerűbb eljárást kiválasztva a szócikkben rögzítik a szükséges adatokat. Bármilyen céllal készül is a szótár, vagyis bármely szótártípus esetében, a szerzők a szótár használati értékének növelése céljából többfajta információt helyeznek el a szócikkekben. Részben a szótári terjedelem csökkentése céljából, részben pedig az adatok közötti kapcsolatok bemutatása miatt alakult ki az a gyakorlat, hogy az egyes szócikkekben a szerzők utalnak a szótárnak más olyan szócikkeire, amelyek a kiválasztott címszóra vonatkozóan további kiegészítő adatokat tartalmaznak, vagyis egy másik szócikkhez küldik a felhasználót. Ezeknek az utalásoknak tehát fontos szerepük van a szótárban tárolt adatok teljes körű elérhetőségében és megértésében. Nyilvánvaló, hogy egy adott szótár adatkódolásának szerves része az utalások rendszere. Ezzel kapcsolatos az a gyakorlat, hogy a szerkesztők a használati útmutatóban részletezik az utalások általuk alkalmazott rendszerét.

Léteznek olyan szótárak, amelyekben egyáltalán nem találhatók utalások, és léteznek olyanok, amelyekben nagyon sok az utalás. Az utalást előszeretettel használó szótárak legjellemzőbb példái a dekódoló szótárak, más néven a pasz-

¹ A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

szív szótárak. A passzív szótárak egyaránt lehetnek egynyelvűek vagy kétnyelvűek. Elkészítésük célja nem a fordítás elősegítése, hanem a nyelvtanulás támogatása, valamint a jobb és hatékonyabb megértés elősegítése. Az ilyen dekódoló típusú egynyelvű szótárak esetében cél a szöveg, a szavak magyarázata, megértetése, ezért keresztutalások, keresztreferenciák jellemzik (vö. PÁLFY 2004). Az ilyen passzív típusú kétnyelvű szótárak célja az idegen nyelvű szöveg megértetése, esetleg annak anyanyelvre történő fordításának elősegítése, ehhez pedig az utalások rendszere nyújthat segítséget (vö. MAGAY 2004).

A szótárakban levő utalások (angol *cross-references*) típusairól Svensén részletesen eligazít *Practical Lexicography. Principles and Methods of Dictionary-Making* című monográfiájában (SVENSEN 1993:194-199). A szótárak belső szerkezetének leírására használt terminus a *médiostruktúra* (angol *mediostructure*), amely általában a szótárakban található egyedi utalások és linkek rendszerére vonatkozik. Nielsen szerint a médiostruktúrának két további része van: a szótáron belüli és a szótáron kívüli médiostruktúra, és különösen a szakszótárak esetében gyakori a szótáron kívülre történő utalások használata. Nielsen részletesen elemzi és osztályozza a szótári utalások típusait, így pl. megkülönbözteti egymástól a használatra vonatkozó és funkcióra vonatkozó utalásokat (NIELSEN 1999). Tarp szerint az utalás használata olyan módszer a szótárkészítésben, amely összeköti a szótárban levő különböző tudáselemeket vagy egységeket. Az utalás a szótár egyik részéből a másikra utalja a használat és így stabilizálja a kapcsolatot két elem között. Az utalás egyaránt lehetséges a szótáron belüli és a szótáron kívüli elemek között (TARP 1999).

Az utalásokat nyomtatott szótárak esetében tipográfiai jelölhetik nyilak, szavak, különböző betűtípusok. Elektronikus szótárak esetében az utalást általában az adott szó aláhúzásával vagy eltérő színű írásával jelölik, és a szóra történő kattintással azonnal az utalt szócikkhez juthatunk, de utaló szócikk az internetről ismert *hiperlinkek* alkalmazásával is készíthető (PRÓSZÉKY 2004).

Különösen fontos az utalások rendszerében való eligazodás a napjainkban keletkező szakszavak szócikkei esetében. A nyelvhasználat során ezeknek a szavaknak a szövegkörnyezetében nagy gyakorisággal fordulnak elő kevésbé ismert szavak, így a szócikkek értelmező részében is. Ezért a felhasználó gyakran szorul további segítségre, amit a szótár például úgy ad meg, hogy a szócikkben előforduló, nem ismert fogalmat az utalás segítségével jelöli meg, teszi megtalálhatóvá. A szótárírás azon követelményének, hogy a szótárban az értelmezés során használt szavaknak vagy közismertnek, vagy más szócikkben megtalálhatónak kell lenniük, egyenes következménye a szócikkek közötti utalás. Fontos tehát,

hogy a felhasználó ismeretei alapján megértse a szóhoz kapcsolt információk lényegét, hogy a definíciók ne tartalmazzanak nehezebben megérthető szavakat, mint amelyeket definiálnak, és a használnak a teljes megértéshez csak kisebb kiegészítést kelljen tennie, például más szócikk átolvasásával (vö. ORSZÁGH 1962, ZGUSTA 1971, LANDAU 1989).

Korábbi vizsgálataink azt mutatták, hogy szótárak iránt egyre nagyobb igény van, de ennek a keresletnek a kielégítésére nagy számban megjelenő szótárak szakszókincsenek értelmezésével kapcsolatosan nyelvészeti és szakmai szempontból egyaránt sok kifogás emelhető (vö. pl. FÓRIS 2005). Ennek az oka az, hogy az írásos anyagok kiadása technikai feltételeinek megváltozása következtében egy-egy szaknyelv területén viszonylag könnyen és gyorsan összeállítható például egy kisebb méretű szótár, azonban az olcsóbb kiadási költségek miatt gyakran elmarad a gondos és részletes nyelvészeti és szakmai kidolgozás. Az említett korábbi kutatások a szócikkek értelmezéseinek szakmai helytállóságára vonatkoztak, amelyek eredményei egyértelműen a fenti következtetéshez vezettek. A szakmai pontatlanságok mellett mind a köznyelvi, mind a szaknyelvi szótárak területén az is kimutatható, hogy mind a szócikkírás, mind a lektorálás során elmarad az érintett szaktudományok szervezett, érdemi közreműködése. Ugyanakkor azzal is gyakran találkoztunk, hogy a szótárírás nemzetközi és hazai gyakorlatában kialakult követelményeket sem tartják be egyes szótárakban, s ezek részben téves közölt információhoz, másrésről a szótárhasználat nehezebbé válásához vezettek.

Az alábbiakban azon vizsgálataink eredményeiből mutatunk be részleteket, amelyeket hazai kiadású szótárakban az utalások rendszerének tanulmányozására végeztünk.

A vizsgált szótárak közül az *ÉKsz*² nem használ kiterjedt utaló rendszert. Az *Idegen szavak szótára* elsősorban az esetleges írásképi, helyesírási eltérések miatt használ utalásokat. A *Magyar szinonimaszótár* kiterjedt utaló rendszert használ: háromféle jellel utalja tovább a felhasználót. A *NIIF Füzetek* utaló rendszere nem annyira a címszó pontosabb megértését, sokkal inkább a szócikkben előforduló ismeretlen szavak megértését szolgálja. A *Microsoft számítógép-szótár* négyféle utaló jelet alkalmaz.

Az utalások a szótárakban

Minden szótártípus más és más *utaló rendszerrel* segíti a felhasználót a teljesebb és pontosabb ismeretszerzéshez. A szótárak készítőinek az utaló rendszert úgy

célszerű elkészíteniük, hogy az utalások a szótár jellegével összhangban legyenek és valóban segítséget nyújtsanak a felhasználónak. Mivel az utalásoknak több típusa létezik, és a különböző utaló rendszerek más-más célt szolgálhatnak, célszerű a szótáron kívüli részben tájékoztatni a felhasználókat a rendszerről és a céljairól.

Az utalásnak többféle módja lehetséges, többféle céllal. A szótárakban az utalások rendszere egyrészt azt a célt szolgálja, hogy a felhasználók a lehető legpontosabb ismereteket tudják megszerezni, másrésztől helytakarékos megoldás lehet, hiszen nem szükséges ugyanazt az információt több helyen feltüntetni egy adott szótárban. Szerkesztői megfontolások alapján olyan megoldás is szokásos, hogy több szócikk között megosztják az információt, és ezt utalással jelzik. Az utalás történhet úgynevezett *utaló szócikk* segítségével: ebben az esetben egyéb információt nem tartalmaz a szócikk, szerepe, hogy a megfelelő helyre vezesse a felhasználót. A szócikkek végén található *utalás* szerepe, hogy a szócikkben található információn felül kiegészítő információhoz juttassa a használót; ez történhet más szócikkre való utalással, vagy ábrára, képre történő utalással. Az a típusú utaló rendszer is gyakori, amelyben a szócikkek szövegében előforduló ismeretlen szavak, amelyek a szótárban címszóként megtalálhatók, *utalószó*ként utalnak arra, hogy megkeresésükkel bővebb információhoz juthat a használó. Nyomdatechnikailag többféle megoldás jellemzi az utalásokat, ezek típusait az alábbiakban szemléltetjük néhány példán. Ezek bemutatásához öt egynyelvű szótár utaló rendszerét vizsgáljuk meg. A szótárakra vonatkozó adatok a forrásokban találhatóak meg.

*ÉKsz*² (PUSZTAI 2003)

A *Magyar értelmező kéziszótár* (*ÉKsz*²) legújabb kiadásában utaló szócikként helyet kapott a szótárban a legtöbb közkeletű általános és szaknyelvi rövidítés, ill. jel (**cl** Lásd: centiliter, **cm** Lásd: centiméter), valamint a magyar ábécé más-salhangzóinak a neve (**dzs**é Lásd: dzs, **eff** Lásd: f¹, f²). Az utaló szócikkeken kívül az adott jelentések könnyebb megértését szolgáló utalások nincsenek a szótárban. „A szócikkek java része *önálló szócikk*, egy kis része *utaló szócikk*” – írja a tájékoztató –, „az utaló szócikkek csupán a címszóból és az utalásból állnak (**kalyiba** Lásd: kaliba)” (*ÉKsz*²: X). Tehát az *ÉKsz*²-ben az utalást a „Lásd:” szóval jelölik. [Aki a tájékoztatót nem olvassa el, annak megtévesztő lehet az, hogy míg sok szótárban az utalásokat nyilakkal szokták jelezni, addig ebben a szótárban előremutató nyíl nincsen, a visszafelé mutató nyíl (←) pedig „az eti-

mológiában annak a jele, hogy a (cím)szó a nyíl után álló szóból vagy szavakból képzéssel, elvonással, ikerítéssel, összerántással, elcsavarással, m-beli tapadással stb. keletkezett” (ÉKsz²: XXIII.)]

Idegen szavak és kifejezések szótára (BAKOS 1989/1973)

Az *Idegen szavak és kifejezések szótára* a szótári tudnivalók között az utalások rendszerét részletesen leírja. Ez a típusú szótár tulajdonképpen az értelmező szótár egy speciális fajtája, amely a magyar nyelvben meghonosodott idegen eredetű szavakat magyarázza, értelmezi magyar anyanyelvű felhasználók számára. Attól függően, hogy mely idegen nyelvből milyen írásmóddal vettünk át egy adott szót, és van-e már magyar írásmódja (is) vagy nincs, akár többféle írásképpel is létezhet egy adott idegen eredetű szó a magyar nyelvben. Mivel a szótár célja a „fennakadások elkerülése”, széleskörű utaló rendszerrel dolgoztak, és több helyen is felhívják a figyelmet a hang- és betűmegfelelésekre, így a címszócsoportok elején közlik, mely más helyen szerepelhetnek még az adott hanggal kezdődő szavak címszóként. Ha egy adott szó magyaros és idegenes írásmóddal is él, akkor az idegenes írásmódú címszó utaló címszó, és a magyaros írásmódú címszóhoz utal: **enquête** *ld* **ankét**, **laser** *ld* **lézer**, **omelette** *ld* **omlett**. Ilyen példa még a **jam** *ld* **dzsem**, ahol a dzsemet megkeresve ismerhetjük meg a szójelentést: **dzsem** *ang* darabos gyümölcsíz. Abban az esetben, ha az idegenes írásmód honosodott meg a magyarban, a kiejtés szerinti írásképpel utalnak a használat szerinti formára, például [hunta] *ld* **junta**, [kámamber] *ld* **camembert**, [kecsöp] *ld* **ketchup**. Ha ugyanaz a szó több nyelvből más-más írással vagy ejtismóddal került a magyarba, de ezek használata megegyezik, vagy ha ugyanannak a fogalomnak több neve van, azokban az esetekben is utaló rendszert használnak a szerkesztők, például **accent** [*e*: akszan] *fr* *ld* **akcentus**, illetve **arminiánus**ok *ld* **remonstráns**ok. Az itt bemutatott *ld* utaláson kívül ebben a szótárban egyes esetekben másféle utalással is találkozhatunk: *ld még*; *vö*. Mind-egyiknek az a célja, hogy a felhasználó a lehető leggyorsabban és legegyszerűbben találja meg a keresett szó magyar megfelelőjét, tudja meg annak jelentését.

Az olyan jellegzetes betűcsoportok esetében, melyek az idegenes és magyaros helyesírással egyaránt szerepelnek, a más lehetséges írásmódra történik utalás, például **cl-** *ld. még* **kl-**; **kl-** *ld. még* **cl-**, **chl-**; **sk-** *ld még* **sc-**, **szk-**.

Például, ha a *skizofrénia* címszó jelentését szeretnénk megtudni, az alábbiakat találjuk:

skizofrénia ld **szkizofrénia**, **skizofrénia** gör *el., orv* (...). Az utóbbi esetben a **szkizo-** címszónál nem találunk utalást arra, hogy az megegyezik a **skizo-** előtaggal, de az ezzel az előtaggal rendelkező összetett címszavak szócikkfejében mindkét változat szerepel. (Az, hogy melyik címszónál szerepel a magyarázat, a szótár készítőjének döntése, ebben az esetben jelenleg a skizo- előtag tűnik a köznyelvben gyakoribbnak.)

A szótár egyes oldalainak alján plusz információkat kapunk, amelyek szintén az utaló-rendszer részét alkotják. Például a 813. lap alján olvasható, hogy „**szk-** kezdetű címszavak **sc-**, **sch-** és **sk-** alatt is kereshetők”, a 812. lap alján látható, hogy a „**sz-** kezdetű címszavak **ci-** és **si-** alatt is kereshetők”.

Magyar szinonimaszótár (O. NAGY – RUZSICZKY 1989/1978)

A szinonimaszótárak a szinonímia értelmezésében és felépítésükben is nagy eltéréseket mutatnak. Egyesek a rokon értelmű szavakat pusztán felsorolják a címszavak mögött, mások viszont a közös jegyek felsorolása mellett a stiláris, használatbeli különbségekre is felhívják a figyelmet.

A *Magyar szinonimaszótár* precízen szerkesztett szótár. Utaló rendszere igen gazdag, az előszavában és a jelek között azonban csak rövid ismertetést találunk az utalásokra vonatkozóan. Háromféle utaló jelet használ, a szótári részben a → szimbólumot, és a vö. rövidítést, a szómutatóban a l. rövidítést.

A jelek magyarázatában olvasható, hogy a → szimbólum „arra a címszóra utal, ahol további, távolabbi egy vagy több szinonima vagy más – szükség esetén stilárisan minősített – alakváltozat található”. Vagyis nem csak a valamilyen okból más címszó alá sorolt rokonértelmű szókra, de a távolabbi szinonimákra is a → jel utal. Nézzünk néhány példát. A **láp** szócikkben történik utalás a **mocsár**ra, a **mocsár** szócikkben a **láp** szinonimaként szerepel, ugyanakkor utalás történik az **ingovány**ra és az **állóvíz**re. Az **ingovány** szócikkében utalás történik a **mocsár**ra; az **állóvíz** szócikkében a **mocsár**ra és a **tóra** találunk utalást. A **tó** szócikkében az **állóvíz**re utal. Ebben a fogalomkörben öt olyan alapszót találunk, amelyeket az utaló rendszer összeköt egymással. (E tanulmányban kizárólag az utaló rendszert vizsgáljuk, ezért nem térünk ki arra, milyen módon kapcsolja össze az egy fogalomkörbe tartozó címszavakat e rendszer.)

A vö. rövidítés magyarázata: „az utána álló szóból és ennek a szótárban is megadott (bizonyos) szinonimáiból a címszóban is meglevő képzővel a címszónak további szinonimái képezhetők”. Egy példát megvizsgálva könnyebben érthetővé válik e rövidítés szerepe: például a **fáradt** (vö. **fárad**) utalást megvizsgál-

va a **fárad** szócikkében találjuk a *lankad*, *pilled*, *tikkad* stb. szinonimákat, amelyek a *-t* képzővel a *fáradt* mintájára szintén képezhetők, így a *fáradt* szinonimái lesznek: *lankadt*, *pilledt*, *tikkadt*.

A szótár végére, a szómutatóba kerültek azok a szavak, amelyek kevésbé gyakori voltak miatt címszóként nem, csak a szócikkekbe bedolgozva jelennek meg. A szótár tájékoztatója szerint e szavak kis része köznyelvi szó, nagyobb részük „a szókészlet perifériális elemei közé tartozik: népnyelvi szó, tájszó, régies vagy elavult szó, esetleg szakszó, illetőleg alacsonyabb nyelvi szintet képviselő (vulgáris, argó, durva stb.) lexikai egység”. A szómutató szócikkeiben olvasható *l.* rövidítés jelentését a rövidítések felsorolása nem adja meg, de feltételezzük, hogy a *lásd* rövidítése. Pl. „visszahagy *l.* hátrahagy”.

NIIF Információs Füzetek I. (DRÓTOS 1999)

És most nézzünk egy, az interneten található szakszótárt, amely elsősorban azért érdekes számunkra, mert az elektronikus megjelenítési forma az utalások rendszerében különleges lehetőséget biztosít, másrésről pedig egy viszonylag fiatal, és rohamos mértékben fejlődő lexikai készlettel rendelkező szakma ismereteit találjuk meg benne.

Ez az interneten található szakszótár további két szempontból is kiemelt fontosságú lehet vizsgálatunk szempontjából: egyrészt a gyorsan fejlődő információ-technológiai szaknyelvet használók sok ismeretlen szóval, kifejezéssel találkozhatnak, másrészt a szótár interneten való elérhetősége miatt valószínűsíthetően sokan használják.

Az előszóban leírtak szerint „Az összeállítás egyetlen célja, hogy gyors szómagyarázatot adjon azoknak, akik valamilyen ismeretlen kifejezéssel vagy rövidítéssel találkozhatnak a hálózaton. Ezek a definíciók nem lexikon igényűek és idővel pontatlanná vagy elavulttá is válhatnak” (DRÓTOS 1999). A szótár használati módjáról nem kapunk tájékoztatást, a készítő valószínűleg feltételezik, hogy a felhasználó maga rájön a célszerű és gyors használat módjára. Az utalások rendszeréről nem esik szó a szótárban, de egy-két kivételtől eltekintve minden szócikkben megtalálható a ➡ szimbólum, amelyről könnyen bebizonyítható, hogy a szótár kiterjedt utaló rendszerében a továbblépés irányát mutatja.

Mivel on-line szótár a vizsgálat tárgya, az *utalás* ebben az esetben egyben úgynevezett *linkek* használatát jelenti. A *link* „hipertext és hipermedia anyagokban használt utaló (mutató, kapocs, ugrópont stb.) egy másik szövegrészre vagy állományra való hivatkozáshoz; a Weben egy link akár egy másik gépen levő

file-ra is mutathat és a kliensek eltérő színnel vagy aláhúzással jelzik; a felhasználó az ugrópontok láncolatát követve tetszőleges sorrendben barangolhat a hálózati információforrások között” (DRÓTOS 1999: web).

Példaként egy közismert és gyakran használt szót választottunk, olyat, amelynek a körülbelüli jelentését az átlagos használók nagy része ismeri. Ha azonban elkezdjük követni a szócikk végén található utalásokat, majd megkeressük az azok után álló utalásokat, hosszú utat kell megtennünk, és járhatunk linkről-linkre.

Legyen a választott szó az *Internet*, amelynek teljes szócikke a következő:

„**Internet** helyi, regionális és országos számítógépes hálózatok laza „metahálózata”, amely az IP protokollt használja a kommunikációra; az ARPANet-ből kifejlődött Internet ma már a világ legnagyobb WAN rendszere, mely több tízezer kisebb hálózatot köt össze, sok millió felhasználóval

Internet ➔ ARPANet ➔ internet ➔ Internet2 ➔ IP ➔ TCP/IP ➔ WAN”

A szócikk tehát három részből áll. A címszót követi a néhány soros értelmezés, majd az utaló címszavak.

Nézzük meg egyenként, milyen információkat kapunk e linkekre (utaló címszavakra) kattintva:

ARPANet (Advanced Research Project Agency Network) „az első igazi nagytávolságú csomagkapcsolt hálózat, a jelenlegi Internet elődje; a U.S. Department of Defense fejlesztette ki katonai célokra a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején, 1990-ben szűnt meg. **ARPANet** ➔ Internet ➔ IP ➔ TCP/IP

internet „az „internetworking” szó rövidített alakja, mely különböző (rendszerű) számítógépes hálózatok, IP protokollon alapuló együttműködését jelenti; az internetworking eddigi legsikeresebb megvalósítása a nagybetűs Internet”

internet ➔ Internet ➔ IP ➔ TCP/IP

Internet2 „amerikai egyetemek és kutatóintézetek által kezdeményezett új, nagysebességű (gigabites nagyságrendű) IP hálózat, mely a jelenlegi

Internet több problémáját (lassú vagy változó átviteli kapacitás, véges számú IP címek stb.) kívánja megoldani és új hálózati alkalmazásokat bevezetni; az Internet2 projekt időközben az átfogóbb NGI terv része lett; azóta más országokban (köztük nálunk is) megindultak az Internet2-típusú fejlesztések”

Internet2 ➔ Internet ➔ IP ➔ IPv6 ➔ NGI ➔ NIP

IP (Internet Protocol) „az a protokoll, amely egy internet hálózaton az adatsomagok összeállításáért és továbbításáért felelős”

IP (Internet Protocol) ➔ Internet ➔ IP address ➔ TCP/IP

TCP/IP (Transmission Control Protocol/Internet Protocol) eredetileg az ARPANet számára kidolgozott csomagkapcsolt adatátviteli protokollok, melyek egyben a mai Internet alapvető protokolljai is; a TCP felel az adatsomagok hibamentes átviteléért és eredeti sorrendbe való visszaállításaért, az IP pedig a csomagok célba juttatásáért; eredetileg csak a Unix rendszerek tartalmazták a TCP/IP támogatást, ma már azonban szinte minden operációs rendszerbe beépítik, vagy kiegészítésként adják”

TCP/IP (Transmission Control Protocol/Internet Protocol) ➔ ARPANet
➔ internet ➔ Internet ➔ IP ➔ IPv6 ➔ OSI ➔ PC/TCP ➔ protocol

WAN (Wide Area Network) „legalább egy régióra vagy országra kiterjedő, de gyakran világméretű számítógépes hálózat (pl. az Internet)”

WAN (Wide Area Network) ➔ Internet ➔ MAN ➔ network

Az egyes szócikkek magyarázó része számtalan ismeretlen szót tartalmaz. Ezeket az ismeretlen szavakat a szótár tartalmazza, és utalások (linkek) segítségével lehet eljutni a magyarázatukhoz. E szótár esetében tehát az utalások közvetve szolgálják a címszó megértését, bővebb magyarázatát, hiszen ahhoz elegendő ismeretet ad a szócikkek értelmező része, ehelyett a szócikkekben levő ismeretlen szavak magyarázatát adják meg. Így más, ismeretlen szavak értelmezéséhez jutunk. E rendszer segíti azt a felhasználót, aki nem laikusként keres a szótárban, nehezíti viszont annak a felhasználónak a dolgát, aki a nyilakat követve még az internetről szeretne bővebb információkat nyerni. Vettük a fáradtságot, és követtük a nyilakat, más-más szócikkre lépve, mint például IPv6, NGI, NIP, IP address, OSI, PC/TCP, protocol, MAN, network, NREN, ATM,

HBONE, NIIF, Quantum Project, TEN-34, TEN-155, address, DNS, domain, ... száznegyven (!) lépésen keresztül, ahol megálltunk, és nem folytattuk tovább az utalások követését.

Az utalások lehetőségének ezzel a hosszú követésével arra kívánunk rámutatni, hogy a célszerűen felépített utaló hálózat hozzáértő felhasználó kezében éri el a célját.

Microsoft számítógép-szótár (KIS 2001)

Az *NIIF* szótárhoz hasonló céllal készült a Microsoft hagyományos könyvformátumú szakszótára, amelyben az utalásoknak fontos szerepet szántak. Négyféle utaló jelet használnak a szótárban, ezek a következők:

Ábrákat is tartalmaz a szótár, ennek megfelelően „a szócikk belsejében a Lásd az ábrát! mondattal utalunk a szócikket kiegészítő illusztrációra”, írja a tájékoztató.

Egyszerű utaló szócikket alkalmaznak, „ha az adott címszó magyarázata, vagy annak egy része más szócikkben található, ennek címszavát a *L.*: (lásd!) jelet követően adjuk meg (több hivatkozott címszó is lehet)”. Ilyen példák az „*ABI L.*: bináris alkalmazásillesztő”, „*ACL (access control list) L.*: hozzáférési lista”.

Kiegészítő információk megszerzésére egy adott szócikk részletes értelmezése után további címszóhoz küld a szótár: „ha az adott címszó meghatározását valamely más címszó meghatározása értelmezi, vagy kiegészíti, erre a *L. m.*: (lásd még!) jelölést követően utalunk (több hivatkozott címszó is lehet)”. Ilyen példa az „**absztrakt** (*absztrakt'*) két (1. és 2.) jelentésének értelmezése után a szótár a *L. m.*: jellel küld tovább az **absztrakt adattípus** szócikkéhez. Az „absztrakt adattípus” szócikkében az értelmezés után ugyanígy továbbküldi a felhasználót az „adattípus, objektumorientált programozás” szócikkekhez, majd e szócikkek is további szócikkekhez utalnak.

A negyedik típusú utaló jelet akkor használja a szótár, „ha a szócikk értelmezése tartalmilag összefügg egy másik értelmezéssel, és azzal kölcsönösen kiegészítik egymást, annak címszavát a *V.ö.*: (vesd össze) jelölés után tüntetjük fel (több hivatkozott címszó is lehet)”. Erre példa, amikor a szótár az „**adat** (*data*)” címszó értelmezése után a szócikk végén „*V.ö.*: információ” utasítással küld tovább a kiegészítő információk megszerzéséhez.

Nézzük meg, hogyan valósul meg a célkitűzés a szótár egyik találmra kiválasztott szócikke utalását követve. Legyen a címszó a *lézernyomtató főeleme*. A *lézernyomtató* terminus közismert, a *lézernyomtató főeleme* terminus szócikkétől

azt várjuk, hogy a fő elem leírásával értelmezi, miben tér el a többi *nyomtatótól* a lézernyomtató. A kiválasztott szócikk címszóból, annak valószínűsített angol megfelelőjéből és az utalásból áll, vagyis utaló címszó:

lézernyomtató főeleme (*laser engine*) *L.*: nyomtatómotor

A magyar műszaki nyelvben is az a szokás alakult ki, hogy a valaminek adott név többé-kevésbé utal a megnevezett valamilyen tulajdonságára. Például a gőzmozdony a gőzzel, a villanymotor a villanyárammal, a kocsikerék a kocsival, a vízdesztilláló a vízzel meghatározott kapcsolatban van, ezért a megnevezés elkülöníti a megnevezettet a másfajta mozdonyoktól, motoroktól, kerekektől és desztillálótól. Azt várnánk, hogy a nyomtatók között különleges tulajdonságokkal rendelkező lézernyomtató főeleme nem a majdnem minden típusú nyomtatóban jelenlévő nyomtatómotor, amely az alkatrészek mozgását biztosítja, hanem valami más, a lézerrel kapcsolatos dolog lehet. Például a lézert is tartalmazó, nagy pontosságú optikai rendszer; vagy ha a lézerrel való beírásban a motor játssza a főszerepet, akkor ki kellene derülnie, miben más, vagy miért különlegesebb, mint a többi nyomtatómotor. Ez utóbbira lehet következtetni az utalásból is: lapozz tovább, megtalálod mi a lézernyomtató főeleme. Nézzük meg tehát a *nyomtatómotor* címszót.

nyomtatómotor (*printer engine*) A nyomtató, pl. lézernyomtató nyomtatást végrehajtó része. A legtöbb különálló és kicserélhető. Nem azonos a nyomtatásvezérlővel, amely a nyomtatóban található összes feldolgozó hardvert foglalja magában. A legelterjedtebb nyomtatómotorokat a Canon gyártja. *V.ö.*: nyomtatóvezérlő.

Az utalt szócikkből megtudhatjuk, hogy a nyomtatómotor része a nyomtatás végrehajtó egységnek, továbbá a motor cserélhetőségéről, a vezérlőtől való különbségről és a gyártójáról kapunk információt. A további utalás a *nyomtatóvezérlő* címszóhoz irányít.

nyomtatóvezérlő (*printer controller*) Nyomtatók, különösen lapnyomtatók vezérlőelektronikája. Bittérképes processzort, memóriát és más általános célú mikroprocesszorokat foglal magába. A ~ lehet a számítógépen belül is, ilyenkor nagysebességű vezetéken kapcsolódik a nyomtatóhoz, amely egyszerűen végrehajtja az utasításait. *V.ö.*: nyomtatómotor.

Ez a szócikk a nyomtatóvezérlőről ad tájékoztatást, de nem lehet felfedezni olyan adatot, amelyik közelebb vinne ahhoz a kérdéshez, mi lehet a lézernyomtató főeleme. Az itt bemutatott három címszó (lézernyomtató főeleme, nyomtatómotor, nyomtatóvezérlő) szorosan összekapcsolódik a szótár utaló rendszere révén, mégsem tölti be az utalástól elvárható szerepet. (Ebben az esetben a definíciók tartalma nem tökéletes, azonban e közleményben nem foglalkozunk az utaláson kívül más információ-kategóriákkal.)

Az utaló szócikkeknek, a szócikkek közötti utalásoknak fontos szerepe, hogy a hellyel takarékoskodva a címszóra vonatkozó információkat tervszerűen megossza a szótár több szócikke között. Az utalás rendszere a szótár makrostruktúrájának része, a szótár kódrendszerének egyik fontos eleme. Hogy ez így van, azt alátámasztja a használati utasításban minden esetben megadott utalási rendszerre vonatkozó tájékoztató. A tervszerűen kódolt utalások kollektívvá teszik a szótár különállóan megfogalmazott szócikkeit, rendszerbe kapcsolják a szócikkek információit.

Összefoglalás

Mind a hazai, mind a nemzetközi lexikográfia irodalom teret szentel a szótári utaló rendszerek gyakorlati és elméleti kérdéseinek (pl. SVENSÉN 1993, SCHAE- DER 1995, WIEGAND 1996, NIELSEN 1999, TARP 1999). Az utalásokra vonatkozó használati információkat általában magukban a szótárakban is megtalálhatjuk, a szótárhasználati útmutatókban, azonban ezek az adott szótárak konkrét utaló rendszerének használati módját mutatják be és általában nem érintenek általános kérdéseket, nem mutatják meg ennek a fontos rendszernek az előnyeit és hátrányait, a szótár céljához igazodó utaló rendszer felépítésének elveit. A kérdéskör aktualitását, a szótárírók és használók figyelmének a felkeltését mi sem indokolja jobban, mint az, hogy az elektronikus szótárakban megvalósított különleges lapozgatási lehetőség nemcsak egy adott szótár szócikkei, hanem térben távol lévő, egymástól elkülönülten létrehozott szótári adatbázisok szócikkei között is lehetséges.

A vizsgálatunkhoz felhasznált szótári anyagot úgy válogattuk össze, hogy az olvasó többféle utaló rendszerrel találkozzon. Különösen fontosnak tartjuk, hogy az on-line szótár (DRÓTOS 1999) szócikkei között létesíthető kapcsolatokat, benne az utalások rendszerének működését bárki könnyen tanulmányozhatja az általunk példaként vett szótáron.

Kiemeljük azt a munkánkból adódó konklúziót, hogy a szótári információs rendszer egyik fontos elemének működéséhez a szótárírás során tudományosan megalapozott felépítés, a szótárhasználatban pedig jól felkészült alkalmazók kelljenek. Mindezek a kérdéskör elméleti és gyakorlati vonatkozású kutatását és a különböző szintű oktatási tematikákba való állítását teszik szükségessé.

IRODALOM

- FÓRIS Ágota – PÁLFY Miklós (szerk.) (2004): *A lexikográfia Magyarországon. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXV.* Budapest: Tinta Könyvkiadó
- FÓRIS Ágota (2004a): A szótárkiadás gazdasági és jogi vonatkozásainak néhány kérdése. *Fordítástudomány* VI/1:54-68.
- FÓRIS Ágota (2004b): A szótárak és a szótárírás társadalmi-gazdasági szerepéről. *Tudásmenedzsment*. V/2:111-122.
- FÓRIS Ágota (2005): A szakmai hitelesség kérdése a magyar köznyelvi szótárakban. *Magyar Nyelv* CI/1:51-65.
- LANDAU, Sidney I. (1989): *Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography.* Cambridge: Cambridge University Press
- MAGAY Tamás (2004): *Szó, ami szó.* – In: FÓRIS–PÁLFY (szerk.): 53-71.
- NIELSEN, Sandro (1999): Mediostructures in Bilingual LSP Dictionaries. *Lexicographica* 15:90-113.
- ORSZÁGH László (szerk.) (1962): *A szótárírás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- PÁLFY Miklós (2004): *Szótári típus és címszóállomány.* – In: FÓRIS–PÁLFY (szerk.): 72-80.
- PRÓSZÉKY Gábor (2004): *Az elektronikus papírszótártól az „igazi” elektronikus szótárak felé.* – In: FÓRIS–PÁLFY (szerk.): 81-87.
- SCHAEDEER, Burkhardt (1995): Mediostrukturen in Fachwörterbüchern. *Lexicographica* 11:121-134.
- SVENSÉN, Bo (1993): *Practical Lexicography. Principles and Methods of Dictionary-Making.* Oxford: Oxford University Press
- TARP, Sven (1999): Theoretical foundations of the so-called cross-reference structures. *Lexicographica* 15:114-137.
- WIEGAND, Herbert Ernst (1996): *Über die Mediostrukturen bei gedruckten Wörterbüchern.* – In: ZETTERSTEN–PEDERSEN (eds.): 11-43.

- ZETTERSTEN, Anne – PEDERSEN, Hjørnager Viggo (eds.) (1996): *Symposium on Lexicography VII. Proceedings of the Seventh Symposium on Lexicography May 5-6, 1994 at the University of Copenhagen*. Lexicographica. Series Maior 76. Tübingen: Niemeyer
- ZGUSTA, Ladislav (1971): *Manual of Lexicography*. The Hague & Paris: Mouton

FORRÁSOK

- BAKOS Ferenc (szerk.) (1989/1973): *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- DRÓTOS László (szerk.) (1999): *Hálózati értelmező szótár*. NIIF Információs Füzetek I. 2. Budapest: N.I.I.F.
- KIS Balázs (szerk.) (2001): *Microsoft Számítógép-szótár. Számítástechnikai fogalmak értelmezése*. (2. bővített kiadás) Bicske: SZAK Kiadó
- O. NAGY Gábor – RUZSICZKY Éva (szerk.) (1989/1978): *Magyar szinonimaszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- PUSZTAI Ferenc (főszerk.) (2003): *Magyar értelmező kéziszótár*. [ÉKsz²] Budapest: Akadémiai Kiadó

MAGYAR TÁJNEVEK ANGOL FORDÍTÁSA

GERCSÁK GÁBOR

gerscak@ludens.elte.hu

Bevezetés

A földrajzi nevek a magyar tulajdonnevek egyik sajátos típusát képezik. Ezek a nevek nagyon sokfélék: országok, települések, tájak, domborzati és vízrajzi formák, utcák stb. megjelölései taroznak ebbe a csoportba. Helyesírásuk bonyolultságát jellemzi, hogy *A magyar helyesírás szabályai* részletesen, 12 pontban foglalkozik velük. (A tulajdonnevek közül ennél bővebben csak a személynevek írását taglalja.) Az eligazodáshoz azonban ez sem elég, ezért jelent meg – igaz, másfél évtizeddel később – egy önálló kötet a földrajzinév-írásról (FÁBIÁN–FÖLDI–HÖNYI 1998). Ezen túlmenően az idegen eredetű, részben földrajzi nevek magyar írásához még két fontos korábbi akadémiai kiadvány szolgál kalauzként (LIGETI 1981, HADROVICS 1983). A földrajzi nevek magyar írásának bonyolult voltát elemzi, illetve kifogásolja több tanulmány is (NÁDASDY 2003a, BALÁZS 2004).

A földrajzinév-használat gondja

Az angol nyelvben a földrajzinév-használat jóval egyszerűbb, mint a magyarban: nem kíván különösebb elemzést, pl. az egybeírás és különírás, a kötőjel és a nagyköötjel, a kisbetű és nagybetű. Ennek az egyszerűségnek az angol használók számára van azonban egy lényeges hiányossága: például az, hogy a *Lake Placid* név városra vagy tóra vonatkozik, csak a szövegösszefüggésből derül ki. A magyar helyesírás ezt hasonló esetekben határozottan megkülönbözteti, mert az írásmód tükrözi a név topográfiai tartalmát: *Kunfehértó* (település), illetve *Kun-Fehér-tó* (tó).

A magyar tájnevek, a domborzati és vízrajzi, valamint a közterületi nevek (utca, híd, tér stb.) angol használatában vagy fordításában a szerzők, szerkesztők, fordítók igen változatosan járnak el. Ezek közül most csak azt vizsgálom, hogyan fordítjuk a gyakoribb magyarországi tájneveket angolra, illetve hogyan hivatkoznak ezekre az angol anyanyelvű szerzők. A kérdés első felére a válasz

nagyon összetett – ezzel foglalkozik e cikk. A kérdés második részére egyszerű a magyarázat: természetesen úgy hivatkoznak tájainkra az angol nyelvű írók, szakemberek, ahogy azt a magyar szerzők teszik angol nyelvű munkáikban, hiszen a hazai kiadású angol nyelvű útikönyvek, földrajzi-geológiai cikkek, tanulmányok, térképek, prospektusok képezik számukra az elsődleges és ennél fogva a legmegbízhatóbb forrásokat.

A magyar tájnevek az angol nyelvű szakirodalomban és népszerűsítő kiadványokban rendkívül sokféle alakban fordulnak elő. Zavaró és félrevezető, ha az olvasó ugyanannak a tájnak több angol nyelvű változatával találkozik, esetenként ugyanabban a kiadványban, másként szerepel a név a leírásban, mint pl. a térképmellékleten, vagy a nevet nem tudja az eredeti magyar alakkal azonosítani. Viszont a magyar földrajzinév-használat sokszínűsége, illetve az időnként megjelenő névváltozatok is nehezítik a rendre törekvést, mert számos esetben a magyar nevezéktan sem egységes. Az elmúlt évtizedekben is változtak tájneveink, és a szerzők gyakran szakmai szemléletüket jelenítik meg a névben. Ezért nem mindegy, mikori kiadású térképpel dolgozik a szerző, fordító, illetve az sem, hogy ki az eredeti mű írója. Erre bemutatok néhány példát, ahol a zárójeles évszám azt jelzi, az adott névváltozat mikor jelent meg először magyar kiadású iskolai térképen (FARAGÓ 2002).

Aggteleki-karszt (1979), Észak-borsodi-karszt (1958), Aggteleki-hegység (1955), Érchegység (1947) – szakmai körökben általában *Gömör–Tornai-karszt*;

Dunántúli-középhegység (1955) – korábbi szakirodalomban *Nyugati-középhegység*;

Dunazug-hegység (1927), Északi-középhegység (1955) – korábban nem volt önálló térképi nevük;

Tokaji-hegység (1996), Zempléni-hegység (1958), Sátorhegy (1947), Sátor-hegység (1930-as években) – szakmai körökben elterjedt az *Eperjes–Tokaji-hegyvidék*;

Vilyvitányi-rög (1955) – szakmai körökben gyakran *Zempléni-szigethegység*.

A megoldásra váró feladat

A magyar földrajzinév-írás mindig is sokat foglalkozott az idegen nyelvű földrajzi nevek magyar átírásával, de eddig még nem kapott kellő figyelmet, hogyan

szerepelnek és szerepeljenek a magyar földrajzi nevek az egyre szaporodó angol nyelvű szakkönyvekben, útikönyvekben, térképeken, ábrákon. Sem a földtudományok művelői, sem a nyelvészek nem állítottak még össze olyan magyar-angol szakszótárt, amely sok-sok földrajzi nevet tartalmazna, illetve átfogó útmutatást nyújtana ezek fordításához. Annak igazolására, hogy az ilyen típusú szakszótárakra más tudományterületen is létezik igény, csak egy tanulmányra hívom fel a figyelmet (FRANK 2004). Ebben a szerző ezt írja: „Kevés szakmai-tudományos részterület rendelkezik megfelelő, naprakész, kétnyelvű szakszótárral, a meglévők rendszeres frissítése elmarad. Szinte minden idegen nyelvi publikáció másként hivatkozik ugyanazon magyar, ill. kelet-közép-európai történelmi fogalomra, eseményre, méltóságnévre, s az így teremtetett konfúzióval a nemzetközi szakirodalom nem tud mit kezdeni” (im.: 812). A feladat sürgető, mert egyre nagyobb számban jelennek meg országunkról angol nyelven hivatalos és nem hivatalos kiadványok, de a földrajzi neveink egységes névhasználatának hiánya zavarja a megértést és az azonosítást, nehezíti a fordítók és szerkesztők munkáját. A németre fordítóknak viszont kiváló segédeszköz jelent meg nemrégiben (SASI 2004).

Elemzésem nem akarja azt a látszatot kelteni, hogy mindenre megvan a logikus válasz, szabályosan képezhetők az angol tájnévi megfelelők. Vannak esetek, amelyek másként is megíthatók. A nyelvész, geográfus és térképész is igyekszik a szabályszerűséget megtalálni, és ha úgy véli, megvan, megpróbálja azt más esetekre is kiterjeszteni. A szabály nagyon fontos, mert az egységesítésnek köszönhetően könnyíti az azonosítást, kutatást, leírást, szerkesztést stb. Hiába képzünk azonban alapelvet, nyelvtani vagy fordítási szabályt, mindig lesznek olyan kivételek, amelyeket sajnálnánk begyűrni valamely kialakított rendszerbe. Az itt vázlatosan, néhány példán keresztül bemutatandó megközelítésemnek is van gyengéje, de meggyőződésem, hogy előnyei kárpótolják ezekért a fordítót, a szerkesztőt és elsősorban az országunk iránt érdeklődő olvasót.

Javaslat a magyar földrajzi nevek idegen nyelvű fordításának módszerére

Elvem, hogy a magyar nevek angolra fordítását egyszerűsítsük. Javaslom ezért, hogy a magyarban egybeírt tájneveket ne bontsuk fel, ne fordítsuk angolra részenként, illetve minél inkább törekedjünk tulajdonneveink magyar alakjának megtartására – azaz minél kevesebbet fordítsunk, de a szükségeset egyszerűen és egységesen. Természetesen szem előtt kell tartani a kialakult hagyományt (egy

névnek viszont több angol alakja is elterjedt a szakirodalomban), az angolos helyesírást, és hogy az angol név is lehetőleg megbízhatóan tükrözze a táj jellegét.

Javaslatom a gyakorlatban annyit jelent, hogy első helyen a magyar alak szerepeljen, utána pedig zárójelben esetenként adjuk meg a név legkifejezőbb angol változatát, vagy indokolt esetben egyéb elterjedt angolos formáit. Nem tartom kilátástalannak ennek a javaslatnak az érvényesülését. A kötőjellel és külön írt tájnevek fordítására már sokkal nehezebb szabályt javasolni. A tapasztalat azt mutatja, hogy a legtöbb ellentmondást – vagy inkább változatosságot – a mesterseges névadással képzett tájneveink fordítása jelenti.

Az alábbi összeállítás néhány közismert magyarországi tájnév angol nyelvű kiadványokban található változatait mutatja be főbb típusok szerint. Ezek a leggyakrabban használt földrajzi neveink, melyek hétköznapi szövegben is viszonylag sűrűn előfordulnak. A forrásanyagok meglehetősen különböző súlyúak, más-más olvasói és szakmai körhöz jutnak el, különböző mennyiségben tartalmaznak földrajzi neveket, illetve szöveget, ábrát, térképet, képaláírást, névmutatót. Az ezekből létrehozott adatbázisban már több ezer név, illetve névváltozat szerepel.¹

a) Egytagú és egybeírt nevek

Alföld: *Alföld, Great Alföld, Great Hungarian Plain, Great Plain, The Great Plain, Great Plains, Great Plains of Hungary, Hungarian Great Plain, Hungarian Plain, Plain, Plain of Hungary.*

Földrajzi értelemben az *alföld* szónak angolban leginkább a *lowland* felel meg. Ez a szó legnagyobb tájunk nevének fordításában, szakmailag érthetetlen módon, írásban sehol sem jelent meg, pedig az angol nyelvű országok tájneveiben nem ritkán fordul elő ez a kifejezés. A legtöbbször fellelhető megoldás a *Great Hungarian Plain* (34%-os gyakoriság), majd a *Great Plain* következik (24%), de a *Great Alföld* változat sem ritka (16%). Az *Alföld* angol névalakjai a XIX. század végétől a magyar geográfiai irodalomban elterjedt nevek (*Magyar-Nagyalföld, Nagyalföld, Nagy-Magyar-Alföld*) fordításakor keletkeztek. Ekkortól sorra jelentek meg az angol nyelvű írások és tanulmányok a Kárpát-medence földrajzáról, mert rendkívül megnőtt az érdeklődés térségünk iránt, másrészt a hazai tudósok is sokat tettek azért, hogy természeti értékeinket külföldön is megismerjék. Javaslom, hogy az *Alföld* tájunkra az angol nyelvű kiadványokban is

¹ Az adatbázis forrásául szolgáló kiadványok a *FÜGGELÉK*-ben találhatók.

elsősorban az *Alföld* szót használjuk, míg az elterjedtebb és kifejező angol változat, a *Great Hungarian Plain* esetenként zárójelben szerepeljen.

Dunántúl: *Dunántúl, Hungarian Transdanubia, Transdanubia, Trans-Danubia.*

A *Transdanubia* valamelyik formájában általánosan elterjedt, de az általam vizsgált előfordulások 22%-a a *Dunántúl* névalakot is használja. A magyar név latinos alakjának (fordításának), a *Transdanubia* névnek az értelmezése viszont alaposan félrevezeti az idegent, mert hagyományos szemlélete miatt számára a Dunán túli rész elsősorban a folyótól keletre keresendő. A magyar források (pl. térképek) alapján aligha tudja az angolul olvasó a *Transdanubia* kifejezést azonosítani a tájjal. Ezt tudja több szerző is, ezért a *Dunántúl* nevet az angol *Transdanubia* után zárójelben megadja. Javaslom, hogy fordítsuk meg az elterjedt gyakorlatot, és tegyük szokássá, hogy következetesen használjuk a magyar *Dunántúl* nevet az angol nyelvű szövegekben első helyen (zárójelben természetesen szerepelhet a *Transdanubia*, vagy a *Transdanubia region*). Kétségtelen, a *Dunántúl* alak sem orientálja az angol nyelvű olvasót, de nem is vezeti félre. Tiszteljük ugyan a hagyományt, de ha az téves értelmezést sugall és nehezíti a térképi azonosítást, érdemes lenne szakítani vele.

Kisalföld: *Kisalföld, Little Alföld, Little Hungarian Plain, Little Plain, Small Plains.*

A fordítói gyakorlat talán ennél a tájnévnél oszlik meg a leginkább kiegyensúlyozottan, hiszen a *Little Alföld* 34%-os, a *Little Plain* 29%-os, a *Little Hungarian Plain* 26%-os, közel azonos gyakorisággal szerepel az angol nyelvű kiadványokban. Elterjedt az is, hogy valamelyik angol alak után zárójelben megadják a *Kisalföld* nevet, ezzel segítve a térképi tájékozódást és az azonosítást. Számomra az eddig csak helyenként alkalmazott megoldás tűnik a legmeggyőzőbbnek: legyen egységesen *Kisalföld* az angol nyelvű szövegben is, de alkalmanként zárójelben adjuk meg valamelyik angolra fordított alakját – amint azt az *Alföld* példáján is javasoltam. Nehéz eldönteni, hogy melyik angol név szerepeljen első helyen magyarázatként zárójelben. A *Little Alföld* ajánlkozik a legjobb megoldásnak, különösen abban az esetben, ha elfogadjuk az *Alföld* szó elsődlegességét az angol nyelvű szövegben.

Tiszántúl: *area beyond the Tisza, area east of the Tisza river, country beyond the Tisza, region beyond the Tisza, region east of the Tisza, Tiszántúl, Trans-tisia, Transtisza, Trans-Tisza area, Trans-Tisza region.*

Több angol névváltozat már nem a magyar nevet tükrözi, hanem csak magyarázza, hol található a táj. Az angol nyelven írt irodalomban azonban nem a terület helyzetét magyarázó leírások a legelterjedtebbek, hanem a *Trans-Tisza* és ehhez hasonló megoldások. Ezt követi gyakoriságban a *Tiszántúl region*. Kétségtelenül ellentmondásosnak tűnik a külföldi olvasónak, hogy a *Transdanubia* az ország nyugati részén van, a *Trans-Tisza* pedig keleten. Ezt számos angol anyanyelvű ismerősöm, köztük geográfusok és térképészek is megerősítik – közülük idegen a nálunk kialakult és a névanyagban is megjelenő medenceközpontú tájszemlélet. Javaslom, a *Tiszántúl* is maradjon meg magyar alakban angol nyelvű környezetben is, de az egyértelműség kedvéért egészítsük ki a *region* szóval: *Tiszántúl region*.

b) Kötőjellel írt nevek

Dunántúli-középhegység: *Bakony Forest, Bakony-hegység, Bakony-erdő, Dunántúl Highlands, Dunántúl Mountains, Highlands of Dunántúl, Highlands of Transdanubia, Mountains of Dunántúl, Mountains of Transdanubia, Transdanubian Central Range, Transdanubian Hills, Transdanubian Highlands, Transdanubian Midmountains, Transdanubian Mountain Range, Transdanubian Mountains, Transdanubian Range.*

A *Bakony* azonosítása a *Dunántúli-középhegységgel* egyáltalán nem nyilvánvaló tévedés. Az utóbbi névalak viszonylag fiatal, csak az 1920-as évektől használja a szakirodalom. Korábban e területre a magyar geográfusok a *Bakony-erdő* nagytájnevet alkalmazták, de napjainkban is több szerző ezt a megjelölést adja meg első helyen (HAJDÚ–MOHAROS–HEVESI 2002). A magyarázat tehát az, hogy ezek a szerzők régi keletű szakirodalmat használtak forrásul. A *Transdanubian Hills* viszont egyértelműen tévedés, mert az leginkább a *Dunántúli-dombság* megfelelője.

Amennyiben a *Transdanubia* már elfogadott angol alaknak tekinthető, logikus, ha összetételekben is ezt használják. A fordítási gyakorlat is ezt erősíti meg, bár van számos ellenpélda: egyes szerzők használják a *Dunántúl* nevet angolul is (példánkban a névváltozatok 14%-ában). A leggyakrabban a *Transdanubian*

Mountains formával lehet találkozni (főleg a földrajzi és népszerűsítő kiadványokban), ezt követi a *Transdanubian Central Range* és a *Transdanubian Mid-mountains* (elsősorban földtudományi szakkönyvekben). Az ellentmondás itt elsősorban a földrajzi köznévi utótag, a középhegység fordításában rejlik. Ennek a viszonylag új szavunknak nincs olyan egyértelmű angol megfelelője, mint pl. a hegységnek, folyónak, völgynek. A magyar kifejezésben a közép nem a terület elhelyezkedésére utal, nem a hegység középső helyzetére, hanem a közepes magasságára. Természetföldrajzi leírásban, ha a középhegységi jelleget ismertetjük, leginkább a *low-lying mountains* a megfelelő angol kifejezés. Földrajzi névben ez a változat elfogadhatatlan, ráadásul a földrajzi névnek (pontosabban annak utótagjának) nem kell feltétlenül pontosan kifejeznie a táj topográfiai vagy tudományosan meghatározott jellegét. Javasolom, legyünk következetesek, és ebben az esetben is őrizzük meg a magyar tulajdonnévi elemet, majd egészítsük ki a középhegység fogalmához leginkább közel álló és egyszerű angol szóval: *Dunántúl Mountains*. A *Dunántúl Mountains* mintájára képezhető a *Dunántúli-dombság* angol megfelelője: *Dunántúl Hills*, egyúttal zárójelben szerepeltetve alkalmanként a *Transdanubian Hills* alakot. Az angol nyelvű irodalomban az e névre fellelhető változatok a következők: *Dunántúl hill region*, *Transdanubian Downs*, *Transdanubian hill country*, *Transdanubian Hills* (ez a legelterjedtebb), *Transdanubian Hilly Region*.

Általános megjegyzés: az alapalak (vagyis az *-i* nélküli forma) visszaállítására minden esetben törekedni kell. Ez nem mindig egyszerű feladat, mert vannak olyan kevésbé ismert földrajzi nevek, ahol – a *Dunántúli*- taggal ellentétben – nem tudjuk azonnal biztosan eldönteni, képző-e az *-i*, vagy nem: pl. *Csódi-hegy*. Ez ugyan nem annyira fordítási kérdés, de az angol használatra van hatása: *Csód Hill* vagy *Csódi Hill*. Az utóbbi a helyes alak, mert *Csód* nevű település, mely a névforrás lehetne, nincs a hegy közelében.

Északi-középhegység: *Northeast-Hungarian Mountains*, *Northeast-Mountains*, *North Hungarian Highlands*, *North Hungarian Mid-Mountains*, *North Hungarian Mountain Range*, *North Hungarian Mountains*, *North Hungarian Range*, *Northern Hills*, *Northern Mountain Range*, *Northern Mountains*, *Northern Range*, *Northern Uplands*.

E nagytáj angol nevét gyakoriságban magasan a *North Hungarian Mountains* és a *North Hungarian Range* vezetni együttesen közel 50%-kal. Az *Északi* szó fordítandó, mert önmagában ilyen táj- vagy folyónevünk nem létezik, illetve

mert egyértelműen a terület helyzetére utal. (Nem is találtam olyan változatot, mint pl. *Északi Mountains*). A *Hungarian* betoldást is a pontosabb helyre utalás igényli. Mivel a *középhegység* kifejezésre földrajzi névben általában a *mountains* a legmegfelelőbb (lásd a *Transdanubian Mountains* magyarázatát), javaslom a *North Hungarian Mountains* következetes használatát.

c) Egyéb írásmódú nevek

Duna–Tisza köze: *Danube–Tisza Interfluve, Danube-Tisza Plain, region between the Danube and Tisza rivers.*

Ebben a névben a *köze* elem az egyik legnehezebben lefordítható vagy magyarázható tag. Több logikus megoldás kínálkozik. Meghagyjuk a *Duna–Tisza köze* nevet angolban is, de kiegészítjük a *region* szóval: *Duna–Tisza köze region*. Ezáltal valóban könnyebb a tájat magyar kiadású térképen megtalálni, de semmit sem mond magáról a tájról, pedig a magyar név nagyon kifejező. Ráadásul a *Duna* angol nyelvterületen általánosan elfogadott neve a *Danube*. (Szigorúan véve csak a *Danube* az egyetlen olyan földrajzi név a mai Magyarország területén, amelyet egy átlagos műveltségű angol beszélő saját nyelvén nevez meg.) A *region between the Danube and Tisza rivers* pontos leírást ad, de ez nem földrajzi név, térképi névanyagként elfogadhatatlan. Javaslom, a szerzők és fordítók körében a legnépszerűbb változat (78%-os gyakoriságú) váljon elfogadottá, és bátran használjuk a *Danube–Tisza Interfluve* nevet, noha az *interfluve* szónak nagyon szakkifejezés hangulata van. Értelemszerűen ajánlatos szakkönyvekben vagy olyan kiadványokban az első előforduláskor zárójelben a magyar alakot is idézni, amikor feltételezhető, hogy az olvasó alaposan érdeklődik a téma iránt és ehhez magyar nyelvű térképeket, ábrákat is keresni fog.

Vass Imre-barlang: *Imre Vass Cave, Vass Cave, Vass Imre Cave.*

Ez az alakzat természetesen nem a kiterjedése vagy gyakorisága, hanem típusa és az Európában sajátos hazai névadási gyakorlat miatt érdemel figyelmet. *Vass Imre* személyére angolul nyilvánvalóan *Imre Vass* formában hivatkozunk. A *barlang* mint földrajzi köznév angol megfelelője a *cave*. Amennyiben a róla elnevezett barlangot jelöljük meg angolul, nem fordítjuk meg a családnevet és keresztnévet: *Vass Imre Cave*. Helyes tehát az alábbi mondat: *The Vass Imre Cave was named after Imre Vass, who explored the cave*. Erre a megoldásra pár-

huzamként hozható Chemnitz német város egykori neve: *Karl-Marx-Stadt* a névmutatókban helyesen a *K* betűnél szerepelt, noha a személyt a lexikonok természetesen az *M*-nél említik.

Összegzés

A „kis népeknek rendszeres önvizsgálatra van szükségük, s ennek része a külföldi 'imázs' állandó szemmel tartása. Ennek egyik eszköze a magyar vonatkozások feltárása”. Ezt a véleményét fejezi ki Czigány Lóránt *Fest Sándor: Skóciai Szent Margittól a walesi bárdokig* című könyvéhez írt előszavában (FEST 2000: IX). Meggyőződésem, hogy a magyar vonatkozások közé tartozik annak feltárása is, hogyan használják földrajzi neveinket, miként utalnak tájainkra más nyelveken.

Ez a téma – az exonimahasználat sajátos esete – a magyar–angol nyelvi és szellemi kapcsolatok érdekes területe. A magyar földrajzi nevek (illetve tágabb értelemben a tulajdonnevek) angol megfelelőinek és a fordítás rendszerének kialakítása iránti igény elsősorban a földtudományok (földrajz, térképészet, geológia) területéről érkezett, de állandó felhasználók közé tartoznak az útikönyvírók és -fordítók, a régészek, néprajzosok, illetve tágabban mindazok, akiknek szakmai munkájához nélkülözhetetlenek az angol nyelven folyó nemzetközi kapcsolatok.

A magyar táj- és természetföldrajzi nevek angol nyelvű használatára ajánlott irányelveknek viszonylag egyszerűeknek és logikusaknak kell lenniük. Fontos szempont, hogy az idegen nyelven középfokon tudók is követhessék, és minél kevesebb kivételt tartalmazzon. Az is nagyon ajánlatos, hogy a fontosabb magyar köznévi tagok értelmezése minél gyakrabban szerepeljen az angol nyelvű kiadványok függelékében.

IRODALOM

BALÁZS Géza (2004): A földrajzi nevek helyesírásának logikája. *A Földgömb* 2: 68–73.

FÁBIÁN Pál – FÖLDI Ervin – HÖNYI Ede (1998): *A földrajzi nevek helyesírása*. Budapest: Akadémiai Kiadó

FARAGÓ Imre (2002): *A magyar névhasználat változásai a Kárpát-medencét ábrázoló térképeken*. – In: KLINGHAMMER (szerk.): 125–139.

- FEST Sándor (2000): *Skóciai Szent Margittól a walesi bárdokig*. Budapest: Universitas Könyvkiadó
- FRANK Tibor (2004): Nemzetek fölötti nyelv és nemzeti fennmaradás. *Magyar Tudomány* 8:808–823.
- HADROVICS László (szerk.) (1983): *A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Az újjörög nevek magyar helyesírása*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- HAJDÚ-MOHAROS József – HEVESI Attila (2002): *A kárpát-pannon térség tájtagolása*. – In: KARÁTSZON (szerk.): 294–306.
- KARÁTSZON Dávid (főszerk.) (2002): *Magyarország földje. Pannon Enciklopédia*. Budapest: Magyar Könyvklub
- KLINGHAMMER István (szerk.) (2002): *Studia Cartologica*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó
- LIGETI Lajos (főszerk.) (1981): *Keleti nevek magyar helyesírása*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- NÁDASDY Ádám (2003a): *A helyesírási ló*. – In: NÁDASDY (2003b): 95–112.
- NÁDASDY Ádám (2003b): *Ízlések és szabályok*. Budapest: Magvető Kiadó
- SASI Attila (szerk.) (2004): *A magyarországi németek térképe*. Budapest: Topográf Térképészeti Kft.

Függelék

A földrajzinév-vizsgálatokhoz készülő adatbázis alapját képező források:

- Atlas of Central Europe*. 1993. Budapest: Szt.István Társulat–Püski Kiadó.
(digitális facsimile kiadás)
- Atlas of the World*. 1968. New York, NY.: Rand McNally and Co.
- Conserving Hungary's Heritage. The National Parks and World Heritage Sites*. 1999. Budapest: Természetbúvár Alapítvány Kiadó
- Encyclopaedia Britannica* 2001. (CD-ROM)
- Encyclopaedia Britannica*. 14th edition, 1974.
- Encyclopaedia Britannica*. 15th edition, 1992.
- Földrajzi Közlemények*. 1980–2002. Budapest: Magyar Földrajzi Társaság
- Gazetteer of Conventional Names. Names approved by the US Board on Geographical Names*. 1977. Washington, DC.: Defense Mapping Agency
- Geology of Hungary*. 1996. Berlin–Stuttgart: Gebr. Borntraeger

- Geology of Hungary*. 2001. Budapest: Eötvös University Press
- Geomorphological Regions of Hungary*. 1996. Budapest: Geographical Research Institute
- <http://europa.eu.int/comm/enlargement/hungary>, 2003.
- Hungary*. 1997. Hawthorn, Vic.: Lonely Planet Publications
- Hungary. A Complete Guide*. 1986. Budapest: Corvina
- Information Please Almanac Atlas and Yearbook 1968*. 1967. New York, NY.: Simon and Schuster
- Irány Magyarország! Idegenforgalmi Almanach*. 2001. Budapest: CompAlmanach
- Káli-medence*. 1992. Veszprém: F. Szelényi House
- Madárdalok Magyarországról – Bird songs from Hungary*, CD I–III. 2001. Budapest: Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület
- Magyar–angol nagyszótár*. 1998. (Szerk.: ORSZÁGH László – FUTÁSZ Dezső – KÖVECSÉS Zoltán) Budapest: Akadémiai Kiadó
- Magyarország földtani érdekességei (Geological Curiosities of Hungary)*. 1989. Budapest: KFH.
- Magyarország nemzeti atlasza*. 1989. Budapest: Kartográfiai Vállalat
- Microsoft Encarta Encyclopaedia 2000*. (CD-ROM)
- Microsoft Encarta Interactive World Atlas 2000*. (CD-ROM)
- Pannon Encyclopaedia. Magyarország földje. Kertek 2000*. 1999. Budapest. (kétnyelvű CD-ROM)
- Reader's Digest Almanac and Yearbook 1969*. 1968. Pleasantville, NY: The Reader's Digest Association, Inc.
- The Library Atlas*. 1991. London: Georg Philip and Son Ltd.
- The Picture Atlas of the World*. 1991. London: Dorling Kindersley Ltd.
- Users' Guide to Hungary 2002*. 2002. Budapest: Tempus Public Foundation
- Wine Guide Hungary 2003*. 2003. Budapest: Akó Publishing

**SZÓTÁRAK A KÖZOKTATÁSBAN
A PÉCSI KÖZÉPISKOLÁK IGAZGATÓINAK ÉS TANÁRAINAK SZÁ-
MÍTÓGÉPHEZ VALÓ VISZONYA ÉS SZÓTÁRHASZNÁLATTAL
KAPCSOLATOS ATTITÚDJE**

FARKAS JUDIT – NAGY ÁGNES

juttasusi@vnet.hu; nagyagi@btk.pte.hu

0. Bevezetés

A lexikográfia egyre jelentősebbé válik az alkalmazott nyelvészeti ágak között. A lexikográfia szerepének és helyzetének erősödése elsősorban a megnövekedett információ rendszerezésének igényéből fakad. A kézikönyvek, adatbázisok, szótárak stb. strukturált formában gyűjtik és rendszerezik az információkat, részben az emberek, részben a gépek számára. A szótárak nélkülözhetetlen eszközei mindennapjainknak, mert hasznos és sokrétű információhoz lehet jutni általuk. Nem csupán nyelvi ismereteket szerezhethünk a segítségükkel (lásd idegennyelvű szótárak (egy- és kétnyelvű), helyesírási és szinonima szótár), hanem az ilyen jellegű munkák a nyelven kívüli világról (is) tartalmaznak információt, amennyiben – a szótár fogalmát tágabban értelmezve – ezek közé soroljuk a lexikonokat és az enciklopédiákat is (lásd HARTMANN 2001, FÓRIS 2002b).

A 2003-as Nemzeti Alaptanterv (NAT) és az Európai Unió oktatáspolitikai célkitűzésének megfelelően az oktatásban nem a lexikai tudás megszerzésére, hanem az információ megszerzésére és a megszerzett ismeretek alkalmazásának képességére kell felkészíteni a diákokat, e célok eléréséhez pedig lényeges a lexikográfia oktatásban való jelenléte. A lexikográfiának a közoktatásban való jelenlétéhez több feltétel megléte szükséges (lásd FÓRIS 2004). A személyi feltételek meglétének alapja az ilyen irányban elmozduló tanárképzés, és bár néhány egyetemen folyik valamilyen lexikográfiával kapcsolatos képzés (lásd FÓRIS 2000, 2002a), ez a gyakorlat korántsem tekinthető általánosnak. Szükséges feltételként meg kell továbbá említenünk a megfelelően felszerelt könyvtárat, az internet hozzáféréssel ellátott számítógépeket, valamint az elektronikus szótárakat. A NAT-ban követelményként megtalálható a szótárhasználat is (lásd KISSNÉ SPIRA 2002, FÓRIS 2004), ez azonban önmagában még nem sokat árul el

arról, hogy a **gyakorlatban** mennyire valósul meg mindaz, amit az elvekben leszögeztek, hiszen az alapvető tárgyi és személyi feltételek hiányában nem biztosítható a fejlesztés. Tanulmányunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy a pécsi középiskolákban a számítógépekkel, Internet-kapcsolattal, számítógépes szótárakkal való ellátottság milyen szintű, valamint milyen a középiskolák igazgatóinak és tanárainak viszonya ezeknek a feltételeknek a meglétéhez, illetve kihasználásához.

Olyan vizsgálatot végeztünk, amelyben a pécsi középiskolák igazgatóinak és tanárainak számítógéphez való viszonyát és szótárhasználattal kapcsolatos attitűdjét igyekeztünk feltérképezni kérdőíves módszerrel. Legfontosabb hipotéziseink a következők voltak:

(1) Az iskolákban nem található túlzottan sok számítógép, és ami van, az sem hozzáférhető (legalábbis bizonyos tanórákon kívül) a diákok számára.

(2) A tanárok közül csak a fiatalabbak használják rendszeresen a számítógépet és az internetet.

(3) Szótárakat legfeljebb idegennyelvi és anyanyelvi órákon használnak a tanárok, a többi órán nem; a számítógépes szótárhasználat pedig csak elenyésző mértékben van jelen a közoktatási intézményekben, ha egyáltalán felbukkan.

Munkánkban azt fogjuk kifejteni, hogy a fenti három hipotézis közül mi nyert és mi nem nyert igazolást. Tanulmányunk felépítése a következő: az első fejezetben bemutatjuk az adatgyűjtés módszereit, és az azzal kapcsolatban felmerült kérdéseket; a második részben az igazgatói, míg a harmadik részben a tanári kérdőívek elemzését ismertetjük (úgy, hogy minden, a kérdőívben feltett kérdés esetében az általunk felállított hipotéziseket összevetjük a beérkezett válaszokkal); a negyedik fejezetben pedig értékeljük a vizsgálatot, valamint összefoglaljuk a legfontosabb eredményeket és tanulságokat.

1. Adatgyűjtés

1.1. Kiinduló kérdések

Mint azt a bevezetőben említettük, a következőkben ismertetett vizsgálatunk célja annak felderítése volt, hogy milyen szerepet tölt be a közoktatásban a lexikográfia: a NAT-ban megfogalmazott elméleti követelmények hogyan valósulnak meg a gyakorlatban. A helyzetet úgy próbáltuk feltérképezni, hogy ilyen

tárgyú kérdőíveket jutattunk el a pécsi középiskolák igazgatóinak és tanárainak, amelyekben az iskola számítógéppel való ellátottságára, a számítógéphez és az internethez való hozzáférhetőségre, valamint a tanárok számítógépes és szótárhasználati szokásaira kérdeztünk rá. Ahhoz nem férhet kétség, hogy teljes(ebb) képet kaphattunk volna akkor, ha a diákokat is megkérdeztük volna ugyanebben a témában, de ez a vizsgálathoz rendelkezésünkre álló viszonylag kevés idő miatt lehetetlen volt. A vizsgálatot anonim kérdőíves módszerrel végeztük el úgy, hogy az igazgatóknak és a tanároknak eltérő kérdéseket állítottunk össze, hiszen ők különböző nézőpontból látják ugyanazt a kérdést: az igazgatók megkérdezésekor arra voltunk kíváncsiak, hogy az adott iskola milyen számítógépes infrastruktúrával rendelkezik; míg a tanároktól arra vártunk választ, hogy ezek a gépek milyen kihasználtsággal működnek, illetve, hogy nekik milyen szótárhasználati szokásaik vannak. A két kérdőív eredményei között korrelációt vártunk: amennyiben egy adott iskolában sok a számítógép, akkor várhatóan a tanárok és diákok sokféle dologra használhatják azokat, viszont ha csak kevés található belőlük az intézményben, akkor előzetes várakozásaink szerint ezeket csak az iskola vezetése és adminisztratív munkatársai használhatják.

A kérdőíves felmérés módszerével gyorsan, sok információt nyerhetünk egy adott kérdésről, és maguk a válaszadók is előnyben részesítik ezt a fajta vizsgálati módszert például az interjúkkal szemben. Egy 5 perces kérdőív, amelyet akkor töltenek ki, amikor akarnak, vonzóbb, mint egy előzetes egyeztetést igénylő, kb. 20 percig tartó beszélgetés egy interjú keretében. Hogy a kérdőívet minél könnyebben és gyorsabban kitölthetővé tegyük, arra törekedtünk, hogy (amennyiben mód van rá) a kérdések feleletválasztósak legyenek. Néhány ponton azonban elkerülhetetlen volt a nyílt végű kérdések alkalmazása: az igazgatói és a tanári kérdőívben is ilyen formában szerepelt a témával és a kérdőívvel kapcsolatos megjegyzések kérése, valamint a tanároknak az órai szótárhasználatot érintő 6.1. kérdésre is ilyen módon kellett megadni a választ; ezekre a kérdésekre a várakozásoknak megfelelően általában kevesebben is válaszoltak.

1.2. A vizsgálat lefolytatása

A vizsgálatot Pécssett végeztük el, mert ahhoz elég nagy város, hogy minden iskolatípust megtalálhassunk benne. Így a témáról átfogó képet tudunk kialakítani azelőtt, mielőtt esetleg ebben a tárgykörben végzett országos vizsgálatra kerülne sor, amelynek ez a kutatás (és tanulságai is) alapjául szolgálhat(nak) majd. Az összes (szám szerint 26) pécsi középiskolába kiküldtünk egy igazgatói

és 10 tanári kérdőívet, amelyekhez melléeltünk egy levelet az igazgatóknak címezve a PTE BTK¹ Nyelvtudományi Tanszék fejlécével és bélyegzőjével ellátva, hogy ezzel is megpróbáljuk tudatosítani bennük a kutatás fontosságát. A mellékelt levélben azt kértük, hogy különböző tantárgya(ka)t oktató tanárok töltsék ki a kérdőíveket (az igazgatón kívül), mert az volt a feltételezésünk, hogy a különböző tárgyak oktatói eltérő válaszokat fognak adni az egyes (főként a szótárhasználati szokásokkal kapcsolatos) kérdésekre. Mint ahogy az a válaszból kiderül, ez a feltételezésünk beigazolódott. A kitöltött kérdőíveket felbélyegzett válaszborítékban kellett címünkre visszaküldeni a megadott másfél hetes határidőn belül.

A konkrét kutatás lefolytatása előtt két további vizsgálatot hajtottunk végre. Az egyik magukat a kérdőíveket érintette, amelyeket véglegesítésük előtt kipróbáltuk két tanárral, hogy megfelelőek, illetve egyértelműek-e a rajta szereplő kérdések, a válaszadók számára egyértelműek-e a kérdések; ennek eredményeképpen két apróbb változtatást hajtottunk végre a tanári kérdőív korábbi változatán. A másik vizsgálattal ellenőrizni szerettük volna, hogy az iskola e-mail-kommunikációjáról a kérdőívben állítottak megfelelnek-e a valóságnak. Azt teszteltük, hogy valóban használják-e az e-mail címüket, azaz lehetséges-e az iskolákkal ilyen módon kommunikálni. Ennek kiderítésére írtunk egy próba e-mailt, amelyben csak annyit kértünk, hogy küldjenek egy válaszevelet címünkre arról, hogy működik-e az adott cím. A válaszevél visszaküldésének határideje korábban lejárt, mint hogy ők megkapták volna a kérdőíveket, így azok nem befolyásolhatták az elektronikus levél visszaküldését, illetve vissza nem küldését.

A felvázolt feltételekkel a kérdőíveket az iskolák felének (13 iskolának) igazgatói, valamint átlagosan 8 tanára (összesen 110 tanár) küldte vissza. A nagyságrend miatt az anyag statisztikai vizsgálatokra nem alkalmas, arra viszont igen, hogy átfogó képünk alakuljon ki a jelenlegi helyzetről, és meg tudjunk fogalmazni bizonyos tendenciákat, illetve le tudjunk vonni bizonyos következtetéseket.

2. Az igazgatói kérdőív elemzése²

Az alábbiakban az igazgatóknak szánt kérdőívet elemezzük úgy, hogy közvetlenül az egyes kérdések után ismertetjük a vizsgálat előtt megfogalmazott hipo-

¹ Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

² Mind az igazgatói, mind a tanári kérdőívek az érdeklődők számára a PTE BTK Nyelvtudományi Tanszékén hozzáférhetők.

tézisünket, majd ezt követően tárgyaljuk a kérdőívek elemzéséből levonható tapasztalatokat.

2.1. Kérdések, hipotézisek és válaszok

1.) Az Ön által irányított iskola típusa(i)?

Az első kérdésben az igazgatóknak csupán az általuk irányított iskola típusát kellett megadniuk. A 13 iskola ebből a szempontból az 1. táblázatban látható megoszlást mutatja:

1. táblázat: Az iskolák típusai

<i>iskola típusa</i>	<i>adott típusba tartozó iskolák száma</i>
gimnázium	4
gimnázium és szakközépiskola	2
szakközépiskola	3
szakközépiskola és szakiskola	3
szakiskola	1

2.) Hány számítógép van az iskolában?

Ennél a kérdésnél a következő volt a hipotézisünk: a pécsi középiskolákban átlagosan 10-50 gép található. Ez a feltevésünk nem igazolódott be, mert (mint azt a 2. táblázat adatai mutatják) azon intézmények jelentős hányadában, amelyek visszaküldték a kérdőíveket, 50-nél több gép van, és az ebbe a csoportba tartozó iskoláknak is több mint a felében 100 fölötti ez a szám.

2. táblázat: A számítógépek száma az iskolákban

<i>számítógépek száma</i>	<i>adott típusba tartozó iskolák száma</i>
0-10	0
11-30	1
31-50	3
51-100	4
100 fölött	5

Elképzelhető, hogy ezek a szám adatok kapcsolatba hozhatók az iskola típusával, ugyanis amelyik intézményben több mint 100 számítógép van, az fajtáját

tekintve vagy szakközépiskola vagy szakközép- és szakiskola, és azok mind-egyikében ennyire magas a gépek száma.

Mindennek az lehet a magyarázata, hogy ezekben az intézményekben speciális képzések (is) folynak (például létezik informatika szak, vagy egyéb olyan szakmákat oktatnak, ahol a gépeket számítógép vezérli). Gimnáziumban a számítástechnika oktatásához (heti 2 óra) elegendő egyetlen labor, így ezen iskolákban (erre a célra) nincs feltétlenül szükség nagy számú gépre, más tantárgyak oktatásában pedig egyelőre nem jellemző a számítógépek használata.

3.) Hol találhatóak ezek a gépek?

Feltételezésünk az volt, hogy amennyiben 10-nél kevesebb a számítógép az iskolában, akkor azok az igazgatói és a gazdasági irodában vannak elhelyezve. Azt gondoltuk továbbá, hogy minél több géppel rendelkezik egy intézmény, annál valószínűbb, hogy a tanári szobában található számítógép, valamint hogy az iskolának van számítógépes vagy nyelvi laborja, illetőleg, hogy egyéb helyeken (például más tantárgy oktatására szolgáló tanteremben vagy az iskolai könyvtárban) szintén található lesz gép.

Ahogy a fentiekből kitűnik, számítottunk olyan iskolára, ahol 10 alatt van a gépek száma, de ilyen intézmény nem volt a kérdőíveket visszaküldők között, így (mivel az előfeltevés hibás volt) a hipotézisünknek ezt a részét sem igazolni, sem cáfolni nem tudjuk.

Úgy tűnik, hogy már azon iskolákban is megfelelően eloszlának a gépek, ahol a számuk 11 és 30 között van, mivel ezen intézményekben az igazgatói iroda, a gazdasági iroda, valamint a tanári szoba mellett számítógépes/nyelvi laborban is találhatóak számítógépek, illetőleg öt iskolában az *egyéb tanterem* választ is megjelölték, amely a leírtak alapján valamely szaktantermet, labort vagy (tan)műhelyt takar.

Szemben az elvárásunkkal egy iskola kivételével (amelyben egyébiránt a legkisebb a gépek száma) a könyvtárban is található minden intézményben számítógép.

4.) Ki férhet hozzá ezekhez a gépekhez?

Hipotézisünk szerint az iskola vezetése és az adminisztratív munkatársak biztosan hozzáfér(het)nek a számítógépekhez; amennyiben pedig sok gép található az adott intézményben, akkor a tanárok és a diákok számára is van lehetőség ezek használatára.

A kérdőív feldolgozása során azt az eredményt kaptuk, hogy minden iskolában mindenki (azaz az iskola vezetősége, az adminisztratív munkatársak, a tanárok és a diákok egyaránt) hozzáférhet a gépekhez. Meg kell jegyeznünk, hogy a tanműhelyek esetében ez a „globális” hozzáférés kissé másképp működik, mert a speciális gépekhez speciális jogosultságok szükségesek (pl. kizárólag a műhelyfőnököknek vagy a gondnoknak van joga használni ezeket).

Érdekességgként megemlíjtük még, hogy az egyik iskolában az intézményhez tartozó egyéb munkatársak (laboráns, technikus, szabadidő-szervező, iskolaorvos, pszichológus, védőnő), sőt a szülők számára is elérhetővé tették a számítógépeket.

5.1.) Mire használhatják a tanárok a gépeket?

Az ehhez a kérdéshez tartozó első hipotézisünk az volt, hogy amennyiben a tanár hozzáférhet a számítógépekhez, akkor mindenre használhatja, amire akar-já; második hipotézisünk szerint pedig órán csak a számítástechnika tanár használ(hat) gép(ek)et.

Az összesített eredmények alapján az derült ki, hogy a tanárok a számítógépeket tanórán oktatásra és órára való felkészülésben minden iskolában használhatják. Két iskolában csak erre a két funkcióra korlátozódik az oktatók hozzáférése; a válaszadók között négy olyan intézmény volt, ahol az említetteken kívül a tanárok bármire használhatják a gépeket, de csak munkaidőben; három olyan iskolát találtunk, ahol munkaidőn kívül használhatják bármire a tanárok ezen eszközöket; míg négy iskolában mindenre használhatják az oktatók a számítógépeket (legalábbis azon célokra, amelyeket válaszként az igazgatónak lehetősége volt megjelölni).

Ezen a téren mostanában nagy változások történnek (vagy vannak kilátásba helyezve), ugyanis az Oktatási Minisztérium rendkívüli fejlesztésekbe fogott: a pályázó iskolák digitális zsúrkocsit, illetve ugyanilyen bőrdöngőt kaphatnak, mely eszközöket bármelyik tanár beviheti az óráira. Azt fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy ezen változ(tat)ásokról a felsőoktatásban meglehetősen kevesen és keveset tudnak³, márpedig a tanárképzésben alapvető követelmény, hogy a jövőendő oktatók legyenek felkészülve az iskolákban rájuk váró feladatokra, és

³ IV. Országos Neveléstudományi Konferencián (Budapest, 2004. október 20-22.) Magyar Bálint oktatási miniszter ebben a témában tartott előadást Sulinet Digitális Tudásbázis – a közoktatási reform „szellemi infrastruktúrája” címmel. Hasznos volna, ha lehetőség nyílna arra, hogy a nyelv(tan)tanárok nagyobb hányada értesülhessen az új eredményekről és lehetőségekről. A témáról további információk szerezhetők az alábbi honlapokon: www.om.hu; www.sulinet.hu.

tudják kezelni az ott rendelkezésre álló eszközöket. A téma jelentőségét jelzi az is, hogy az információs és kommunikációs technológiák (IKT) közoktatásban történő használatával, alkalmazásával kapcsolatosan egyre több kutatási eredmény lát napvilágot.

5.2.) Mire használhatják a diákok a gépeket?

Előzetes véleményünk szerint, ha a diákok valamely tanórán használhatják a gépeket, az az óra csak a számítástechnika lehet. Ez a csoport esetleg iskolai feladatai teljesítésével kapcsolatban kaphat még lehetőséget az említett eszközök használatára.

A tanárok számítógép-használatának lehetőségével összhangban a gépeket a diákok is mindegyik intézményben használhatják *tanórán tanulásra* és *iskolai feladataik teljesítésére*; öt iskolában csak ezekre a funkciókra korlátozódik a hozzáférési jogosítványuk, két iskolában ellenben bármire használhatják a gépeket, de csak tanítási idő alatt. Öt olyan iskola szerepelt a válaszadók között, ahol a tanulók a számítógépeket tanórán kívül bármire használhatják; és mindössze egyetlen intézmény biztosít olyan lehetőségeket a diákoknak, hogy minden felsorolt funkcióra használhassák a számítástechnikai eszközöket.

6.) Van-e az iskolának internet hozzáférése?

Az előzetes feltevésünk, miszerint az iskolák rendelkeznek internet-hozzáféréssel, beigazolódott az eredmények alapján, ugyanis kivétel nélkül minden iskola igazgatója ezt a választ jelölte meg a kérdőíven.

6.1.) Amennyiben van, honnan tudják elérni el az internetet?

Azt feltételeztük, hogy amennyiben az intézmény rendelkezik internet-hozzáféréssel, a világháló bármelyik gépről elérhető.

Úgy tűnik, hogy nagy általánosságban ez a hipotézisünk is igazolást nyert, csak azokban az esetekben volt ettől eltérő a válasz, ahol bizonyos gépeket speciális célokra használnak (lásd a korábban említett tanműhelyek), amelyek létezésével mi a vizsgálat előtt nem számoltunk.

7.) Van-e az iskolának e-mail címe?

Azt feltételeztük, hogy az intézmények közül az összesnek van e-mail címe, és ez a hipotézisünk tökéletesen be is igazolódott: minden (válaszadó) iskola rendelkezik ugyanis e-mail címmel.

7.1.) Ha igen, milyen gyakran használják?

Személyes beszélgetések alapján azt feltételeztük, hogy az intézmények nem használják túl gyakran az elektronikus levelezési rendszert, de itt kellemesen kellett csalódnunk, ugyanis ma már állításuk szerint mindegyik iskola naponta használja az e-mailt. Ezzel az kijelentésükkel a korábban említett „próba e-mail” vizsgálatunk eredményei részben összhangban állnak, mivel az ebben feltett kérdéseinkre (miszerint működik az adott e-mail-cím) az iskolák fele még aznap, vagy két napon belül elektronikus válaszlevelet küldött számunkra.

7.2.) Ki felügyeli/válaszolja a bejövő üzeneteket?

Azt gondoltuk, hogy minden intézményben van olyan személy, akinek a feladatkörébe beletartozik az elektronikus üzenetek ellenőrzése és megválaszolása. Feltételezésünk szerint ezt az illetőt mint adminisztratív munkakörben dolgozó személyt jellemezhetjük.

A válaszok beigazolták a hipotézisünket: valóban van az iskolákban e-mail üzenetek felügyeléséért (is) felelős személy, és ő valóban (többnyire) adminisztratív feladatokat lát el, mivel a legtöbb esetben az iskolatitkári, némely intézményben pedig az igazgató-helyettesi posztot tölti be.

8.) Az iskola rendelkezik-e valamilyen szótár-szoftverrel?

Kellemes meglepetésként ért bennünket, hogy szemben azzal az elvárásunkkal, miszerint egyik iskola sem rendelkezne a fent említett elektronikus szótárformával, öt olyan intézmény is akadt a válaszadók között, ahol található valamilyen szótár-szoftver: 4 angol és 1 spanyol nyelvű szótárról érkezett adat.

+ 2 kérdés: *Saját tapasztalatai a diákok számítógépes tevékenységével kapcsolatban és Megjegyzések a kérdőívvel és/vagy a jelen témával kapcsolatban*

A két utolsó kérdés megválaszolása kapcsán arra számítottunk, hogy ezekre a kérdésekre az igazgatók nem fognak válaszolni, mert nem felelet-választós, hanem nyitott kérdésekről van szó.

A kérdőívvel kapcsolatban az igazgatóknak valóban nem volt megjegyzésük, viszont a diákok számítógépes tevékenységével kapcsolatos kérdéseinkre nyolc igazgató is adott valamilyen választ, amelyekben főként saját iskolájukról írtak, és többnyire általánosságokat fogalmaztak meg (például *az internetet gyakran használják a diákok; túl kevés a gép* [NB! ezt a 100 fölötti géppel rendelkező iskola igazgatója írta] stb.), de mindezek a megjegyzések jelen kutatásunk szempontjából kevésbé relevánsak.

3. A tanári kérdőív elemzése

Ebben a fejezetben a tanároknak szánt kérdőívet elemezzük hasonlóan az előző fejezetben bemutatott igazgatói kérdőívhez: így az oktatók számára feltett kérdések után megfogalmazzuk hipotézisünket, majd megvizsgáljuk, hogy a kapott eredmények összhangban állnak-e az előzetes feltételezésekkel.

3.1. Kérdések, hipotézisek és válaszok

I. Adatok

Az első kérdésben olyan adatok megadását kértük, amelyek egy szociolingvisztikai szempontú elemzésben relevánsak lehetnek (ilyen paraméterek a *nem*, illetve a *kor*); illetőleg rákérdeztünk az adott tanár által tanított tantárgy(ak)ra is. Ez utóbbi ismeret lehetőséget ad a bevezetőben leírt feltételezéseink bizonyításához vagy cáfolásához, miszerint összefüggés van a tanított tantárgy és a szótárhasználati szokások, illetve ennek gyakorisága között.

1) *Nem*

A válaszadók nemét tekintve azt láthatjuk az ezen adatokat tartalmazó 3. táblázatot tanulmányozva, hogy nagy százalékban női kollégák töltötték ki a kérdőíveket (harmonizálva a tanár-társadalom összetételével).

3. táblázat: A válaszadók neme

<i>Nem</i>	<i>fő</i>
Nő	79
Férfi	28
nem adta meg a nemét	3

2) *Kor*

Az alanyok korát (lásd 4. táblázat) vizsgálva azt láthatjuk, hogy a válaszadók nagy többsége a 30-50 évig terjedő korosztályba tartozik (ami ugyancsak nem meglepő), továbbá körülbelül egyforma arányban jelennek meg a 30 év alatti, illetve az 50 év fölötti pedagógusok.

4. táblázat: A válaszadók kora

<i>Életkor</i>	<i>Fő</i>
30 év alatt	18
30-50 év között	69
50 év fölött	20
nem adta meg a korát	3

3) Tanított tantárgy(ak)

Az iskolák igazgatóinak sikerült – a kérésünknek megfelelően, és elvárásunkkal összhangban – többféle végzettségű tanárral kitölteni a kérdőívet (a *tanított tantárgy(ak)* – kérdésünkre adott válaszban a legtöbb intézmény esetében szerepelt legalább egy *magyar*, egy *idegen nyelv*, valamint egy *informatika* szakos tanár).

II. Számítástechnikával kapcsolatos kérdések

1.) Használ-e szövegszerkesztő programot?

Előzetes véleményünk szerint a legtöbb tanár gyakran használ számítógépes szövegszerkesztő programot. Ezt a feltevésünket főként arra alapoztuk, hogy az utóbbi években a pedagógusok könnyebben és főleg olcsóbban juthattak számítógéphez (a Sulinet program keretében), mint korábban.

A beérkezett adatok alátámasztották a hipotézisünket: ahogyan az az 5. táblázat adataiból kitűnik, a tanárok döntő többsége valóban a gyakran választ jelölte meg ennél a kérdésnél.

5. táblázat: A szövegszerkesztő program használata

<i>szövegszerkesztő program használatának gyakorisága</i>	<i>fő</i>
nem használ	7
néha	26
gyakran	75
egyéb (pl. segítséggel)	2

1.1.) Ha használ szövegszerkesztőt, hol használja?

Azt feltételeztük, hogy a szövegszerkesztő programot a legtöbben otthon használják. Ez az elgondolásunk nagyjából beigazolódtott, ugyanis a tanárok jelentős hányada megjelölte válaszában az otthonát (igaz, hogy ezzel egyidőben az *iskola*

válaszlehetőség mellé is tett jelzést), egyharmaduk viszont csak az *otthon* válaszlehetőséget adta meg. A pontos adatokat a 6. táblázat tartalmazza.

6. táblázat: A szövegszerkesztő használatának helyszíne

<i>szövegszerkesztő használatának helyszíne</i>	<i>fő</i>
nem használ szövegszerkesztőt	7
iskola	12
otthon	32
iskola és otthon	56
egyéb (pl. iroda, család, ismerős)	5

2.) Használja-e az internetet?

Azt feltételeztük, hogy a középiskolai tanárok többsége csak néha használja a világhálót. Ezzel szemben a (7. táblázatban látható) válaszok alapján azt állíthatjuk, hogy a megkérdezettek több mint a fele gyakran használja az internetet, és él az ez által adott lehetőségekkel.

7. táblázat: Az internethasználat gyakorisága

<i>internethasználat gyakorisága</i>	<i>fő</i>
gyakran	64
néha	28
nem	8

2.1.) Ha használja az internetet, hol használja?

Előzetes hipotézisünk az volt, hogy a tanárok közül a legtöbben az iskolában használják a világhálót, és talán otthon, de semmiképp nem kávéházban vagy egyéb ilyen jellegű helyen.

Ahogy a 8. táblázatban bemutatott válaszokból látszik, feltételezésünk helyénvalónak bizonyult:

8. táblázat: Az internethasználat helyszíne

<i>internethasználat helyszíne</i>	<i>fő</i>
nem használja az internetet	9
iskola	46
otthon	14
iskola és otthon	39
egyéb (pl. egyetem, iroda, könyvtár, kávé-ház)	8

3.) Van-e e-mail címe?

Az erre a kérdésre vonatkozó hipotézisünk az volt, hogy a tanárok közül többen lesznek azok, akik nem rendelkeznek e-mail-címmel, mint azok, akiknek van ilyen elérhetőségük. Ezen válasz és a kor között korrelációt vártunk: minél fiatalabb a tanár, annál valószínűbb, hogy van elektronikus címe.

A válaszok meglepően pozitív képet mutatnak, ugyanis a 9. táblázatban látható adatok alapján kijelenthetjük, hogy a pécsi középiskolai tanárok kifejezetten nagy százalékban rendelkeznek e-mail címmel.

Az e-mail címmel nem rendelkezők korát tekintve szintén bizonyosságot nyert az elképzelésünk, ugyanis ezen 18 fő közül 12-en a 31-50, öten pedig az 50 fölötti kategóriába tartoznak. (Csupán egy fő van, aki 30 év alatti és nincs e-mail címe.)

9. táblázat: Hányan rendelkeznek e-mail címmel

<i>rendelkezik-e e-mail címmel</i>	<i>fő</i>
Igen	92
Nem	18
30 év alatt	1
31-50 év közt	12
50 év fölött	5

3.1.) Ha van e-mail címe, hol használja?

Hasonlóan a 2.1-beli kérdéshez, azt feltételeztük, hogy a kérdőívet kitöltő pedagógusok alapvetően az iskolában, és talán otthon használják az elektronikus levelezőrendszereket.

A két kérdésnél a válaszok valóban hasonló arányt mutattak (az egyéb válaszlehetőségnél érdemes figyelni az anyagi szempontra is). Az erre a kérdésre adott válaszokat a 10. táblázat tartalmazza.

10. táblázat: Az e-mail használat helyszíne

<i>e-mail használat helyszíne</i>	<i>fő</i>
Nem használ e-mailt	17
iskola	47
otthon	17
iskola és otthon	29
egyéb (pl. iroda, ahol ingyen hozzáfér, kávéház, könyvtár)	6

3.2.) Ha van e-mail címe, milyen gyakran használja?

Az volt a hipotézisünk, hogy a középiskolai oktatók csak néha használnak e-mailt, de ez a feltételezésünk nem igazolódott be, ugyanis a 11. táblázatban összegzett válaszokból kitűnik, hogy azok közül, akik használnak elektronikus levelezést, kicsit kevesebb, mint a fele gyakran él ezzel a kommunikációs lehetőséggel:

11. táblázat: Az e-mail használat gyakorisága

e-mail használat gyakorisága	fő
gyakran	58
néha	32
nem	20

III. Szótárhasználati kérdések

4.) Milyen gyakran használ szótárt?

Azt felételeztük, hogy a szótárhasználati gyakoriság tantárgyfüggő: azaz az idegen nyelvet tanító valamint a magyartanár gyakran, a többi tantárgy oktatói viszont csak néha használnak szótárt tanárként, ha használnak egyáltalán.

Eredményül azt kaptuk (lásd 12. táblázat), hogy a tanárok közel fele gyakran használ szótárt, sőt a másik csoportba tartozó személyek nagy része is vesz néha a kezébe ilyen tárgyú munká(ka)t.

Azon tanároknak, akik gyakran használnak szótárt, valóban nagy százalékuk idegen nyelvet oktató pedagógus vagy magyartanár volt.

12. táblázat: A szótárhasználat gyakorisága

szótárhasználat gyakorisága	fő
gyakran	57
idegennyelv	32
magyar	17
egyéb	27
néha	35
nem	18

5.) Tanárként milyen szótár(aka)t használ?

Feltevésünk e kérdéssel kapcsolatban az volt, hogy az idegen nyelvű szótárak közül nyomtatott egy- vagy kétnyelvű szótárakat, a magyar nyelvűek közül pe-

dig helyesírási szótárt és lexikont használnak a legtöbben szintén nyomtatott változatban.⁴

A 13. táblázatban összegzett eredmények alapján úgy tűnik, hogy feltételezésünk jogos volt, de annyi kiegészítést mindenképpen tennünk kell, hogy a nyomtatott formájú idegenszavak szótára is felettébb közkedveltnek mondható a tanárok körében.

13. táblázat: A tanárok által használt szótárak típusai

szótártípus	adott típusba tartozó szótárak száma		
	nyomtatott	CD-Rom	online
Idegen nyelv			
egynyelvű	63	18	10
kétnyelvű	63	19	11
többynyelvű	2	3	2
magyar nyelvű			
helyesírási	62	5	4
szinonima	31	3	3
értelmező	56	4	1
idegen szavak	66	3	2
Szakszótár	36	7	6
lexikon	70	7	4
Enciklopédia	41	6	2

6.) A tanórán használ-e szótár(aka)t?

Hipotézisünk az volt, hogy az idegen nyelvet tanító, valamint a magyartanárok használnak a tanórán szótár(aka)t, míg a többi tantárgy oktatói nem. Gyakran csak viszonylag kevés tanár visz be az órájára ilyen munkát, néha viszont körülbelül az oktatók fele megteszi ezt.

Az eredmények (mint az a 14. táblázat adataiból látható) teljes mértékben igazolták a várakozásokat: a pedagógusoknak csak töredéke visz be az órájára szó-tárt, és azon 12 ember között, aki ezt mégis megteszi, mindössze egyetlen olyan tanár volt, aki nem magyar és/vagy idegen nyelv szakos⁵.

⁴ A hipotézisünk idegennyelvű és helyesírási szótárakra vonatkozó részét Kontra (1997) eredményeire alapoztuk. A *lexikon* az említett vizsgálatban nem szerepelt a szótárak között, mi viszont – mivel szótár jellegű műnek gondoljuk – felvettük ezt a kategóriát is, azt feltételezve, hogy ilyen típusú munkával a legtöbb tanár rendelkezik.

⁵ Az említett személy egyébként történelemtanár.

14. táblázat: A tanórai szótárhasználat gyakorisága

<i>tanórai szótárhasználat gyakorisága</i>	<i>fő</i>
gyakran	12
<i>idegennyelv</i>	6
<i>magyar</i>	8
<i>egyéb</i>	1
néha	54
nem	43

6.1.) Mire használja órán a szótár(aka)t?

Feltételezésünk szerint tanórán a tanárok az egyes szótárakat az alábbi feladattípusok gyakoroltatására használják leginkább: fordítás, helyesírás⁶, valamint értelmezés. A tanárok a hipotézisünkkel összhangban a következő tevékenységformákat jelölték meg leggyakrabban: fordítás, szókincs-bővítés, értelmezés, szövegértés, definíciók, szótárhasználat gyakoroltatása(!), kiejtés-ellenőrzés. Szótárt sokan főleg önálló munkához, gyakran csoportbontáskor alkalmaznak.

7.) Magánemberként milyen szótárakat használ?

Ennél a kérdésnél ugyanaz volt a hipotézisünk, mint az 5. kérdés esetében: miszerint az idegen nyelvű szótárak közül nyomtatott egy- vagy kétnyelvű szótárakat, a magyar nyelvűek közül pedig helyesírási szótárt és lexikont használnak a legtöbben.

Feltételezésünk csak részben igazolódott be, mivel az idegen nyelvű szótárak esetében a kétnyelvű művek jelentősen nagyobb számban fordulnak elő, mint egynyelvű változataik; a magyar nyelvű szótárak esetében pedig a lexikon továbbra is élen áll a használatot illetően, azonban a várt helyesírási szótár helyett a második leggyakrabban forgatott ilyen jellegű munka az idegen szavak szótára volt. A pontos adatokat a 15. táblázat tartalmazza.

⁶ A helyesírási szótár gyakori használata mostanában különösképpen felmerül, hiszen a diákoknak ma már engedélyezik az érettségien e munka használatát, és hogy ezt a tanítványok kellően hatékonyan tudják tenni, az nyilvánvalóan gyakorlást igényel.

15. táblázat: Az otthoni szótárhasználat gyakorisága

szótártípus	adott típusba tartozó szótárak száma		
	nyomtatott	CD-Rom	online
idegen nyelvű			
egynyelvű	51	14	4
kétnyelvű	70	19	11
többynyelvű	5	3	3
magyar nyelvű			
helyesírási	54	2	1
szinonima	24	3	1
értelmező	59	2	1
idegen szavak	69	2	3
szakszótár	39	8	3
lexicon	69	8	4
enciklopédia	52	5	2

IV. Vélemények, megjegyzések

IV/1. Saját tapasztalatai a diákok számítógépes és szótárhasználati tevékenységével kapcsolatban

Ennél a kérdésnél, mivel nyitott végű volt, arra számítottunk, hogy csak kevesen fognak válaszolni. Ha pedig mégis írnak ide valamit, akkor azt fogják papírra vetni, hogy a diákok gyakran (nap mint nap) használnak számítógépet (internetet is), de főleg szórakozási céllal teszik ezt (például játékok, szörfölgetés); szótárt viszont nem használnak, csak ha feltétlenül szükséges (például a házi feladat megoldásához, fordításhoz).

A várakozásokkal ellentétben viszonylag sokan válaszoltak erre a kérdésre: magukkal a válaszokkal kapcsolatban azonban beigazolódtott a hipotézisünk: valóban az imént említett dolgok szerepeltek a legtöbbször a kérdőíveken, de ezeken kívül többen megemlézték azt is, hogy az iskolák kevés szótárprogrammal rendelkeznek (és ugyanez igaz otthon a gyerekekre is), továbbá hangot adtak azon véleményüknek, hogy a diákok szíves(ebb)en használnának CD-ROM-ot, mint nyomtatott szótárt, ha lenne rá lehetőségük, mert nincs türelmük a nyomtatott szótárakhoz, és nem is használják precízen azokat (például egy idegen nyelvi szótárban az adott szónak csak az első jelentését nézik meg). Az oktatók közül többen azt is megfogalmazták, hogy szerintük a diákok csak idegen nyelvű szótár(aka)t használnak, magyar nyelvű(eke)t nem. Itt ismét megemléjtük, hogy hasznos lenne egy, a diákok szótár- és számítógép-használati szokásait felmérő kutatás, amelynek az eredményeit össze lehetne vetni a tanárok róluk és

szokásaikról alkotott képével. (Egy, a diákok szótárhasználati szokásait elemző kutatás napvilágot látott, lásd SZÖLLŐSY 2004.)

IV/2. Megjegyzések a kérdőívvel és/vagy a jelen témával kapcsolatban

Erre a két nyílt végű kérdésre a várakozásainknak megfelelően csak kevesen válaszoltak, és egymástól eléggé eltérő véleményeket fogalmaztak meg. Azt mindenesetre érezték a válaszadók, hogy a kérdőív aktuális, és fontos kérdéseket vet fel. Néhányan szóvá tették azt, hogy egyes kérdéseknél a válaszlehetőségek túl tágak voltak, illetve, hogy nem tudták a kérdőív kitöltésekor, mire fogják az adatokat felhasználni, és hogy milyen hatásokkal lesznek a válaszaik a jövő alakulására. Ezen utóbbi kérdésre mi sem tudunk választ adni, csak abban reménykedhetünk, hogy a témáról egy átfogó képet kaphattunk és adhattunk ezen dolgozat olvasóinak, és ennek (vagy más hasonló munkáknak az) alapján születnek majd olyan döntések, amelyek révén az iskolák egyre több és egyre jobb szótárhoz, szótárprogramhoz és számítógéphez juthatnak majd, hogy az ott dolgozó tanárok valamint az ott tanuló diákok minél jobban tudjanak élni az ezen eszközök által biztosított lehetőségekkel.

4. Összefoglalás

Összegzésképpen azt tartjuk a legfontosabbnak kiemelni, hogy mi sokkal „sötétbben” láttuk a helyzetet (a bevezetőben leírt (1) és a (2) hipotézisünk megfogalmazásakor) az iskolák számítógépekkel való ellátottsága, valamint a tanárok komputer-, internet- és e-mail-használati szokásainak tekintetében, mint amilyen az a (kérdőív eredményei alapján) a valóságban. Vizsgálatunk eredményei alapján egy kivételével mindegyik pécsi középiskolában minimum 31 számítógép van, de ezen intézmények jelentős hányadában a gépek száma már 100 fölé is emelkedett; a tanárok kortól függetlenül rendszeresen használhatják és használják is azokat nemcsak szövegszerkesztési, hanem internetezési, valamint levelezési célra is; továbbá az intézmények a diákok számára is különböző mértékben, de hozzáférhetővé teszik a számítógépeket (és az internetet). A kutatás eredménye (bár minket meglepett), mindenképpen nagyon jó hír, hiszen azt mutatja, hogy a közoktatásban is egyre több lehetőségük van a pedagógusoknak, és a diákoknak arra, hogy éljenek a világháló adta lehetőségekkel. A helyzet természetesen még messze van a tökéletestől, de ha az Oktatási Minisztérium által ígért fejlesztéseket valóban végrehajtják, akkor a közoktatási intézmények számítógéppel való ellátottságában nagy arányú fejlődés várható. Ezt a változást azonban a

felsőoktatásnak is figyelemmel kell kísérnie, és képzéseinek bizonyos mértékű átalakításával követnie kell(ene), hiszen nagyon fontos, hogy a frissen végzett tanárok fel legyenek készülve arra a helyzetre, ami az iskolákban vár rájuk, és képesek legyenek használni az ott rendelkezésre álló eszközöket.

A beígért informatikai fejlesztések jó hatással lehetnek a számítógépes szótárak használatára (is), amelyeket ma még a bevezetőben olvasható (3) hipotézisünk kissé borúlátó második részéhez képest gyakrabban, de még korántsem mindenhol alkalmaznak. Különösen az online szótárak használata nőhet nagy mértékben. Ez a szótárforma várhatóan a diákok körében is népszerűbb lesz (elsősorban gyorsaságának köszönhetően), mint a nyomtatott változatok. Ez pedig azt vonhatja maga után, hogy a tanulók (is) szívesebben és gyakrabban használják majd ezeket a munkákat, így gyorsan megszerezhetik a számukra fontos információkat, ami a mai világban nagyon fontos mindenkinek.

Nagyobb hangsúlyt kellene tehát helyezni a szótárhasználat oktatására a középiskolában, ugyanis joggal elvárható a – NAT-ban egyébként követelményként megfogalmazott – szótárhasználati ismeretek megléte. Ahhoz azonban, hogy a szótárhasználattal kapcsolatos követelmények és tervek megvalósulhassanak, mind az eszközparkra, mind a személyi feltételekre, a tanárok képzésére és továbbképzésére hangsúlyt kell helyezni. A tanárnak nagy a felelőssége a diákok szótárhasználati szokásainak kialakításában, ezért fontos, hogy már a tanárképzésben nagyobb hangsúlyt kapjon a lexikográfiai ismeretek oktatása.

IRODALOM

- FÓRIS Ágota (2000): Kezdeti lépések a lexikográfia-oktatásban. *Iskolakultúra* 12/2:83-88.
- FÓRIS Ágota (2002a): Modern lexikográfiai módszerek oktatása. *Modern Nyelvoktatás* VIII/2-3:61-73.
- FÓRIS Ágota (2002b): *Szótár és oktatás*. Iskolakultúra könyvek 14. Pécs: Iskolakultúra.
- FÓRIS Ágota (2004): Lexikográfia a Nemzeti Alaptantervben. *Iskolakultúra* XIV/5:62-72.
- HARTMANN, Reinhard R. K. (2001): *Teaching and Researching Lexicography*. Essex: Pearson
- KISS Gábor – ZAICZ Gábor (szerk.) (1997): *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet

- KISSNÉ SPIRA Veronika (2002): Magyar nyelv és irodalom. – In: NAT 2002 vitaanyag. *Új Pedagógiai Szemle* 12:193.
- KONTRA Miklós (1997): *Szótárhasználók a magyar szótárírás aranykorában.* – In: KISS–ZAICZ (szerk.): 228-232.
- MAGYAR Bálint (2004): *Sulinet Digitális Tudásbázis – a közoktatási reform „szellemi infrastruktúrája”.* Előadás. Elhangzott a IV. Országos Neveléstudományi Konferencián, Budapesten, 2004. október 21-én. (www.om.hu; www.sulinet.hu)
- SZÖLLŐSY Éva (2004): Angolul tanulók szótárválasztási szokásairól. *Modern Nyelvoktatás* X/4:28-46.

ZENEI SZÓTÁRAK AZ OKTATÁSBAN

BÉRCES EMESE

vajsor@freemail.hu

1. Bevezető

Az új évezred oktatási rendszereiben gyökeres változások tapasztalhatók, hiszen pedagógusoknak a pedagógiai módszereket, tanulási és tanítási szokásokat a ma fejlődéséhez, a kor igényéhez kell illeszteniük. A mai világban elsősorban nem a lexikális tudás felhalmozására kell koncentrálniuk az iskoláknak, hanem meg kell tanítaniuk a diákokat arra, hogy hogyan és hol tudnak valaminek utánanézni. A felhasználható tudás elérése a cél, valamint az, hogy ezt a tudást a diákok való-ban hasznosítani is tudják: ez a ma oly sokszor elhangzó *egész életen át tartó tanulás (life long learning)* alappillére. Elsősorban az internet elterjedésével, valamint a tudomány és a technika nagy mértékű és sebes fejlődésével a világ kinyílt a 21. század embere számára. Az információ áramlásának felgyorsulása, valamint az információkhoz való hozzáférés szinte korlátlan lehetősége következtében az ismeretekhez való minél gyorsabb hozzájutás elengedhetlenné vált, ebben pedig nagy szerep jut a szótáraknak (vö. FÖRIS 2002).

Egy minőségi lexikográfiai kiadvány az információ tömörítésével egyrészt az információhoz való hozzáférést időben redukálja, másrészt alapot biztosít a további ismeretszerzési lehetőségeknek. Egy szócikkben az adott fogalom legfőbb jellemzőit találjuk meg, ami az adott tárgyra egyértelműen jellemző. Vagyis néhány szó vagy mondat csupán, mégis kézhez kaptuk a lényegét. Ebből az ismeretből kiindulva tudásunkat bármerre bővíthetjük. Éppen ezért van szükség jó szótárakra: egy pontatlan, félrevezető definícióval tudásunk csupán homokra épülő vár lehet.

2. Zeneoktatás és lexikográfia

A zenei lexikográfia alig pár évtizede keltette fel a nyelvész kutatók érdeklődését. Zenei lexikográfiai művek (értelmező és kétnyelvű szótárak, lexikonok, enciklopédiák stb.) nagy számban jelentek meg; az ezekkel a lexikográfiai mű-

vekkal, valamint a zenei lexémákkal való foglalkozás, a *zenei lexikológia és lexikográfia* azonban viszonylag fiatal tudományterület (pl. NICOLODI–TROVATO 1994, 1996, 2000, *Atti seminario Levi* 2000, LUZZI 2002). E diszciplínának nem csupán professzionális képviselői számára nélkülözhetetlenek a zenei terminusokat tartalmazó referenciamunkák, hanem a muzsika művészetét tanulók is fel kell, hogy üssék olykor a szótári munkákat, ha az idegen nyelvű előírások egyike-másika nem érthető számukra.

Az alábbiakban a zenei szótárak jelenlegi és lehetséges jövőbeli szerepét vizsgálom meg az oktatási rendszer különböző szintjein. E tanulmány megírásakor alapvetően két forrásra támaszkodtam: Fóris Ágota *Lexikográfia a Nemzeti Alaptantervben* című tanulmányára (FÓRIS 2004), és az Oktatási Minisztérium honlapján található információkra, köztük a *Nemzeti Alaptanterv* (NAT 1995 és 2003, www.om.hu) anyagára.

A zeneoktatás Magyarországon különféle szintereken zajlik: az általános iskolák és a középiskolák ének-zene óráin (a középiskolák közül kiemelendők a művészeti szakközépiskolák, ahol a zeneművészeti tanszakokon elsődleges a zene), alapfokú művészetoktatási intézményekben (zeneiskolákban), főiskolai, valamint egyetemi szinten (az új rendszerben alap- és mesterképzésben).

A zeneiskolákban zajló oktatást a 27/1998. (VI. 10.) MKM rendelet (az alapfokú művészetoktatás követelményei és tantervi programjának bevezetéséről és kiadásáról) melléklete szabályozza¹. A zeneművészeti ágban felsorolják az egyes (hangszeres, vokális és elméleti) tanszakokat, valamint azokat a követelményeket, melyeknek egy ilyen típusú iskolát elvégző gyermeknek meg kell felelnie. A lexikográfiára szó szerinti utalás ugyan nincs, de a lexikográfiával kapcsolatosan, ezen belül a lexikográfiai munkák használatának készségszintű elsajátítására találunk utalásokat. Így bármely szakon tanuló gyermeknek ismernie kell „a tanult anyagban előforduló tempó- és karakterjelzéseket, egyéb előadási jeleket, zenei műszavakat és ezek jelentését”, „a tanult előadási darabok zeneszerzőinek nevét, a művek címét”, azok helyes kiejtését és leírását, a gyermek saját hangszerének történetét és hangszercsaládbeli helyét, a hangszerhez tartozó legfontosabb előadó- és alkotóművészeket. Emellett fontos, hogy a tanuló „rendelkezzen a játszott anyagra vonatkozó formai ismeretekkel, ismerje az egyes tételtípusok jellegzetességeit”, zongora szaknál pedig ismernie kell „a kottában előforduló jelek és zenei műszavak pontos jelentését, különös tekintettel a zongorára vonatkozó speciális utasításokra”. A szolfézs és zeneelmélet órákon

¹ http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99800027.MKM

valamennyi tanuló szükséges, hogy ismerje az alapvető formákat, zeneszerzőket, műfajokat, stílusokat, valamint „a leggyakrabban előforduló zenei kifejezéseket”, a zenetörténeti órákon pedig tudnia kell „definiálni és konkrét példákkal megvilágítani az adott stíluskorszakokhoz, műfajokhoz, művekhez, formaegységekhez szorosan kapcsolódó szakkifejezéseket” (www.om.hu).

Magyarországon 1995-ben bevezették a *Nemzeti Alaptantervet* (a továbbiakban *NAT*), mely 10 közoktatási évfolyamra lebontva részletezte és megállapította a nevelő- és oktatómunka követelményeit; a módosított, 2003-as NAT pedig 12 évfolyam számára készült, és szemléletbeli változásának eredményeképpen hangsúlyozza az interdiszciplinaritást. Ez utóbbi a zene tudományával kapcsolatban a *Művészetek* műveltségi terület bevezetésében jelenik meg, rámutatva arra, hogy a hagyományosan külön tárgyalt tantárgyak integrációja elengedhetetlen. A különféle művészeti területek közti átjárhatóság a követelményekben is megjelenik. A zenehallgatás fejlesztési feladatai között találjuk az 1-4. évfolyamon a „Cselekményes zenék bemutatása, tartalmuk szóbeli vagy egyéb társművészetekből kölcsönzött eszközzel való kifejtése”, az 5., illetve 6. évben „A zenetörténet nagy korszakainak átfogó ismertetése, az egyéb műveltségi területekhez tartozó kapcsolódások bemutatása (történelem, irodalom, társművészetek kapcsolata, múzeumlátogatások)”, a 9-12. évfolyamon pedig a „zene különféle funkcióinak, valamint a médiában és a filmművészetben betöltött szerepének, megjelenésének megfigyeltetése”, valamint az „Összefüggések megfigyeltetése, közvetítése a zenei korok és a történelmi események, a zenei, a képzőművészeti és az irodalmi műalkotások között” leírásokat.

A 2003-as *NAT* alapvetőnek tartja a szótárhasználat képességét. Már az 5. évfolyamtól megjelenik életkorhoz mérten a különböző típusú szótárak megismerése, valamint az anyaggyűjtéssel összefüggő ismeretek megszerzése. Az *Informatika*, az *Ember és társadalom*, az *Ember a természetben*, a *Földünk-környezetünk*, valamint az *Életvitel és gyakorlati ismeretek* fejezetek egyaránt támasztanak efféle igényeket. Mindezek alól pedig a *Művészetek* terület sem kivétel. Az *Ének-zene*ben a 7-8. osztályosoknak fel kell tudniuk ismerni a népi hangszereket hangzás és kép alapján (ez utóbbiakat megtaláljuk a szótárakban, elsősorban a képes enciklopédiákban vagy hangszerlexikonokban). E tanulóknak ismerniük kell továbbá a jelentős zeneszerzők és előadóművészek biográfiáját, melynél történhet a „feldolgozás akár önállóan vagy tanár segítségével elkészített kiselőadás formájában is (*pl. könyvtárhasználat, Internet segítségével*)”. A 9-12. évfolyamon elvárható esszé írása, „Önálló beszámoló készítése, lexikális tudás erősítése a könyvtár- és internethasználat megjelenésével”, valamint

„Zenei dokumentumok gyűjtése, a rendszerező és a feldolgozási képesség fejlesztése (pl. interaktív CD-ROM, hang- és videofilm, kőmputer- és internet-használat).

Mindezekből látható, hogy – noha csak közvetve, de – igen fontos szerep jut a szótáraknak és más lexikográfiai műveknek a zenei közoktatásban. Egy fogalmazás megírása, egy életrajz összeállítása, illetve különféle adatok gyűjtése során elkerülhetetlen szótárak kézbevétele és tanulmányozása. A javaslatok között szerepel a könyvtárlátogatás, valamint az internethasználat, ám ez leginkább a tanórákon kívüli időszakban történhet – az iskolák számítógépekkel, illetőleg könyvekkel való alacsony felszereltsége miatt.

A zene minden ember életében jelen van valamilyen formában. Sokfélék vagyunk, így a rengeteg zenei stílus mindegyikének akadnak hívei a világban. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy milyen is volt a kezdet, mik az alapjai ennek a tudományágnak, hiszen végső soron valamennyi zenei irányzat egyazon forrásból táplálkozik.

Alapos megfontolást igényel annak a módszernek a megválasztása, amelynek segítségével közelebb hozzuk a gyerekeket a zenéhez, illetve megismertetjük őket a zenei alapfogalmakkal, a legfontosabb zeneszerzőkkel és korszakokkal. A szótárak rövid definícióikkal és egyéb információikkal azonnal tájékoztatást nyújthatnak a tanulónak, emiatt igen hasznosak lehetnek a zeneoktatásban. Magyar nyelven több zenei szótár is hozzáférhető (pl. DARVAS 1978, DAHLHAUS et al. 1983-1985, BÖHM 2000, BERKINÉ SZALÓCZY 2001), és van olyan lexikográfiai munka is, amely kifejezetten iskolásoknak készült: ilyen például Balázs István *Középiskolai zenei lexikona* (BALÁZS 2000), mely valóban a legfontosabb alapszavakat tartalmazza címszóként, a szócikkek nyelvezete pedig középiskolások számára érthető és világos. E szótárban megtaláljuk a legalapvetőbb zenei fogalmakat, valamint számos kiemelkedő zeneszerzőt is, azok rövid biográfiájával. Megemlítjük, hogy nem csupán a régebbi, hanem az újabb irányzatok, fogalmak és zeneművészek is képviseltetve vannak a kiadvány oldalain.

Véleményem szerint a nyomtatott szótárak (mint amilyen például az előbb említett Balázs-féle lexikon) mellett olyan elektronikus zenei szótárakra is szükség lenne, amelyekben a szócikkeken kívül zeneirodalmi idézeteket is találánk: a hangzó anyag egyrészt érdekesebb és szórakoztatóbb is – ezen felül pedig ez jelenti valójában a zenét. A CD-ROM-okra az adott szótár mellett esetleg egy feladatgyűjtemény is kerülhetne, melyen gyakorolhatóak lennének a tanultak, és fordítva: a feladatok megoldását igénylő, de még a gyermek fejéből hiányzó ismeretek kikereshetőek lennének a szótárból.

3. A zenetanárok és a szótárak

A fentiekből jól látszik, hogy ahhoz, hogy a NAT-ban foglalt képességekkel a diákok rendelkezzenek, fontos a szótárhasználati képesség fejlesztése is. Kérdés az, hogy a különböző típusú iskolákban használnak-e az ének-zene tanárok szótárakat az órákon, vagy a diákok az órákon kívül. A közelmúltban készült egy felmérés a pécsi középiskolák igazgatóinak és tanárainak számítógépekkel, valamint szótárhasználattal kapcsolatos szokásairól (B. NAGY–FARKAS 2006). Ebben a kutatásban általában vizsgálták a középiskolák tanárainak hozzáállását az informatikai- és referenciamunkákhoz. Tizenhárom pécsi iskola igazgatójával, valamint átlagosan nyolc tanárával sikerült kérdőívet kitöltetni, és az így nyert adatokat rögzítették és összegezték a vizsgálat készítői. Ez az elemzés ugyan nem ejt szót konkrétan az ének-zenét tanítókról, de annyi bizonyos (és jelen dolgozat szempontjából releváns), hogy a kérdőívet kitöltő „pedagógusoknak csak töredéke visz be az órájára szótárt, és azon 12 ember között, aki ezt mégis megteszi, mindössze egyetlen olyan tanár volt, aki nem magyar és/vagy idegen nyelv szakos” (i.m.).

Mivel az említett cikkből nem olvasható ki egyértelműen, hogy volt-e a kérdőívet kitöltők között ének-zene tanár, így – legalábbis a tanórai szótárhasználatra vonatkozóan – messzemenő következtetéseket nem tudunk levonni, ugyanis (bár nem valószínű) ha egyetlen zenét oktató sem válaszolt a kérdésekre, elképzelhető, hogy azok mindegyike visz be az órára szótárt; mégis, arra van a legnagyobb esély, hogy nem így tesznek.

4. A zenei szótárak tanórákon való felhasználási lehetőségeiről – különös tekintettel a kooperatív oktatásszervezési keret alkalmazására

4.1. A mai gyerekek igényeiről

A folyamatos tudományos-technikai fejlődés, a távolságok lecsökkenése (elsősorban az internet, de a gyors tömegközlekedési eszközök által is), az információ-áramlás gyorsasága és folyamatossága, a különböző ingereknek ránk egyszerre történő hatása (vizuális és auditív ingerek a mozivászonon vagy a számítógépes játékokban, a reklámok sokszor szinte taktilis ingerei stb.) megváltoztatták a gyerekek igényeit a tanulásban is. A hagyományos frontális oktatást más típusú, kommunikatív, kooperatív típusú módszerekkel célszerű felváltani. Hatványozottan igaz ez a 21. században, amikor a számítógépekkel szinte valamennyi-

ük találkozik. A játékok gyors gondolkodást és rövid reakcióidőt várnak tőlük, az interneten pedig – a hipertextnek köszönhetően – akár percről percre más témával találhatják szemben magukat. Ezzel szemben a hagyományos, frontális oktatásban egyszerre egy dologról esik csak szó, a tanulók esetleg unatkoznak, otthon pedig – már csak a folyamatos rossz élmények miatt is – nem (szívesen) veszik elő a tankönyvet, de más egyéb könyvet sem, mert örülnek, ha mással foglalkozhatnak. Pedig amiről az órán szó esik, nem pusztán tananyag, melyet annak megtanulása és visszamondása után el lehet majd felejteni, hanem ezek azok az alapok, melyekre későbbi életükben támaszkodni tudnak majd a diákok, hiszen a világ valamennyi dolga alapvetően egy rendszer szerint épül fel, és minden mindennel összefügg (voltaképp ez az interdiszciplinaritás lényege).

Vegyünk egy egyszerű példát. Előfordulhat, hogy egy gyufagyártó vállalat gyufája márkájaként a „Prométheusz” szót jelöli meg. Ha a gyerekek az iskolában a görög mitológiát tanulják, tanulnak Prométheuszról, aki lehozta a tüzet. Egy idegen név megjegyzése komoly gondokat okozhat a diákok számára, de ha a tanár felhívja a figyelmet az összefüggésre a tűz és a gyufa márkájának neve között, nem csak magát a nevet jegyzi meg majd a diákok, hanem a mondabeli történetet is. Természetesen nem csak ilyen egyszerű összefüggések vannak, de sok hasonlóval is találkozunk nap mint nap, melyekkel az emlékezés megkönnyíthető.

4.2. A kooperatív tanulásszervezésről

A most ismertetendő oktatásszervezési keret a kooperatív tanulásé (vö. ARATÓ–VARGA 2006, www.jigsaw.org). E módszer megszületése 1971-re tehető, amikor először alkalmazták a texasi Austinban, de Magyarországon még kevésbé ismert, bár a hivatkozott kézirat írói már több mint tíz éve dolgoznak a népszerűsítésén.

E módszer megfelel a minőségi oktatás Arató és Varga által idézett, Lannert-féle hármas kritériumának (LANNERT 2004, idézi ARATÓ–VARGA 2006), mert *hatékony, eredményes és méltányos*. Hatékony, mert valamennyi tanuló részt vesz a tanulás folyamatában, mégpedig nem passzív kibicként, hanem aktív, sőt interaktív és kooperatív tagként, társként. Eredményes, mert mélyebb tudást mutat fel kimenetként, és lehetőséget biztosít az egyének tehetségének kibontakoztatására a problémák és feladatok megoldásának stratégiája, valamint a különféle szociális és kommunikatív kompetenciák fejlesztése terén. Végül méltányos, mert a tanulás minden egyes résztvevője számára egyenlő esélyeket nyújt a tudás megszerzésére, és nem pusztán egy oktatási keret, egy lehetőség megadásával,

hanem azzal is, hogy a tudás láncolatában minden gyermeket a személyre szabott láncszem szerepével ajándékozik meg.

Általában véve sokféle együttműködés elképzelhető, de „kooperatív jellegű együttműködésről akkor beszélünk, ha a kooperatív gyakorlati alapelveknek megfelelő tevékenységről van szó” (ARATÓ–VARGA 2006:2) Vagyis ennek a ketretnek vannak alapelvei, melyekhez – nem úgy, mint a módszerekhez – ragaszkodni kell, hiszen így garantálható a közös tanulás.

Rugalmasan nyitott struktúráról van szó tehát, mely nem módszerek, hanem az együtt tanulás ténye mellett tart ki. Ezen struktúrák egyik eszköze az „interdiszciplináris és élményszerű témaszervezés”. A tanárnak figyelembe kell vennie diákjai érdeklődési körét, és az(oka)t megpróbálni beleszőni az óra anyagába. Az ének-zene esetében ez lehet a számítógépes zeneszerkesztő programok használata, vagy a világhálón való keresés lehetősége, e-szótárak használata stb. Ha pedig akad – mint fentebb is említettem – az osztályban sportrajongó, akkor el lehet például mondani az ókori zene tanulmányozásakor, hogy a zene versenyszám volt az ókori olimpiákon, sőt, később is voltak ilyen jellegű törekvések.

Az egyidejű és mindenkire kiterjedő párhuzamos interakció gyakorlati alapelve az egyidejű személyes interakciókat számolja. A hagyományos berendezésű osztályokban egyszerre egy ilyen interakció zajlik, leginkább a tanár és egy diák között, hanem ha – mint a kooperatív tanulásszervezésben – kisebb csoportokat szervezünk az osztályban, akkor egyszerre többen beszélhetnek, cserélhetnek tapasztalatot és tudásrészletet, információt egymással, főként diák a diákkal. Ez egyrészt a tanárszerep megváltozásával jár, annak demokratizálódásához vezet, hiszen a tanár csak „előkészítő, szervező, koordináló, mintaadó és monitorozó szerepet tölt be”, másrészt a tudás pontosságának és mélységének kulcsa is, mert a gyerekek sokkal inkább merik felvállalni egymás előtt – főként ha csak néhány társukról, egy összeszokott csoportról van szó –, ha valamit nem értenek, illetve ha valamiben nem biztosak. Ugyanis egy másik elv is érvényesül az ilyen jellegű munka során: a folyamatos kooperatív nyilvánosság. A diákok egymás előtt tárják fel tudásukat, s így kiderül, hogy ki mennyit tud az adott témakörrel kapcsolatosan.

A kiscsoportokban való tanulásban megjelenik a pozitív egymásrautaltság elve is, mely azt jelenti, hogy „a tudás közös, megszerzésében egymásra vagyunk utalva”, csak együttműködéssel lehetséges a tudás elsajátítása, az „közös alkotás eredménye”. Ebben segít az Aronson-féle mozaik módszer (www.jigsaw.org), melyben a gyerekek egymásnak tanítják meg a tananyagrészeket, így kirakva – mint mozaikot – a tudás egészét. A pozitív egymásrautaltság azt eredményezi,

hogy a tanulók érdekeltek lesznek abban, hogy valamennyi társuk megtanulja az anyagot, mert saját maguk is csak így képesek minden egyes részlet megismerésére.

A tudás egészének létrejötte közös munka gyümölcse, mely munkából minden tanuló részt vállal – egyenlően, hiszen jelen tanulásszervezési keret egyenlő esélyeket biztosít a tudáshoz való közvetlen hozzáférésre.

A kooperatív tanulásszervezési keret a tanulási folyamatban részt vevő tanulók egyéni jellemvonásaihoz és igényeihez alkalmazkodik: tekintetbe veszi az egyéni képességeket, és azok fejlesztésére összpontosít. Mindebben segítséget nyújtanak a szerepek. Az osztályban létrehozott kiscsoportok minden tagja számára ki van osztva egy szerep, melyek voltaképp partneri viselkedésminták a közös tanulás előrelendítésére. Efféle szerepek például: nyomolvasó, jegyző, időgazda vagy bátorító. A nyomolvasó arra figyel, hogy a csoport végig az adott feladat megoldására koncentráljon, ne kalandozzon el a munka közben. Ha ezt a szerepet egy olyan tanulóra bízuk, aki szeret beszélgetni, de elsősorban nem a tananyagról, akkor – mivel belátja, hogy ha nem figyel oda, akkor csoportja nem teljesíti a rá bízott feladatot, és ezzel rosszul teljesít a számonkérésnél – lassan megtanulja, hogyan kell tekintetét végig a kitűzött feladaton tartania.

A jegyző feladata az írásbeli dolgok véghezvitele, tehát az ő felelőssége, hogy elkészüljön – és a megfelelő formában –, amit papírra kell vetnie a csoportnak, ezt a szerepet a munkát általában elnagyoló egyénekre kell bízni, hogy efféle képességei is fejlődjenek.

Az időgazda szerepe a megszabott határidőket gyakorta átlépő diákok számára alkalmas, a bátorítóé pedig a talán kevésbé toleráns és szolidáris típusoknak kedvező, ugyanis nekik kell támogatnia a csoporttagok egyenlő részvételét a munkafolyamatban, külön figyelmet szentelve a marginális helyzetű, a téma iránt nem fogékony, valamint a túl sokat magára vállaló csoporttársakra.

4.3. A kooperatív keret és a középiskolai ének órák

Végül a nem szakmai középiskolák ének-zene oktatásával foglalkozom az előbb elméletben felvázolt kooperatív kerettel, valamint a zenei szótárak tanításban való alkalmazásával összefüggésben.

A középiskolák tantárgyai között az egyik legkevésbé kedvelt, a perifériára szoruló tantárgy az ének-zene. Kimutatták, hogy az általános iskolások feleslegesnek ítélték az ének-zene tanulását, a középiskolások fiatalabb korosztályának tagjai a „kellemes, pihentető, könnyű”, a felsőbb évesek pedig már csak a „köny-

nyű” jelzővel illették ezeket a tanórákat. (vö. TAKÁCS 2000). Általában készségtárgynak tartják az éneket, és igyekeznek ezzel az ürüggyel kibúvót keresni a megtanulható – és megtanulandó – dolgok alól.

A minimális művészeti ismeretek azonban hozzátartoznak az általános műveltséghez, és még ha valakit nem kristálytisztá hanggal és jó hallással áldott is meg az ég (szokták mondani, hogy „olyan botfüle van, hogy rúdugrásra használhatná”), akkor is el kell sajátítania a művészeti alapismereteket. Kéri Katalin a középkori iszlám nevelésügyről írott könyvében például külön kitér a zenei nevelés kérdéseire, ebből is látható, hogy már régen is fontosnak tartották a zenei képzést. Kéri leírja többek között, hogy a muszlim „zenei képzés felölelte a zeneelméletet, valamint az éneklés és hangszeres játék tanulását is” (KÉRI 2002:106).

Ha a tanulók úgy mennek be az ének órákra, hogy azt gondolják, azzal csak az idejüket rabolják, biztosan passzívak lesznek, legalábbis ami a tanulást illeti. Azonban ha a kooperatív tanulásszervezéssel közelítjük meg a sorra kerülő részeket, a gyerekeket bevonjuk a tanulási folyamatba, abban aktívan részt vehetnek, és egészen biztosan többet meg fognak tudni a tárgyalt témáról, mintha végighallgatják a tanári magyarázatot. Vegyünk egy konkrét példát, segítségül hívva az aronsoni mozaik módszert!

4.4. Egy konkrét példa

A 12. évfolyamon a 20. századi zeneszerzőkkel kapcsolatban taníthatjuk Igor Stravinsky életét és művészetét. A zeneszerző élete három alkotói időszakra bontható fel: folklorista, neoklasszicista és szeriális korszakra. Alkossunk hat főből álló csoportokat! (A csoportalkotás lehet véletlenszerű vagy irányított, ez utóbbival biztosítható a csoportok heterogenitása.)

A kiscsoportok mindegyik tagjának meglesz a saját feladatköre. Három tanuló tanulmányozza egy-egy fent említett zenei irányzat jellegzetességeit, három másik pedig a művész adott alkotói szakaszaiban lejátszott eseményeknek, valamint az akkor szerzett daraboknak néz utána.

A személyes olvasás, illetve tanulás többféle módon történhet. A tanár kioszthat egy-egy szöveget, de – mivel a szótárak felhasználhatóságát kívánjuk hangsúlyozni – átnyújthat mindenkinek egy lexikográfiai kiadványt, hogy ott találjon rá a feladatának megfelelő tudástartalmakra. A feladat megoldása úgy is elképzelhető, hogy minden csoport más szótárból dolgozik (így pl. felhasználható a *Középiskolai zenei lexikon* is: BALÁZS 2000).

Miután a diákok végeztek saját tudásrészletük áttekintésével, ún. „szakértői csoport”-okat („expert groups”) hozunk létre, azaz az egy témakört vizsgáló tanulókból alakulnak újabb csapatok (szám szerint hat, hiszen ennyiféle téma volt), melyekben megbeszélik, ki mit olvasott, átbeszélik, amit megtudtak, és ha valakinek nem volt világos egy részlet, akkor azt egymásnak megmagyarázzák: a „szakértői csoportok” a tudás ismételtesével és újabb megvilágításaival a tudás elmélyítésének eszközét jelentik.

Mindezeket követően visszaalakulnak az eredetileg felállított csoportok, ahol is a hat tudásrészletből a diákok létrehozzák a kész egészet. Az ismeretdarabok mindegyikét elmondják társaiknak, egymásnak élessé téve az esetleg homályos pontokat. A csoporttagok bátran kérdezhetnek egymástól, s ezzel valamennyiük fejében összeáll a kép az egész anyagról.

Ezt követheti a számonkérés. Készíthetünk egy tesztet is (benne az életrajzzal összefüggő kérdésekkel), melynek alapján értékelhetjük az egyes diákokat, valamint a csoportokat magukat is. De befejezhetjük az órát akár egy „auditív dolgozattal” is: CD-n (vagy más hangzó anyagon) hozhatunk Stravinskytól (és/vagy más, ezen irányzatokkal kapcsolatot tartó zeneszerzőktől is) műveket, és zenehallgatási feladattal állapíthatjuk meg, hogy mennyire tudták a diákok elsajátítani az egyes irányzatok jellemzőit: vajon sikerül-e nekik felismerni hangzás alapján (nemzeti jellegzetességek, klasszikus forma modern hangzással, dodekafónia stb.) az irányzatokkal rokon stílusjegyeket.

5. Összefoglalás

Ebben a tanulmányban a zenei szótárak (nyelvi szótárak, lexikonok, enciklopédiák stb.) oktatásban való felhasználási lehetőségét mutattam be. Kifejtettem, hogy miben okoz változást világunk gyorsasága: hatással van a tudományos-technikai fejlődés a gyermekek igényeire, melyekkel a 21. század pedagógusainak és nyelvészeinek egyaránt tisztában kell lenniük, és nem szabad figyelmen kívül hagyniuk, ha ebben a világban otthonosan mozgó felnőtteket szeretnének nevelni. Célszerű szem előtt tartaniuk, hogy nem az elsajátított lexikális tudás mennyiségének emelése, hanem az információkhoz való hozzáférés képességének megszerzésére való felkészítés az oktatás elsődleges célja. Az ismeretekhez való minél gyorsabb hozzájutásban vannak segítségünkre a szótárak, melyek használatát meg kell tanítani a diákoknak, vagyis be kell vinni azokat a tanórákra. Egy felmérés kapcsán mutattam rá arra, hogy ez – kevés kivételtől elte-

kintve – nem így történik a mai oktatási intézményekben, noha az ez iránti igény a NAT-ban is megjelenik.

Az iskolai ének órák a maguk népszerűtlenségével olyan tanulásszervezési keretet igényelnek, melyekkel a diákok érdeklődését fel lehet kelteni, amelyek aktivizálják a tanulókat a tanórákon, valamint amelyek – voltaképp ezt a pozitívumukat elleplezve – a zenei ismeretek elsajátításához, legjobb esetben pedig a zene szeretetéhez juttatják el őket. E tanulásszervezési keretben fontos szerepet tölthetnek be a különféle típusú szótárak.

IRODALOM

ARATÓ Ferenc – VARGA Aranka (2006): *Együtt-tanulók Kézikönyve* (kézirat, 2006)

Atti seminario Levi (2002) = La musica fra suono e parola: ricerche sul lessico musicale in Europa. Atti del XXV seminario di studio della Fondazione Levi di Venezia (Venezia, 26-28 ottobre 2000), *Musica e Storia* X, 1.

FARKAS Judit – NAGY Ágnes (2006): *Szótárak a közoktatásban*. [jelen kötetben]

FÓRIS Ágota (2002): *Szótár és oktatás*. Iskolakultúra-könyvek 14. Pécs: Iskolakultúra

FÓRIS Ágota (2004): Lexikográfia a Nemzeti Alaptantervben. *Iskolakultúra* XIV/5: 62-72.

KÉRI Katalin (2002): *Nevelésügy a középkori iszlámban*. Iskolakultúra könyvek 16. Pécs: Iskolakultúra

LANNERT Judit (2004): Hatékonyság, eredményesség és méltányosság. *Új Pedagógiai Szemle* 12: 3-15.

LUZZI, Cecilia (2002): Per la semantica di armonia. *Studi di lessicografia italiana* XIX, 67-107.

NICOLODI, Fiamma – TROVATO, Paolo (a cura di) (1994): *Le parole della musica I. Studi sulla lingua della letteratura musicale in onore di Gianfranco Folena*. Firenze: Olschki

NICOLODI, Fiamma – TROVATO, Paolo (a cura di) (1996): *Tra le note. Studi di lessicologia musicale*. Firenze: Cadmo

NICOLODI, Fiamma – TROVATO, Paolo (a cura di) (2000): *Le parole della musica III. Studi di lessicologia musicale*. Firenze: Olschki

TAKÁCS Viola (2000): *A Galois-gráfok pedagógiai alkalmazása*. Iskolakultúra könyvek 6. Pécs: Iskolakultúra

FORRÁSOK

- BALÁZS István (2000): *Középiskolai zenei lexikon*. Budapest: Corvina
- BERKINÉ SZALÓCZY Dorottya (szerk.) (2001): *Zenei kislexikon*. A Tudás Könyvtára sorozat. (?): FIESTA-SAXUM
- BÖHM László (2000): *Zenei műszótár*. Budapest: EMB Zeneműkiadó (Az 1961-es kiadás reprintje.)
- DAHLHAUS, Carl – EGGBRECHT, Hans Heinrich (szerk.) – BORONKAY Antal (magyar kiadás szerk.) (1983-1985): *Brockhaus–Riemann Zenei Lexikon I-III*. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat
- DARVAS Gábor (1978): *Zenei zseblexikon*. Budapest: Zeneműkiadó
- NAT 1995 = Nemzeti Alaptanterv (1995). www.om.hu
- NAT 2003 = Nemzeti Alaptanterv (2003). www.om.hu

HONLAPOK

- 27/1998. (VI. 10.) MKM rendelet (az alapfokú művészetoktatás követelményei és tantervi programjának bevezetéséről és kiadásáról) melléklete
- http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99800027.MKM
- www.jigsaw.org
- www.om.hu

A FORDÍTÁS TOTÁLISAN LEXIKALISTA MEGKÖZELÍTÉSE

ALBERTI GÁBOR – BALOGH KATA – KLEIBER JUDIT –
VISZKET ANITA

gelexi@btk.pte.hu; www.lingua.btk.pte.hu/gelexi

1. Alapötlet – a GASG implementációja

Az ötlet, hogy a fordítás számítógépes megvalósításán gondolkodjunk, egy totálisan lexikalista nyelvtan (a GASG) implementációja kapcsán született (ALBERTI–BALOGH–KLEIBER 2002, ALBERTI–BALOGH–KLEIBER–VISZKET 2003). A totális lexikalizmus jelentése, hogy a szavak mondattá való összeépüléséhez szükséges minden információt a lexikonban tárolunk. Nem épül ki frázisstruktúra, a szórendi megszorításokat rangparaméterek közvetítik. Ezzel a megközelítéssel a szabadabb szórendű nyelvek (mint például a magyar) leírása könnyebbé válik. Korábban az implementáció során a lexikai egységek szavak voltak, így egy főnévről tárolni kellett például, hogy egyes vagy többes számú, vagy hogy milyen esetben áll; a lexikon mérete sokszorosa volt egy nem agglutináló nyelv lexikonáénak. Ezért később a lexikai egységek megállapításakor áttértünk szószintről morfémaszintre, így sokkal kevesebb tételt kell tárolni: egy többes számú tárgyesetű főnév például már három lexikai egységből épül fel. A döntést természetesen más megfontolások is vezérelték: pszicholingvisztikai kutatások alátámasztják, hogy a produktív toldalékolású szavak nem külön-külön tárolódnak a mentális lexikonban, hanem a beszéd megformálásakor hozzuk őket létre az őket alkotó morfémaiból (lásd pl. PINKER 1994).

Az implementáció három szintjét lehet elkülöníteni, a morfofonológiai, a szintaktikai és a szemantikai elemzést. A morfofonológiai ellenőrzésre pont a morfémaszintre való áttérés miatt van szükség: a cél az, hogy bármely két morféma találkozásakor meg tudjuk mondani, hogy kapcsolódhatnak-e az egységek egymással, illetve több alakú morféma esetében azt is, hogy melyik formájukban kell megjeleníteniük. Ezek alapján elfogadja a program például a *medvéitek*, *bokrot*, *házat* szavakat, de nem fogadja el a **medveitök*, **bokorot*, **házot* szavakat. Jelenleg a magyar főnévi paradigma van a legalaposabban kidolgozva, olyan morfofonológiai jelenségeket tudunk kezelni, mint a rövidülés (*tűz-tűzet*), nyúlás

(*kutya-kutyák*), hangkivetés (*bokor-bokrunk*), előlségi ill. kerek ségi harmónia (*házon-kerten-földön*), illetve a kötőhangok problémája, beleértve a nyitótöveket is (*padot-házat-gázt*).

A szintaktikai komponens feladata annak ellenőrzése, hogy a lexikai egységek leírásában tárolt régens-vonzat követelmények teljesülnek-e (beleértve természetesen az egyeztetést is). Pl. a *szeret* ige esetében tároljuk, hogy alanya és tárgya van, ezeket keresi a mondatban két pilléren (főnévi és determinánsi). A keresés kötelező bővítmények esetében kölcsönös, szabad bővítmények esetében (természetesen) egyirányú. A keresés morféma-szinten zajlik, ami sok esetben azt jelenti, hogy a tövek keresik egymást, de ez nem mindig van így: a tranzitív ige például úgy keres tárgyat, hogy a tárgyeset ragját keresi.

Végül a szemantikai komponens előállítja a mondat (diskurzus-)szemantikai elemzését (VAN EIJK–KAMP 1997), egy DRS-t, amely a hagyományos predikátumokon kívül tartalmazza a mondat diskurzusba való beágyazásához szükséges információkat is (fixpont, régi, illetve új referensek stb.). Például *A fiú ül* mondat esetében a DRS-ben a következő információk találhatók: az *a* névelő bevezet egy referenst, amely egy már korábban bevezetett referensre utal vissza, erről azt állítjuk, hogy *fiú* és *ül*. Az ige bevezet egy szituációs referenst (ami magára az eseményre utal), és ez lesz a fixpont. Ennek a fordításkor fontos szerepe van, így tudjuk visszaadni a különbséget *Az angol lány szép* (fixpont a *szép*) és *A szép lány angol* (fixpont az *angol*) mondatok között.

A program tehát egy beírt magyar vagy angol szósorról eldönti, hogy mondatot alkothat e, és ha igen, kiírja a szavakat alkotó lexikai egységeket (a morfémákat minden tárolt tulajdonságukkal együtt), a morfémák közti szintaktikai viszonyokat és a kapott DRS-t.

2. A fordítás kiindulópontja

A kérdés az, hogy melyik reprezentáció alapján készíthető el az optimális fordítás. A legnyilvánvalóbb válasz az lehetne, hogy a szintaktikai viszonyok alapján, azonban ezen a szinten bizonyos mondatok esetében túl kevés információ áll rendelkezésünkre. Például a *Péter dolgoztatja Mari* mondatnál csupán a szintaktikai viszonyok alapján nem derül ki, hogy valójában *Mari* végez cselekvést. Egy másik példa az idiómák fordítása, ha nem hivatkoznánk a jelentésre, teljesen rossz megoldást kapnánk.

A korábbi elképzelésünk az volt, hogy a szemantikai reprezentáció, azaz a (nyelvfüggetlen) DRS elég információt tartalmaz a szerkezetű fordításhoz, de

valójában ezen a szinten már történik információvesztés a szintaktikai viszonyokhoz képest (például hogy valamit vonzatként vagy szabad bővítményként fejeztünk-e ki). A DRS továbbá több redundáns információt is tartalmaz, így az erről a szintről való fordítás nehézkes és néhol nem teljesen szerkezethű lenne.

Azonban ha egyik szint sem felel meg tökéletesen arra a célra, hogy a fordítás kiindulópontja lehessen, akkor egy új – köztes – szintet kell létrehozunk a szintaxis és a szemantika közé, amely még tartalmazza a releváns szintaktikai viszonyokat, de már kiegészül bizonyos szemantikai információkkal, azonban nem tartalmaz redundanciát. Így a fordítás könnyebbé, és ami a legfontosabb, szerkezethűvé válik. Ez a szint a kopredikációs viszonyok szintje.

3. Kopredikáció

Ez az absztrakt szint tehát csak a releváns információkat tartalmazza, szemben a DRS-sel, amely tartalmaz redundanciát. Például *A magas fiú ül* mondat esetében a DRS a következőképpen néz ki: $\text{provref}(r1)^1$, $\text{magas}(r1)$, $\text{fiú}(r1)$, $\text{ül}(r1)$, tehát a *magas* és az *ül* szavak között egy hamis kopredikálás van, az információ, hogy ugyanarról a referensről tesznek állítást, valójában nem releváns.

A másik – már szintén említett – legfontosabb tulajdonsága ennek a szintnek, hogy a szerkezetörzést biztosítani tudja, ami fontos szempont a fordításkor. Természetesen előfordul, hogy nem lehet csupán a kopredikációs viszonyok alapján fordítani (például nincs egy bizonyos kifejezésnek megfelelője a célnyelvben), ekkor van szükség a DRS-ben kódolt információkra; azaz a jelentése alapján próbáljuk lefordítani a mondatot.

4. Fordítás a célnyelvre

Ezek után nézzük meg, milyen módszerrel történhet a célnyelvre való fordítása egy adott mondatnak. Jelenleg elsősorban magyar mondatokat szeretnénk angolra fordítani, de az elméleti háttérrel igyekeztünk úgy kidolgozni, hogy minden nyelvre egyaránt alkalmazható legyen. Ha a forrásnyelvi kopredikációs háló már rendelkezésünkre áll, alapvetően generáltatással próbáljuk a célnyelvi mondatot előállítani a programmal. Az implementáció programnyelve a Prolog, amely különösen alkalmas az ilyen típusú feladatok elvégzésére. Egy korábbi programverzióban, amikor a lexikai egységek még szavak voltak, arra a kérdésre, hogy

¹ Azaz bevezetünk egy referenst ('provide referent').

gramm(X,Y,Z)², válaszul a program kilistázta az összes három szóból álló grammatikus magyar mondatot.

A generáltatásnak azonban van egy nagyon fontos feltétele: a célnyelvi mondatot alkotó lexikai egységek számát ismerni kell. A valódi információt hordozó predikátumok esetében ez nem probléma, hiszen azokat minden nyelven szerepeltetni kell (esetleg nem ugyanannyi szó fejezi ki, de mindenképpen ugyanannyi lexikai egység). A gondot a különféle egyeztetésért felelős morfémák (ragok) okozzák, amelyek nemcsak, hogy nyelvenként különböznek (mi az, amit kifejez egy nyelv, és mi az, amit nem), hanem egy-egy nyelven belül is. Például a magyarban az igéken mindig jelöljük az első személyt, a harmadikat azonban sokkal ritkábban. Vagy tranzitív igék esetében egyedül a második személyű tárgyat jelöljük az ige, ahogy az angol is csak az egyes szám harmadik személyű alanyt.

A probléma elméleti megoldása az lehet, ha minden nyelvben feltételezünk minden olyan egyeztetőmorfémát, ami univerzálisan előfordulhat. Azt mondjuk például, hogy a magyarban mindig jelölve van tranzitív igéken a tárgy személye: második személyt jelent, ha 'l' alakban jelenik meg, bár mely más személyt jelent, ha üres alakban jelenik meg. Ugyanígy az angolban is elvileg mindig keressük az alany és a tárgy számára, személyére, nemére és határozottságára utaló ragokat az ige, vagy akár esetragokat a főneveken. Ez a megoldás nem tűnik ugyan túl optimálisnak – és leginkább azok számára nem, akik ismerik a Prolog programnyelv működését –, arra azonban van mód, hogy egy-egy nyelv esetében lerögzítsük, hogy melyek azok a lexikai egységek, amelyek nem csupán üres testtel tudnak megjelenni az adott nyelvben, azaz valóban érdemes a programnak keresnie őket az igei vagy főnévi tövek után. Fontos megjegyezni, hogy a ragok nem mindig csupán egyeztetési szerepet töltenek be, például a *Látlak* mondatban, mivel a névmások hiányoznak, csak a személyragokból tudunk következtetni az alany és a tárgy számára és személyére, tehát ők is predikálnak.

5. A fordítás mechanizmusa

Végül egy példán keresztül megmutatjuk, pontosan hogyan lesz a forrásnyelvi mondatból célnyelvi mondat. Miután beírtunk egy magyar szósort, először leellenőrzi a program, hogy morfofonológiailag helyes-e, és ha igen, kiírja a szavakat alkotó lexikai egységeket (morfémákat).

² gramm („Péter szereti Marit.”) kérdésre a válasz: yes; X,Y,Z pedig szavakat helyettesítő változók.

Példa: gramm („A fiú énekelte a magyar lányt.”).

LEXIKAI EGYSÉGEK:

a: n(1,1,li(m("","a","Z"),labstem("the",phonfst(1,3,3,3),3,[])))
 fiú: n(2,1,li(m("","fiú",""),labstem("boy",phonfst(2,1,3,2),1,[])))
 énekel: (3,1,li(m("","énekel",""),labstem("sing",phonfst(1,2,2,2),2,
 [["NOM"]]]))
 tet: n(3,2,li(m("t","A","t"),labder("cause",phonfsu(2,2,0.2,2),2,ac(-1,0,1))))
 het: n(3,3,li(m("h","A","t"),labsuff("may",phonfsu(1,1,1,2),2,1)))
 i: n(3,4,li(m("","i",""),labsuff("sg3obj+def",phonfsu(1,3,1,3),2,3)))
 a: n(4,1,li(m("","a","Z"),labstem("the",phonfst(1,3,3,3),3,[])))
 magyar: (5,1,li(m("","magyar",""),labstem("Hungarian",phonfst
 (2,2,2,1),4,[])))
 lány: n(6,1,li(m("","lány",""),labstem("girl",phonfst(2,2,3,2),1,[])))
 t: n(6,2,li(m("V","t",""),labsuff("ACC",phonfsu(1,1,1,3),1,4)))

Először az látható, hogyan jelenik meg a morféma a mondatban (pl. *tet*), majd a lexikai egység száma olvasható (hogyan hányadik szó hányadik morféma), utána egy változókat is tartalmaz(hat)ó leírása az egység ún. sajátzavának, amelyből a változókat megfelelő konstansokkal helyettesítve (ez többek között a feladata a morfofonológiai komponensnek) megkapható a helyes alak (pl. a *tAt* alulspecifikált alak az *énekel* tő után *tet*-ként valósul meg), végül egy szófaj-specifikus címkét találunk, amely tartalmaz valamiféle megnevezést, illetve a morféma néhány fontos tulajdonságát.

Ezután a szintaktikai komponens előállítja a morfológiai kapcsolatlistát, ha minden – a lexikai egységekben tárolt – követelmény teljesülni tud. Azaz például egy tranzitív ige talál tárgyragot, vagy egy determináns főnevet.

SZINTAXIS:

gr("det","noun","free",1,1,2,1)
 gr("det","regent","_",1,1,3,1)
 gr("noun","regent","subj",2,1,3,1)
 gr("regent","noun","subj",3,1,2,1)
 gr("regent","det","subj",3,1,1,1)
 gr("suff","stem","free",3,2,3,1)
 gr("regent","noun","obj",3,2,6,2)
 gr("regent","det","obj",3,2,4,1)

```

gr("suff","stem","free",3,3,3,1)
gr("suff","stem","free",3,4,3,1)
gr("det","noun","free",4,1,6,1)
gr("det","regent","_",4,1,3,1)
gr("adj","noun","free",5,1,6,1)
gr("suff","stem","free",6,2,6,1)
gr("noun","regent","obj",6,2,3,2)
det-noun: a-fiú
regent-noun-subj: énekeltetheti-fiú
regent-det-subj: énekeltetheti-a
regent-noun-obj: énekeltetheti-lányt
regent-det-obj: énekeltetheti-a
det-noun: a-lányt
adj-noun: magyar-lányt

```

Az első (részletesebb) lista a valódi kapcsolatlista, a második egy egyszerűsített leírás, ahol csupán a szavak közötti viszonyokat tüntettük fel. Ez utóbbi mutatja, hogy az *énekeltetheti* igének alanya a *fiú* határozott névelővel (említettük, hogy a vonzatokat – egyelőre – mindig két pilléren keressük), tárgya a *lányt* szó szintén határozott névelővel (a két pillér között mindig van egy determináns-főnév viszony), illetve a *magyar* melléknév jelzője a *lányt* szónak. A részletesebb leírásban feltüntettük azt is, hogy pontosan melyik morféma létesíti a kapcsolatot: például a hetedik sorban (`gr("regent","noun","obj",3,2,6,2)`) az olvasható, hogy régens-vonzat-tárgy viszonyban van a harmadik szó második morfé mája (*-tAt*) a hatodik szó második morfé májával (a *lányt* szón lévő tárgyraggal), hiszen az *énekel* maga intranszítív (ebben a mondatban), a műveltetőigeképző „hozza be” a tárgyat a mondatba, tehát egy tárgyragot fog keresni. A keresés kölcsönös, mivel régens-vonzat viszonyról van szó, az utolsó sorban meg is találjuk azt a sort, ahol a tárgyrag keresi a képzőt ugyanarra a viszonyra.

A morfológiai kapcsolatlistából állítja elő a program a kopredikációs hálót, majd a DRS t, amire – mint említettük – alapesetben nincs szükség a fordításhoz, de előfordulhat, hogy egy információt csak a DRS-ből tudunk kiolvasni (jelenleg még a fixpont is ilyen).

KOPREDIKÁCIÓS VISZONYOK:

```

copr("the",1,1,"boy",2,1,0,1,"free")
copr("sing",3,1,"girl",6,1,1,1,"arg")

```



```

copr("sing",3,1,"the",4,1,1,0,"arg")
copr("cause",3,2,"boy",2,1,1,1,"arg")
copr("cause",3,2,"the",1,1,1,0,"arg")
copr("cause",3,2,"sing",3,1,2,0,"arg")
copr("may",3,3,"cause",3,2,1,0,"arg")
copr("the",4,1,"girl",6,1,0,1,"free")
copr("Hungarian",5,1,"girl",6,1,1,1,"free")

```

SZEMANTIKA:

```

provref("fixpoint",[e(3,3,1)])
provref("old",[r(1,1,1)])
provref("<or=", [r(1,1,1),e(3,2,1)])
pred("boy",2,[r(1,1,1)])
provref("new",[e(3,1,1)])
provref("=", [e(3,2,1),e(3,1,1)])
pred("sing",3,[e(3,1,1),r(4,1,1)])
provref("new",[e(3,2,1)])
provref("<=", [e(3,3,1),e(3,2,1)])
pred("cause",3,[e(3,2,1),r(1,1,1),e(3,1,1)])
provref("new",[e(3,3,1)])
pred("may",3,[e(3,3,1),e(3,2,1)])
provref("old",[r(4,1,1)])
provref("<or=", [r(4,1,1),e(3,2,1)])
pred("Hungarian",5,[r(4,1,1)])
pred("girl",6,[r(4,1,1)])

```

A szemantikai reprezentációt most nem fejtjük ki részletesen, egy dolgot említenénk csupán, hogy a referensek két típusát különböztetjük meg: *r*-rel jelöljük az entitásra utaló referenseket, és *e*-vel az eseményre utalókat. Az utánuk lévő három szám pedig azt jelzi, hogy hányadik szó hányadik morfémajának hányadik bevezetett referenséről van szó. A kopredikációs viszonyok értelmezéséhez nézzük meg a hatodik sort: copr("cause",3,2,"sing",3,1,2,0,"arg"). Ez azt jelenti, hogy kopredikálás van a cause „jelentésű” (3,2) számú morféma (-*At*) és a sing „jelentésű” (3,1) számú morféma (*énekel*) között, pontosabban az első második argumentuma – amit okoz – azonos a második nulladik argumentumával, azaz az éneklés eseményével; és ez a viszony egy argumentumviszony (szemben például a *magyar* és a *lányt* szó között fennálló szabad viszonyal).

Miután a program ezeket az információkat kiszámította, azután következne a fordítás maga. Első lépésben a kopredikációs háló (és esetleg a DRS) alapján célunk, hogy a program előállítsa a célnyelvi morfémák és morfémátípusú változók kapcsolatrendszerét. A morfémák kiválasztása a könnyebbik feladat. Programunkban a magyar morfémák angol „megfelelőit” is tároljuk, amik a lexikai egység címkéje alapján kikereshetők. A kopredikációs hálóban lévő információk alapján a program a következő (immár angol) lexikai egységeket találja meg:

```
the: li(m("","the",""),labsteme("the",3,[]))
boy: li(m("","boy",""),labsteme("boy",1,[]))
sing: li(m("","sing",""),labsteme("sing",2,[["NOM"]]))
girl: li(m("","girl",""),labsteme("girl",1,[]))
the: li(m("","the",""),labsteme("the",3,[]))
make: li(m("","make",""),labsteme("cause",2,[["NOM","VERB"]]))
may: li(m("","may",""),labsteme("may",2,[["VERB"]]))
Hungarian: li(m("","Hungarian",""),labsteme("Hungarian",4,[]))
```

A morfémátípusú változók alatt az egyeztetésért felelős lexikai egységeket értjük. Az angol esetében öt ilyen egységet keresünk: esetet a két főnéven, egyeztetést a finit igén (ø, -s), illetve egy-egy lehetséges affixumot a nem finit igéken (ø, -ing, to). Ezek egy jelentős részét üres testtel fogjuk természetesen megtalálni.

Végül a legnehezebbnek tűnő feladat következik, a morfémafüzér, illetve szófüzér (a mondat) előállítása. Ehhez az egyik fontos információ a fixpont, ami a DRS-ből kiolvasható. A legtöbb esetben ez a finit igére mutat, illetve a magyar nyelv esetében az utolsó képzőre, amely még állítást tesz. A szórend pedig a kopredikációs viszonyok és a szintaxisban tárolt morfémasorrendre vonatkozó információk (rangparaméterek) alapján adódik. Konkrétan az előbbi példánál maradva a következő egységek szeretnének egymással szomszédosak lenni, hiszen közöttük szintaktikai-szemantikai kapcsolat van a kopredikációs háló alapján:

the boy, girl sing, boy make, make sing, may make, the girl, Hungarian girl

Mindegyik szomszédossági (közvetlen megelőzési) igény természetesen nem teljesülhet, hiszen egy szót csak egy másik előzhet meg közvetlenül. Ekkor kapnak szerepet az adott nyelvre jellemző rangparaméterek, amelyek rögzítik, hogy melyik igény milyen erősségű. Például a névelő követelménye, hogy szomszé-

dos legyen a főnévvel, gyengébb, mint a melléknév, tehát a *the Hungarian girl* sorrend adódik. Ugyanílyen megfontolásokat véve figyelembe a többi lexikai egység esetében is a program végül generálni tudja a helyes szórendet: *the boy may make the Hungarian girl sing*. Úgy tűnik, mintha elő is állt volna a mondat fordítása, azonban a morfématípusú változók értékeinek betöltése még nem történt meg, ez lesz a program utolsó lépése, szintén a célnyelv szintaxisa alapján. Az adott esetben – mint látható – mindegyik lexikai egység üres testtel fog megjelenni. Ha a mondatot szeretnénk visszafordítani magyarra, ugyanezt a mechanizmust kell követnie a programnak, a különbség csak az lesz, hogy más változókat kell majd keresnie.

Az itt leírtak egy része a konferencia idején még csak elmélet volt, ami már akkor működött az implementáció szintjén is, azaz ilyen típusú angol és magyar mondatok elemzése, olyan kopredikációs háló előállítása, amely mindkét nyelven – a sorrendtől és a morfémaak számozásától eltekintve – ugyanaz. Például ha a *The boy may make the Hungarian girl sing* mondat grammatikalitása illetve különféle viszonyai a kérdés, a következő (a mondat magyar megfelelőjével ekvivalens) kopredikációs hálózatot kapjuk:

COPREDICATIONS:

```
copr("the",1,1,"boy",2,1,0,1,"free")
copr("may",3,1,"cause",4,1,1,0,"arg")
copr("cause",4,1,"boy",2,1,1,1,"arg")
copr("cause",4,1,"the",1,1,1,0,"arg")
copr("cause",4,1,"sing",8,1,2,0,"arg")
copr("the",5,1,"girl",7,1,0,1,"free")
copr("Hungarian",6,1,"girl",7,1,1,1,"free")
copr("sing",8,1,"girl",7,1,1,1,"arg")
copr("sing",8,1,"the",5,1,1,0,"arg")
```

A hitünk, hogy az elmélet átültethető a gyakorlatba, azóta bebizonyosodott (ALBERTI–KLEIBER–VISZKET 2004), így az ilyen (és sok egyéb) típusú mondatok fordítását a program jelenleg már ténylegesen elő tudja állítani. Természetesen ezután vár majd ránk a legnehezebb feladat: úgy kidolgozni a lexikai egységek leírását, hogy különféle bonyolult szemantikai problémákat tartalmazó mondatokat is jól tudjunk ezzel a módszerrel fordítani. Véleményünk szerint a totálisan lexikalista megközelítéssel mindez megvalósítható.

IRODALOM

- ALBERTI Gábor – BALOGH Kata – KLEIBER Judit – VISZKET Anita (2003): *Total Lexicalism and GASGrammars: A Direct Way to Semantics*. – In: GELBUKH (ed.): 37-48.
- ALBERTI Gábor – BALOGH Kata – KLEIBER Judit (2002): *Gelexi Project: Prolog Implementation of a Totally Lexicalist Grammar*. – In: DE JONGH et al. (eds.): [oldalszám nélkül]
- ALBERTI Gábor – KLEIBER Judit – VISZKET Anita (2004): *GeLexi projekt: Fordítás totálisan lexikalista alapokon*. – In: ALEXIN–CSENDES (eds.): 73-80.
- ALEXIN Zoltán – CSENDES Dóra (szerk.) (2004): *II. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia MSZNY 2004*. Szeged: Juhász Nyomda
- BARLOW, Michael – FERGUSON, Charles A. (eds.): *Agreement in Natural Languages. Approaches, Theories, Descriptions* Stanford: CSLI
- DE JONGH, Dick – ZEEVAT, Henk – NILSENOVA, Anna (eds.) (2002): *Proceedings of the Third and Fourth Tbilisi Symposium on Language, Logic and Computatio*. Amsterdam: ILLC, and Univ. of Tbilisi
- GELBUKH, Alexander (ed.) (2003): *Proceedings of CICLing2003*, (Fourth International Conference on Intelligent Text Processing and Computational Linguistics, Mexico City, Mexico, 16-22 February 2003), Lecture Notes in Computer Science N2588, 37-48, Berlin: Springer-Verlag
- LEHMANN, Christian (1988): *On the Function of Agreement*. – In: BARLOW–FERGUSON (eds.): 55–65.
- PINKER, Steven (1994): *Words and Rules*. London: Weidenfeld & Nicolson
- VAN BENTHEM, Johan – TER MEULEN, Alice (eds.): *Handbook of Logic and Language*, Amsterdam: Elsevier – Cambridge: Mass, MIT Press
- VAN EIJCK, Jan – KAMP, Hans (1997): *Representing Discourse in Context*. – In: VAN BENTHEM–TER MEULEN (eds.): 179–237.

SPECIFIKUSSÁGI KÉRDÉSEK ÉS A LEXIKON¹

SZILÁGYI ÉVA – VISZKET ANITA

vanita@dexter.hu

1. A kutatás célkitűzése

A kutatásunk hosszú távú célja egy olyan lexikonbeli argumentumstruktúra kidolgozása, amely lehetőséget nyújt az összes, nem a szintaxisban kezelt információ rendezett tárolására.

A számítógépes nyelvészettel foglalkozók körében felmerült egy olyan korpusz igénye a létező szavakból, amelyen bármely számítógépes nyelvészeti alkalmazás „tesztelhetné” a hatásfokát, a sikerességét, valamint egyre időszerűbb kérdés az intelligens, nyelvészetileg megalapozott keresés problematikája is, amely megoldásának alapjául szintén a jól felépített lexikon szolgálhat(na). Ilyen korpuszra nem csak a számítógépes nyelvészetnek volna szüksége, hanem az elméleti nyelvészetnek is, hogy a különböző grammatikai modellek egy tőlük függetlenül definiált argumentumstruktúrára hivatkozva tudjanak szintaktikai-szemantikai interpretációt rendelni az adott mondatokhoz.

Az első fontos kérdés a modellfüggetlenség. Ha csak a jelenlegi generatív modellek közül kettőt összehasonlítunk, a *Kormányzás és kötés elméletet* (GB; CHOMSKY 1981, 1986), ill. a *Minimalista Programot* (MP; CHOMSKY 1995) és a *Lexikai-funkcionális nyelvtant* (LFG; BRESNAN 2000, KOMLÓSY 2001), akkor azonnal látható, hogy nem feltétlenül ugyanazt értik vonzat fogalmán, és nem ugyanúgy tesznek különbséget szintaktikai vonzat és szemantikai argumentum között. Továbbá nem is ugyanakkora mértékben támaszkodnak a lexikonra; hogyan lenne lehetséges, akár csak ezt a két modellt tekintve, egy „modellfüggetlen” argumentumstruktúra-felépítést kidolgozni?

Komlósy (1992) alapján a szemantikai argumentumokat meg kell különböztetni a szintaktikai vonzatoktól, így a szemantikai argumentumstruktúrát a szintaktikai vonzatkerettől. A megkülönböztetés jogosságát alátámasztja Viszket (2002) érvei szerint, hogy a GB-MP-nek az az eljárása, hogy a mondatok

¹ A tanulmányunk a 2003. április 14-16-i győri XIII. MANYE kongresszuson elhangzott előadásunk írott változata. Néhány jelenségre a későbbi cikkeinkben más magyarázatot adunk, de az alapvető észrevételeinket továbbra is érvényesnek tartjuk.

reprezentációjának kialakításában nem különbözteti meg a szemantikai argumentum- és a szintaktikai vonzatstruktúrát, olyan érvek felhasználására vezethet, melyek valójában szemantikailag nem indokolhatóak, és akár különböző eredetű jelenségeket mosnak össze. Egy új típusú grammatika, a *Generatív Argumentumszerkezet Grammatika* (GASG; ALBERTI 2000, ALBERTI–BALOGH–KLEIBER–VISZKET 2002) és az ahhoz kapcsolódó gépi fordítás-kutatás) ezt felhasználva megállapítja, hogy a fordításban használandó szemantikai argumentumstruktúra nyelvspecifikusan adaptálandó szintaktikai vonzatstruktúrára.

Mindezeket figyelembe véve: ugyan az egy-egy modell bemeneteként szolgáló lexikonoknak modellspecifikusnak kell lenniük, de a szemantikai argumentumstruktúra alapvető elemeit ki kell dolgoznunk modellfüggetlenül, hogy a felépülő különböző grammatikai modellek ellenőrizhetőek és összehasonlíthatók legyenek.

Ehhez első lépésként meg kell vizsgálni a mondatban a vonzatok viselkedését, valamint azt, hogy a megfigyelt jelenségek mely része nem kezelhető pusztán szintaktikai folyamatként, és milyen lexikai információkat kell feltételeznünk a szintaktikai folyamatok mögött. Ugyanakkor azt is biztosítani kell ezzel a (tágabb értelemben vett) lexikai argumentumstruktúrával kapcsolatban, hogy a lexikai információk hasonló módon épüljenek fel minden predikátum esetében, vagyis a (bármilyen szempontból) „különleges” tulajdonságú predikátum argumentumstruktúrája is ugyanabban a struktúrában legyen leírható, mint a más szempontból különlegeseke, vagy mint a „szabályosaké”.

Az a szemlélet, amely alapján a jövőben ezt az argumentumstruktúrát ki szeretnénk dolgozni, egy relációs adatbázis-alapú megközelítés: a nagy adatstruktúrákkal dolgozó nyilvántartó szoftverek mintájára, amelyek ma már mind relációs adatbázisokban tárolják az adatokat, szeretnénk egy-egy predikátum argumentumstruktúrára vonatkozó információit is ilyen relációs adatstruktúrában feltérképezni.

Ehhez a következőket kell átgondolnunk:

- Melyek azok az információk egy-egy igével (predikátummal) kapcsolatban, amelyek befolyásolni látszanak az adott predikátum viselkedését a mondatban?
- Ezek közül az információk közül melyeknek kell megjelenniük a lexikonban?
- Ezek közül az információk közül melyek és hogyan kapcsolhatóak az argumentumstruktúrához?

Ezen tanulmány célja, hogy a specifikussággal kapcsolatos adatok egy részét alaposan megvizsgáljuk, és ebben a témakörben megválaszoljuk a feltett kérdéseinket. Az eredményeket a 4., összefoglaló fejezetben közöljük.

2. Elméleti alapvetés

A GASG totálisan lexikalista felépítése adta azt az ötletet, hogy a GASG mondatszemantikájában felhasznált, eredetileg Hans Kamp által kidolgozott diskurzus-reprezentációs struktúrát (DRT; KAMP–REYLE 1993) a lexikon predikátumainak felépítésében is érdemes lenne alkalmazni. A GASG lexikonának relációs adatbázissá való átdolgozása során találtuk úgy, hogy a predikátum argumentumstruktúrájában is használható lenne a DRT-modell Alberti Gábor által továbbfejlesztett változata. Ebből a modellből elsősorban a szituációs referens bevezetését, és általában a predikátumok és argumentumok közötti viszony referens-alapú megközelítését használjuk fel.

A mai modern nyelvészetben aktuálissá vált specifikussági kutatások (a legutóbbi konferenciákon É. KISS 1995, KÁLMÁN 1995, MALECZKI 1995, 2000, 2002) időszerűvé tették annak megvizsgálását, vajon a szintaxis a felelős-e elsősorban a mondatban megjelenő determinánsok eltérő specifikussági fokáért. Ezért összpontosítunk ebben a tanulmányban a lexikonban tárolható specifikussági kérdésekre.

A jelenségek leírásához és magyarázatához szükség van néhány jól körülhatárolt fogalomdefinícióra.

Argumentumstruktúrán a szemantikai argumentumszerkezetet, vagyis egy olyan információs struktúrát értünk, amely minden predikátum esetében elárulja, milyen referensről tesz az adott predikátum állításokat, és kitől várja ennek a referensnek a bevezetését. Ezen kívül további állításokat tartalmaz a predikátum esemény-, idő- és diskurzusbeli tulajdonságairól. Tehát a szokásosnál tágabb értelemben használjuk ezt a fogalmat.

Azt a főnévi csoportot (NP-t) tekintjük specifikusnak, amely referensének a létét előfeltételezzük a mondatban megfogalmazott állításban. Például az *egy gyerek* akkor specifikus, ha egy előre ismert csoport tagja.

A puszta (vagy csupasz) NP olyan főnévi csoport, melyben nincs semmilyen determináns vagy bármilyen mennyiséget jelölő elem, így többes szám sem, és a főnévi csoport referenciáját nem befolyásolja a mondatban sem fókusz, sem kontrasztív topik. Tehát ezt a fogalmat a szokásosnál szűkebb értelemben használjuk.

3. A jelenségek leírása és a felmerülő magyarázatok

Az általunk vizsgált probléma: az alábbi példák (és tapasztalataink) szerint alternálás figyelhető meg az igeekötő, a csupasz NP és a rezultatív bővítmények között: a három közül csak egyikük jelenhet meg az ige előtt, az ige mögött pedig – semleges mondatban, azaz kontrasztív topik és fókusz nélkül – egyik sem.

- (1) *Mari pirosra sütötte a kacsát.*
- (2) *Mari megsütötte a kacsát.*
- (3) *Mari kacsát sütött.*
- (4) **Mari pirosra megsütötte a kacsát.*
- (5) **Mari pirosra kacsát sütött.*
- (6) **Mari kacsát megsütött.*

É. Kiss (2002) szerint a jelenség magyarázata az, hogy a nem-specifikus páciens nem lehet másodlagos predikáció alanya, viszont az igeekötő és a rezultatív bővítmény is másodlagos predikációnak minősül, aminek az alanya az elsődleges predikátum egyik vonzata: tárgyaz ige esetén a tárgy, tárgyatlan ige esetén az alanya. Csakhogy az alábbi mondatok tárgyai É. Kiss szerint nem-specifikus tárgyak, mégis megjelenhet az igeekötő:

- (7) *Péter begurított néhány labdát a kapuba.*
- (8) *Kata megírt néhány cikket.*

Ahhoz, hogy pontosan lássuk, az igeekötőnek milyen szerepe lehet a mondatban, azaz argumentum-e, akárcsak a rezultatívumok (É. KISS 2002a,b, ALBERTI–MEDVE 2001 értelmezése szerint), vagy valami más, meg kell válaszolnunk néhány kérdést.

Az első kérdés az, hogy milyen igéket és milyen igeekötőket kell vizsgálnunk. A három vizsgált egység (igeekötő, csupasz NP, rezultatívum) milyen igék mellett, milyen környezetben fordulhat elő.

Amennyiben a vizsgálatunk körét az ún. kategorikus mondatokra² szűkítjük, és nem foglalkozunk a thetikus mondatokkal, akkor a (9-12) példák alapján kijelenthetjük, hogy az ún. puszta, névelő nélküli, nem hangsúlyos NP csak tárgy lehet. Amennyiben alany, a mondat csak fókuszos és/vagy kontrasztív topikos lehet, akár csak a más igebővítmények esetében. Az alábbi mondatok, amelyekben az alanyi bővítmény helyét tölti ki puszta NP, vagy agrammatikusak, vagy nem semlegesek (a többi bővítmény illusztrálásától helyhiány miatt eltekintünk):

- (9) *Gyerek született.*
- (10a) *Van labda (a szobában).*
- (10b) *Labda van (a szobában).*
- (11a) *Zenekar jött létre.*
- (11b) **Létrejött zenekar.*
- (11c) *Jött létre zenekar.*
- (12) *Vendég érkezett.*

Minden ige kiegészíthető valamilyen funkciójú igekötővel, kivéve az ún. időjárásigéket: *havazik, esik, hajnalodik* (vannak kivételek ez alól a megállapítás alól, de az igekötő használata ezeknél az igéknél nem produktív: *beesteledik, megvirrad*), illetve azokat, melyeket nem lehet tárgyasan ragozni (*csuklik, siklik; DE: kisiklik, elcsuklik a hangja*). Szintén kivételt képeznek az *illik, kell, lehet, szabad* stb. igék. Tegyük hozzá, kérdéses, hogy az ige szemantikájában ez a „hiány” összefüggésben lehet-e azzal, hogy van-e, lehet-e (akár nem-specifikus) argumentuma a predikátumnak (alany, tárgy stb.). Lásd erről Komlósy (1992) és Tóth (2000) véleménykülönbségét az időjárásigék alanyi argumentumáról.

Az igekötők ige melletti szerepe rendkívül sokrétű lehet. Az azonban bizonyos, hogy nem teszi mindig tárgyassá az igét.

A (13-16) példasorban ez nem is lehetséges, hiszen az igekötő eleve a tranzitív igéhez kapcsolódik. Erre jó példa a kétféle *szavaz* vagy *süt* ige: a *szavaz*₁, *süt*₂ vagy a *jön* intranszitiv igekötővel és a nélkül is, a *szavaz*₂, *süt*₁ vagy a *tud* pedig igekötővel és igekötő nélkül is tranzitív. Tehát nem az igekötő okozza az argumentumstruktúra változását, bár az időstruktúra (befejezett aspektus) meg-

² Kategorikus állítás: ilyenkor a komment a topikban lévő specifikus főnév által megadott entitásról azt állítja, hogy rendelkezik egy bizonyos tulajdonsággal; thetikus állítás: a mondatban nincsen topik, az állítás általános tényt közöl.

változtatásával (KIEFER 1992) befolyásolja a fent definiált argumentumstruktúrát. Hasonló igék a *főz, olvas, eszik, iszik, lát*.

- (13a) *Háromkor már szavaztam₁ és mehettem a dolgomra.*
- (13b) *Háromra már leszavaztam₁ és mehettem a dolgomra.*
- (13c) *Háromra már leszavaztam₂ az indítványt, és...*
- (14a) *Péter háromkor jött / érkezett.*
- (14b) *Péter háromra megjött / megérkezett.*
- (15a) *Péter este már tudta, hogy mik voltak az érettségi tételek.*
- (15b) *Péter estére megtudta, hogy mik voltak az érettségi tételek.*
- (16a) *Péter süt_{1/2}.*
- (16b) *Péter jól / már süt₂.*
- (16c) *Péter süttö₁ egy kenyeret.*
- (16d) *Péter pirosra süttö₁ egy kenyeret.*
- (16e) *Péter megsü₁tö₁ egy kenyeret.*

Az aspektus / akcióminőségképző szerepen kívül az igekötőnek lehet valamilyen plusz jelentése – pl. *kimegy, bemegy, kiment, fel, le, át* stb. –, ekkor az igekötő nem teszi tárgyassá az igét, hanem a tranzitív vagy az intranszitiv ígéhez kapcsolódik, és az irány megjelölésével még hozzájárul az összetett predikátum jelentéséhez, valamint a szörendtől függően befolyásolja az aspektust (folyamatos / befejezett), így az időstruktúra megváltoztatásával a fent definiált argumentumstruktúrát is.

A plusz jelentés valamilyen konstrukció is lehet (17-20). Az igekötő egy speciális jelentés- és vonzatkonstrukcióval jár együtt ('véletlenül csinált valamit', 'elege lett abból, amit csinált', 'ellene tett valaminek' stb.). Az igekötő ilyenkor tárgyassá teheti az igét, de ez leggyakrabban afféle „áltárgy”, tulajdonképpen „visszaható” ige jön létre, és a tárgy nem lehet más, mint a visszaható névmás. Tipikusan tárgyassá tesznek (áltárgyak): *agyon, tönkre, ki* (természetesen az *agyon*-nak van egy másik használata az *agyonüt* igében, ahol az igekötős ige már tranzitív, de ezt a következő típushoz soroljuk, lásd (21)-(25) példák)

- (17) *Péter leszavazta₂ / leszólta az indítványt.*
- (18) *Péter elszólta / eltüsszentette / elnevette magát.*
- (19) *Péter kitüsszentette / kitáncolta / kikirándulta magát.*
- (20) *Péter kinevette / kibeszélte / kiadta Marit.*

Az ige és igekötő együttese lexikalizálódott egység a (21-25) példákban; ezekben az esetekben nem a kettő együttműködéséből számítjuk ki az argumentumstruktúra változását. Az igekötő-ige egységét meg kell adni a lexikonban. Az ige és pusztá NP állandósult kifejezések is hasonlóan működnek: *szerepet cserél, rendet csinál*.

(21) *Péter megjárta / megközelítette Erdélyt, az utat.*

(22) *Péter jól megjárta.*

(23) *Péter megszavazta az indítványt.*

(24) *Péter tegnap kirándult.*

(25) *Péter megolvasta a pénzét.*

A fenti példák alapján megállapíthatjuk, hogy az általunk definiált pusztá NP a fentebb említett, külön lexikai egységnek tekinthető állandósult kifejezések mellett – mely típus nem releváns jelenleg – csak abban a csoportban jelenhet meg, amely

- 1) csak az akcióminőség/aspektus változásával jár együtt (vagyis nem az igekötő teszi tárgyassá az igét a mi elemzésünk szerint, lásd (13a)-(16e) példák),
- 2) azon belül is az igekötő nélküli verzióban (ahogy erre É. Kiss is hivatkozik),
- 3) és csak a tranzitív változathoz kapcsolódóan (lásd a korábbi megállapításainkat arról, hogy csak a tárgyi argumentumpozíció tölthető ki pusztá NP-s vonzattal, (9)-(12) példák)

A következő (26)-(27) mondatokban illusztráljuk a tipikus pusztá NP-s vonzatokat:

(26) *Péter kenyeret eszik.*

(27) *Péter fát vág.*

Vagyis nem általában alternál az igekötőkkel és a rezultatívumokkal a pusztá NP, hanem van egy elég szűk használati köre az igéknek, amikor megjelenhet. További magyarázatot kell keresnünk arra, hogy ezekben az esetekben miért nem jelenik meg a pusztá NP-vel egyidejűleg az igekötő vagy a rezultatívum, amikor más nem-specifikus argumentumokkal együtt (legalábbis az igekötő) megjelenhet, lásd (7)-(8) példák. Az a javaslatunk, hogy a jelenség megmagyará-

zásához vezessük be az argumentum-kitöltéstípusok megkülönböztetésénél a főnévi csoportoknál már használatos specifikus / nem-specifikus / „predikatív” típusú (még csak nem is nem-specifikus) hármas felosztást.

Az első esetben az argumentumhelyet kitöltő specifikus vonzat visszautal egy korábban bevezetett referensre. A második esetben a nem-specifikus vonzat bevezet egy új referenst (ide számítjuk a számnévvel ellátott főneveket is, amik nem egy konkrét referenst, hanem egy referenscsoportot vezetnek be, akár a többes számú főnevek (KAMP–REYLE (1993))). A harmadik esetben azonban nem vezetődik be új referens, és nem is utal vissza korábbi referensre: ezt a típust a puszta NP tudja megtestesíteni. Az argumentum-kitöltésekkel kapcsolatban az a megállapításunk, hogy ilyen típusú argumentum-kitöltést azonban nem minden ige engedélyez, csak azok, amelyeknél az ige által kifejezett esemény „eseményosztályokra” bontható, az adott világ, ill. szokásainak ismerete alapján. Ezt a megállapítást a következő két példa elemzésén keresztül bizonyítjuk:

(28) *Ez ruhát jelent.*

(29) *A csacsi aranyat tüsszent.*

A (28)-(29) példák hétköznapi szituációban valójában agrammatikusak. A *jelent* ebben a használatában is tárgyas ige ugyan, de a tárgya meghatározott szemantikai osztályba kell, hogy tartozzon, valamilyen esemény, cselekvés típusú kell, hogy legyen (természetesen a *jelent* igenek most egy bizonyos típusú jelentésére és használatára koncentrálunk, kb. abban az értelemben, hogy 'ebből az következik'), pl.: *ez azt jelenti, hogy nem is jössz haza*. Amennyiben ezt az eseményt ki lehet fejezni puszta NP-vel, akkor az is lehet a *jelent* tárgya, pl. *ugye, tudod, hogy ez verést / vacsoramegvonást jelent*. Beláthatjuk, hogy a puszta NP használatához kevés az, hogy lehetséges legyen az eseményt főnévvel kifejezni, az is kell, hogy ez a cselekvésnek egy megszokott típusa legyen. Különleges világismeret nélkül sokkal kevésbé elfogadható az, hogy *ez korcsolyázást jelent*, hacsak a korcsolyázás nem bevett jutalmazás vagy büntetés a családban. A *ruhát jelent* a mi világunkban nem értelmezhető, ezért ebben az értelemben agrammatikus, de a Harry Potter-regények világában igen, ahol a szolgálatból elbocsátott (vagy felszabadított) házimanó kap ruhát.

A (29) példában szereplő *tüsszent* ige eredendően nem tranzitív, ami abból is látszik, hogy kiegészíthető az *egyed-kettőt* bővítménnyel, amivel tárgyas igék

nem egészíthetők ki³. De egy olyan világban, amiben egy bizonyos cselekedettel vagy mozdulattal valamit elő lehet varázsolni, a mozdulatot / cselekedet leíró ige azonnal használható tranzitív igeiként, és a megfelelő körülmények között a tárgyi argumentumát kitöltheti pusztá NP is. Így lehetne az aranyat ásitó számról is szó, vagy az aranyesőt nevető / integető / pislantó királylányról is.

A determináns nélküli NP nem minden esetben esik egybe az általunk fent definiált pusztá NP-vel, ugyanis egyes esetekben rejtetten többes szám kifejezéséről van szó:

(30) *Péter zsemlét eszik. Mari vaját ken rájuk.*

A zsemle itt lehet egy zsemle is, vagy akár több, melyekre Mari vaját ken. A többes számú névmás: *rájuk* utal erre vissza. Az általunk definiált és vizsgált pusztá NP-k speciális tulajdonsága, hogy nem lehet rájuk névmással visszautalni, pl.: *Péter virágot szedett. *Marinak tetszett.*

Az eddig elmondottak alapján két lehetséges magyarázatot adhatunk arra az eredetileg feltett kérdésre, hogy miért nem jelenhet meg ugyanazon mondatban pusztá NP, igeikötő és rezultatív bővítmény.

a) É. Kisst követve (2002a, 2002b) feltételezhetjük, hogy az igeikötő és a rezultatív argumentum másodlagos predikátumként viselkednek. Ha pusztá NP-s, a mi megállapításaink szerint referens nélküli vonzat tölt ki egy argumentumhelyet, akkor a másodlagos predikátumoknak (mint az igeikötő vagy a rezultatív bővítmény) nincs mire vonatkozniuk, ezért nem tudnak megjelenni a mondatban. É. Kiss megállapításait azzal egészítjük ki, hogy a specifikussági fokokban az általa használt kettő fokozat helyett hármat különböztetünk meg, továbbá azt állítjuk, hogy pusztá NP-ként argumentumhelyre csak az adott eseményosztályban a világismeret alapján „megszokott”, gyakori főnevek kerülhetnek. A nem ilyen „megszokott” főnevek csak fókuszosan tölthetik ki determináns nélküli NP-ként az argumentumhelyet. Ha névelőtlen, egyes számú NP-vel töltünk ki egy argumentumhelyet, és az NP fókuszban van, akkor a fókuszról kap valamilyen értelmű referenciát, tehát akkor nem referens-mentesen tölti ki az argumentumhelyet,

³ Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Burányi Péter kollégánknak az építő kritikai észrevételekért. Az ő példái nyomán pontosítunk: az *egy-et-kettőt* kifejezést természetesen 'egyszer-kétszer' értelemben használva nem egészíthetők ki vele a tranzitív igeik. Ha nem ragaszkodunk ehhez az értelmezéshez, akkor a hiányzó tárgyat pro-ként kell feltételeznünk az *egy-et-kettőt*-tel azonos főnévi csoportban, és úgy már grammatikus a tranzitív igeit tartalmazó mondatban is. Például: *(El)olvastam egy-et-kettőt (verset).*

vagyis ilyenkor megjelenhet meg a mondatban igekötő is (*Péter regényt olvasott el egy nap alatt, nem novellát.*)

b) Kicsit módosítva az eredeti elképzelésen, azt is feltehetjük, hogy a másodlagos predikátumok nem az ige egyik vonzatára, hanem a szituációs referensre vonatkoznak: alternatív elemzése az igekötőknek, hogy valójában nem az ige második argumentumára vonatkozóan tesznek állításokat, hanem az ún. szituációs referensről. Egyes igekötők, amelyek befejezetté teszik a cselekvést, mint például a *meg*, a szituációról, az eseményről állítják, hogy lezárult, az irányjelölők (*le, fel, át* stb.) a szituációról, a cselekvésről mondják meg annak irányultságát. Amikor az ige második argumentumát puszta NP-vel töltjük ki, akkor ez a szituációs referens nem egy konkrét szituációra, hanem egy szituációs osztályra utal. A *Péter fát vágott* ahhoz a mondathoz hasonlít, hogy *Péter sétált*, tehát 'Péter sétálva haladt vagy pihent', illetve 'Péter fát vágva dolgozott'. Így a *Péter fát vágott* mondatban a szituációs referens nem a *vág* ige megszokott eseménystruktúrájára épít, nem azt örökli, hanem a *Péter dolgozott* kevésbé konkrét eseményéét, amit tekinthetünk több lehetséges szituációból álló szituációs osztálynak is. Így nem tud rá vonatkozni az igekötő mint másodlagos predikátum, ezért nem jelenhet meg a mondatban.

Ahhoz, hogy a felvázolt megoldások közül választani tudjunk, valójában szintaktikai modellt kell választanunk. Modellfüggő ugyanis, hogy pl. a szituációs referens külön elemként megjelenik-e a grammatikánkban vagy sem. De a tanulmányunkban kitűzött cél megvalósítását ez nem érinti, mivel az ige argumentumstruktúrájának ábrázolásában mindenképpen meg kell jeleníteni azt a képességét, hogy a tárgyi argumentumát kitöltheti-e puszta NP, és ha igen, milyen körbe tartozó főnevek alkalmasak erre az argumentum-kitöltésre.

Árnyalhatja némileg a megállapításainkat, ha közelebbről megvizsgáljuk, hogy mi is a valódi szerepe az igekötőnek a mondatban.

(31) *Ittam két üveg sört.*

Kiefer (1992) utal rá, hogy a (31) példában az esemény igekötő nélkül is befejezett. Az aspektus kifejezése ugyan fontos szerepe az igekötőnek, de nem egyedül az igekötő valósítja meg a magyarban ezt a funkciót, és nem is mindig az aspektus kifejezésére szolgál az igekötő a mondatban.

Bizonyos igekötők Kiefer (1992) szerint valójában szóképzők. A *megolvas=számol, felsikolt, megajándékoz* igéknél megváltozik a vonzatstruktúra és

nincs akcióminőség változás. Ugyan nem értünk egyet minden elemzéssel⁴, de az igekötők funkciójának meghatározásában felhasználjuk Kiefer (1992) érveit. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy az igekötők nem úgy viselkednek, mint argumentumok, sokkal inkább, mint olyan speciális morfémák, amelyek a képzőkhöz hasonlóan befolyásolják az ige (fent definiált, bővebben vett) argumentumstruktúráját, és zárt szóosztályt alkotnak (ezért is mondhatók képzőnek). Ugyanakkor az ige argumentumaihoz hasonlóan önálló szóként vehetnek részt a szórend kialakításában. Ezzel szemben a rezultatív bővítmények argumentum-szerepet töltenek be. A GASG tapasztalatai alapján a képzők ugyanúgy fogalmazhatnak meg állításokat valamilyen referensről, predikálhatnak, mint más önálló predikátumok, ezért az a-b, pontokban megfogalmazott következtetéseinket nem kell alapvetően módosítanunk.

4. Összefoglalás: a legfontosabb megállapításaink

1) Az általunk definiált puszta NP csak cselekvés-osztályokat különíthet el, nem igazi argumentum (az igazi argumentum mindig specifikus vagy nem-specifikus, a puszta NP azonban nem nem-specifikus, hanem nem értelmezhető rá nézve ez az állítás).

2) Az igék előírhatják, hogy az argumentumaikat specifikus vagy nem-specifikus vonzatok tölthetik-e ki. Ez vonatkozhat az ige alanyára vagy tárgyára (pontosabban az ágens és a pátiensi pólusba tartozó legelső argumentumaikra). Tehát ez lexikai tulajdonság. Vannak igék, amelyek nem-specifikus argumentumot akarnak (ez lehet alany: *születik*, vagy tárgy: *alakít* (*létrehoz* értelemben)), és természetesen vannak, amelyek specifikusat. Ezen túl, lehetséges, hogy puszta NP töltsen ki egyes igéknél a tárgyi argumentum helyét. Hogy lehet-e az igének puszta NP vonzata (speciális hangsúly viszonyok nélkül), az ige lexikai tulajdonsága; ezen vonzatok köre a világtudás alapján korlátozott (a házimanó *ruhát kapott*, a viselkedése *ruhát jelent* a Harry Potterben).

A létige speciális abból a szempontból, hogy gyakran megjelenik mellette alanyi pozícióban puszta NP, és úgy tűnhet, hogy ez ellentmond annak a megállapításunknak, hogy puszta NP csak a tárgyi pozíciót töltheti ki (lásd (9)-(12) példák). Valójában azonban, ha determináns nélküli NP a *van* ige alanya (pl.:

⁴ pl. a *megnémul* igénél Kiefer (1992) szerint nem igei az alapszó. Úgy véljük, hogy akkor a *megszámol*ban sem az. Lássunk egy másik igét: *halkul*. Ennek van folyamatos-sága, ezért használhatjuk igekötő nélkül, míg a *némul*-nak nincsen, de attól még ige.

van könyv), akkor az csak valahol lehet, vagyis csak egy helyhatározóval (vagy időhatározóval) együtt fordulhat elő, ráadásul a *van* ebben az esetben mindig hangsúlyos. Hasonló ez ahhoz, hogy *Láttam (már) most született csecsemőt*, amikor valójában fel kell tételeznünk a mondatra vonatkozóan egy EXIST operátort. Ha többes számú NP, akkor az már specifikusság szempontjából értelmezhető, mivel van benne egy üres determináns, vagy úgy is mondhatjuk, hogy bevezet egy nem-atomi referenst (KAMP–REYLE 1993) (*vannak sárkányok*).

Bármely igének lehet determináns nélküli NP-s vonzata, ha vagy az, vagy az ige fókuszba kerül: ez szintaktikai jelenség, mivel a fókusz pótolja a hiányzó argumentum-referenseket. Tehát ez szintaktikai-szemantikai jelenség, nem lexikai, nem az egyes lexikai egységek tulajdonsága.

Fontos megkülönböztetnünk egymástól azt a kérdést, hogy az igének milyen specifikussági követelménye van az argumentumát megvalósító vonzatra nézve, és hogy a vonzat értelmezése a mondatban specifikus vagy sem. Az előbbi lexikális tulajdonság, az utóbbi szintaktikai is:

(32a) *Hoztam fel három csövet. (nem spec.)*

(32b) *Felhoztam három csövet. (spec.)*

3) Befejezett aspektusban az igék általában specifikus vonzatokat várnak, de ez nem kivétel nélküli szabály (lásd (7)–(8) példák). Az igekötős igék, mivel az igekötő semleges szórendben befejezettséget ad az igének, többnyire specifikus vonzatokkal járnak együtt. Ha van EXIST értelmezése a mondatnak, akkor igekötős ige mellett is gyakran előfordulhatnak nem-specifikus vonzat-értelmezések (lásd (32a)). Hogy a befejezett aspektus egy igének lexikai tulajdonsága-e vagy a szintaxisban dől el, az ígétől függ. Egyes igék az időstruktúrájuk következtében eleve nem lehetnek folyamatos olvasatúak (*érkezik, tüsszent, némul*), más igék lehetnek (*felmegy*).

4) Fontos kérdés, hogy az igekötős ige külön lexikai tétel-e. Vagyis új rekord-e a táblastruktúrában, vagy vannak „képzett” lexikai tételek, amiknek új és örökölt tulajdonságaik vannak. Ha az utóbbi, akkor az igekötők úgy működnek-e inkább, mint bizonyos, korlátozottabb használatú képzők, amik megváltoztatják az ige argumentumstruktúráját. Speciális tulajdonságuk, hogy elválhatnak az ígétől, így külön szóként viselkednek a mondatban. Ezt a tulajdonságukat is tárolni kell valahogy, mint ahogy a szórendre vonatkozó szabályaikat is. Az igekötő-ige kapcsolat fentebbi részletes leírásával próbáltuk érzékeltetni azt az álláspont-

tunkat, hogy egyes kapcsolatokban az igeekötő képzőként viselkedik az ige mellett, más esetekben egy külön lexikai tételről van szó, tehát mindkét megjelenítésre módot kell adnia az adatbázisunknak.

IRODALOM

- ALBERTI Gábor – BALOGH Kata – KLEIBER Judit – VISZKET Anita (2002): *A totális lexikalizmus elve és a GASG nyelvtan-modell* – In: MALECZKI (szerk.): 193-218
- ALBERTI Gábor – MEDVE Anna (2001): *Generatív mondatnyi gyakorlókönyv*. Budapest: Osiris Kiadó
- ALBERTI Gábor (1998): *Struktúrák a vonzatszerkezetben*. – In: BÜKY– MALECZKI (szerk.): 185-222.
- ALBERTI Gábor (2000): *A totális lexikalizmus grammatikája*. – In: KENESEI (szerk. 2000): 333-386
- BRESNAN, Joan (2000): *Lexical-Functional Grammar*. Oxford: Blackwell
- BÜKY László – MALECZKI Márta (szerk.) (1998): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszereiről III.*, Szeged: Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék
- CHOMSKY, Noam (1981): *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris
- CHOMSKY, Noam (1986): *Barriers*. Cambridge, MA: MIT Press
- CHOMSKY, Noam (1995): *The Minimalist Program*. Cambridge, MA: MIT Press
- DOWTY, David (1991): Thematic proto-roles and argument selection. *Language* 67: 547-619.
- É. KISS Katalin (1995): *Definiteness Effect Revisited*. – In: KENESEI (szerk.): 63-88.
- É. KISS Katalin (2002a): *Az ige-igeekötő sorrend egy lehetséges magyarázata*. – In: MALECZKI (szerk.): 65-76
- É. KISS Katalin (2002b): *Egy igeekötőelmélet vázlatja*. Elhangzott: Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 2002. október 17.
- KÁLMÁN László (1995): *Definiteness Effects Verbs In Hungarian*. – In: KENESEI (szerk.): 221-242.
- KAMP, Hans – REYLE, Uwe (1993): *From Discourse To Logic*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers

- KENESEI István (szerk.) (1995): *Levels And Structures. Approaches to Hungarian*, Vol. 5. Szeged: JATE
- KENESEI István (szerk.) (2000): *Igei vonzatszerkezet a magyarban*. Budapest: Osiris Kiadó
- KIEFER Ferenc (szerk.) (1992a): *Mondattan. Strukturális magyar nyelvtan I*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- KIEFER Ferenc (1992b): *Az aspektus és a mondat szerkezete*. – In: KIEFER (szerk.): 797-886.
- KOMLÓSY András (1992): *Régensek és vonzatok*. – In: KIEFER (szerk.): 299-528.
- KOMLÓSY András (2001): *A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó
- MALECZKI Márta (1995): *On the Definiteness Effect in Hungarian (A Semantic Approach)*. – In: KENESEI (szerk.): 261-286.
- MALECZKI Márta (2000): *Határozatlan argumentumok a magyarban*. – In: KENESEI (szerk.): 287-332.
- MALECZKI Márta (szerk.) (2002a): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V.*, Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék
- MALECZKI Márta (2002b): *A thetikus ítéletek szemantikai szerkezetéről*. – In: MALECZKI (szerk.): 389-404.
- SZABOLCSI Anna (1992): *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- TÓTH Ildikó (2000): *Személytelen szerkezetek és expletív alanyok*. – In: KENESEI (szerk.): 127-156.
- VISZKET Anita (2002): *Az argumentumazonosítás alapelvei*. – In: MALECZKI (szerk.): 151-168.

GÉPI TANULÁS ÉS ÚJSZERŰ ALKALMAZÁSA A BESZÉDJAVÍTÁS-TERÁPIÁBAN

KOCSOR ANDRÁS – PACZOLAY DÉNES

kocsor@inf.u-szeged.hu; pdenes@inf.u-szeged.hu

1. Bevezetés

Napjaink felgyorsult, technikai eszközökkel telezsúfolt világában a fogyatékkal élőknek egyre nagyobb gondot okoz lépést tartaniuk az egészségesekkel. A technikai fejlődés legszembetűnőbb tényezője a multimédiás eszközök előretörése: bárhová megyünk, mindenütt képek és hangok bombáznak bennünket. Ezzel párhuzamosan egyre nagyobb szerepet kap a beszédkommunikáció: egyelőre ugyan még mi magunk beszélünk és válaszolunk (vagy hagyunk üzenetet) kommunikációs készülékeinkkel, de a beszédértő és beszéd útján válaszoló intelligens eszközök megjelenése már a küszöbön van. Ezek a technikák kellemesebbé és könnyebbé teszik az átlagember életét, de a beszédértési vagy beszédképzési nehézségekkel küzdőknek újabb és újabb kihívásokat jelentenek. Ésszerűnek tűnik, hogy ugyanazt a technikát hívjuk segítségül, amely a gondokat is kiváltotta. A *Beszédmester* szoftver fejlesztése is így indult: egy olyan program megírását tűztük ki célul, amely segíti a hallássérültek beszédképzésének terapiáját. Ez a munka hagyományosan óriási türelmet és a szurdopedagógus állandó jelenlétét igényli, ugyanis a helyes hangképzés rögzítéséhez rengeteg ismétlés és a pedagógus folyamatos korrekciója szükséges. Ezt az ún. automatizálási folyamatot nagyban segítheti egy megfelelő szoftver, amellyel a gyakorlás részben önállóan is végezhető.

A program tervezése közben jelezték pedagógus kollégáink, hogy ugyanazt a technológiát az olvasás tanításában is fel lehetne használni. Mindkét területen a fonológiai tudatosság fejlesztése a cél (ADAMS 1990). Napjainkban egyre több az olvasási nehézséggel küzdő gyermek, amit sokan annak tulajdonítanak, hogy a televízió és a számítógép háttérbe szorította a könyveket (PÉCHY 1974). Kézenfekvő lenne, ha a megoldást is a számítógép szolgáltatná, olyan szoftver formájában, amely játékos úton, szinte észrevétlenül gyakoroltatja az olvasást.

A fenti két alkalmazási terület igényeit szem előtt tartva fogtunk hozzá a *Beszédmester* beszédjavítás-terápiai és olvasásfejlesztő rendszer készítéséhez. Aból indultunk tehát ki, hogy a hallás- vagy részképességükben sérült gyermekek kiejtési problémáit, ha nem is oldaná meg, de lényegesen csökkenthetné egy olyan technika, amellyel a saját hangjukat, kiejtésüket önmaguk ellenőrizhetnék, javíthatnák. A számítógép felruházása automatikus beszédfelismerési képességekkel pótolhatja ezt a hiányzó auditív kontrollt, illetve az ép hallású iskoláskorúak olvasásfejlesztése során hatékonyabbá teheti a beszédhangok és grafémák helyes asszociációját. A program kulcseleme tehát a beszédtechnológiai modul, amely lehetővé teszi, hogy a rendszer a mikrofonba bement beszédhangokat, illetve szavakat valós időben visszajelezze.

Az automatikus beszédfelismerés a gépi tanulás nevű kutatási témakör egyik sajátos részfeladata. Ilyen irányú kutatásaink során olyan modern gépi tanulási módszereket vizsgáltunk meg, amelyek alapköveit jelenthetik más, gépi tanulást igénylő korszerű infokommunikációs rendszerek kifejlesztésének is. Ezekre a technológiákra építve alakítottuk ki *OASIS* névre keresztelt általános célú beszédfelismerő rendszerünket. Az általunk adott eljárás is, mint a beszédfelismerő eljárások általában, a teljes problémát kisebb, a gép által könnyebben megoldható részproblémákra vezeti vissza. Esetünkben ez a beszédhangok felismerését jelenti. A beszédhangokból épített szavak vagy mondatok felismerését egy általunk kifejlesztett, úgynevezett szegmentális alapú dekódolási algoritmusra építettük, amely kellően rugalmas ahhoz, hogy különböző felismerési stratégiákat könnyen ki lehessen próbálni benne. Az eljárás nem a szokásos néhány századmásodperces egységekben gondolkodik, hanem hosszabb időintervallumokban. Ez a kibővített megközelítés eredményezi azt, hogy a módszer magában foglalja a hagyományos technológiákat is, mint speciális esetet.

A beszédhangok felismerése nem közvetlenül a beszédjelből történik, hanem valamiféle tömör reprezentációt kell előbb előállítani, amely a felismerés szempontjából fontos komponenseket megőrzi, a zavaró tényezőket viszont lehetőség szerint eltávolítja. Az előfeldolgozás után előálló reprezentáció már alkalmas arra, hogy a gépi tanuló algoritmusok hatékonyan működjenek rajtuk. Az eredmények azonban tovább javíthatóak ún. transzformációs algoritmusokkal, amelyek kiválasztják a fontosabb jellemzőkomponenseket, elnyomják a tanuló algoritmusok hatékonyságát zavaró egyéb hatásokat, és olyan térbe viszik át az adatokat, ahol a szeparálhatóság könnyebb.

Amint az a rövid áttekintésünkből látható volt, a felismerési probléma lényegében négy lépésre bontható: a jellemzőkinyerés, a jellemzőtér-transzformáció, a

beszédhang-osztályozás és a szószintű felismerés feladataira. Mind a négy lépésben kipróbáltunk több, az irodalomból is ismert eljárást, de új ötletekkel is előálltunk.

A cikk felépítése a következő: a 2. fejezetben röviden ismertetjük a *Beszédmester* rendszert, majd a 3-ban összefoglaló képet adunk a beszédfelismerésben alkalmazott matematikai módszerekről. A publikációt rövid összegzés és irodalomjegyzék zárja.

2. A Beszédmester

Ebben a fejezetben röviden áttekintjük a *Beszédmester* szoftver felhasználásai lehetőségeit és funkcióit mind a beszédjavítás-terápia mind az olvasásfejlesztés szempontjából. A részletesebb és több képpel illusztrált leírását egy korábbi cikkben találhatunk programról (PACZOLAY et al. 2004).

1. ábra: A Beszédmester nyitóképe

2.1. A Beszédmester a beszédjavítás-terápiában

A hallás-, vagy részképességükben sérült gyermekek kiejtési problémáinak logopédia kezelése négy egymást követő terápiai lépésben történik: előkészítés, hangfejlesztés, rögzítés, és végül az automatizálás. A program által felkínált,

terápiát segítő lehetőségek ugyancsak ezekhez a lépésekhez kapcsolódnak, így a beszédjavítás-terápiai rész tagolódása megegyezik a felsorolt terápiai lépésekkel.

2.1.1. Előkészítés

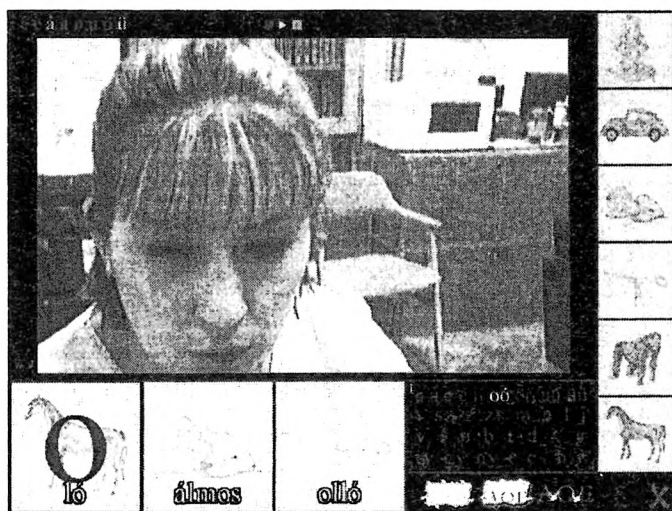
Ebben a szakaszban, amely a korai életkorban a beszédnevelés kezdetét jelenti, játékos formában kell a kisgyermek figyelmét saját hangadásukra irányítani. Rá kell szoktatni a gyermekeket, hogy figyeljék a képernyőt, igyekezzenek utánozni a bemutatott hangadási mintákat, pl. hangerősség, hangmagasság változtatása, különböző ritmusformák utánzása, zöngés zöngétlen hangok gyakorlása, stb. Az ebben a részben kialakított játékos elemek igen alkalmasak arra, hogy a gyermekek hozzászokjanak a program kezeléséhez és elsajátítsák azt, megtanuljanak kommunikálni a programmal.

A megvalósított funkciókat a következő felsorolás tartalmazza:

- Zöngedás: a képzett hangunk zöngésségével irányíthatunk egy autót – zöngétlennél megáll, zöngésnél pedig felgyorsul.
- A hangerő változtatása: egy bohóc a hangerő függvényében alacsonyabbra vagy magasabbra ugrik. Cél a bohóc (a hangerő) lécek által kijelölt szinten tartása meghatározott ideig. A lécek számát és magasságát (az elvárt hangerőt) a pedagógus állítja be előre.
- A ritmus gyakorlása: a tanító mikrofonba bemozdított ritmikus hangsorát egy ugráló béka nyoma rögzíti a homokos parton. A tanuló feladata a ritmus megismétlése, annak elérése, hogy a béka újra a nyomokban ugráljon végig.
- Állathangok utánzása: a pedagógus utasítása és ellenőrzése mellett a kiválasztott állatok hangját utánozni kell a foglalkozáson résztvevő gyermeknek. A gép itt nem értékel, csak képeket kínál fel a gyakorláshoz.
- A hangmagasság változtatása: a feladat első körében virágokat lehet elültetni az alsó, illetve a felső sorba a hang magasságának megfelelő megválasztásával. A második körben a gyakorló személynek a virágágyást kell meglocsolnia úgy, hogy az előző mély és magas hangokból álló sorozatot megpróbálja megismételni.
- Hangringatás: először egy kitartva ejtett hang magasságának folyamatos változtatásával egy vakond járatot vág a földben. Magas hang esetén feljebb, mély hang esetén lejjebb halad az alagút ásásával. Gyakorláskor ebben a járatban kell végigvezetni egy kisebb vakondot.

2.1.2. Hangfejlesztés

2. ábra: A Beszédmester beszédjavítás-terápiai részének egyik feladata

A sikeres előkészítési szakaszt követően kitartott ejtéssel és hangkapcsolatokban kell kialakítani a magánhangzók és a folyamatosan ejthető mássalhangzók helyes artikulációját. A kiejtés és az olvasás tanítása egyszerre történik: a kiválasztott hangzók gyakorlása során a helyesen ejtett hangzó képe az ejtés ideje alatt megjelenik a képernyőn úgy, hogy a kijelzés fényereje a megfelelés mértékével arányos (azonos idejű vizuális visszacsatolás). Ha rendelkezünk számítógéphez csatlakoztatott kamerával, akkor a kamera által közvetített kép is megjelenik a kijelzés háttérében, hasonlóan – megfelelő beállításokkal – a tükör módszer szájáról olvasási képéhez (2. ábra). A gyakorolt hangok vagy hangkapcsolatok írott képe a képernyő alsó sávjába gépelhető, illetve a későbbi felhasználás érdekében el is tárolható.

A gyakorlásra kijelölt hangzók kiejtésében előforduló hibák elemzéséhez beállítható, hogy hibás hangképzéskor több grafémát is jelenítsen meg a gép (pl. átmeneti hangok esetén kettőt), illetve lehetőség kínálkozik arra, hogy a beszédhang-felismerés időbeli változását grafikonok segítségével ábrázoljuk.

2.1.3. Rögzítés

A fejlesztőmunka eredményeként a tanuló elérheti azt a szintet, hogy önállóan gyakorolhat. Ekkor a képernyőn három kiválasztott, gyakorolni kívánt szó képe és a fogalom neve jelenik meg. A többi gyakorlóképet kis méretben, betűnként csoportosítva kínálja fel a gép. A gyakorlásra kiválasztott hangzók egy-egy szó kimondásakor az aktív képmezőben a kiejtésnek megfelelően betűképek formájában, a megfelelés mértékével arányos módon villannak fel.

2.1.4. Automatizálás

Az automatizálási lépés célja rövidebb, hosszabb szövegek érthető felolvasása, illetve ennek gyakoroltatása a tanulókkal. Maga a szöveg lehet előre rögzített, de lehetőség van tetszőleges szöveg begépelésére és eltárolására is. A gyakorlás kezdeti fázisában a tanuló számára hosszú mondatok további, általuk is feldolgozható blokkokra tagolhatók. A gyakorlásra kiválasztott beszédhangok a szövegben egyedi színnel jelennek meg, csakúgy, mint az aktuálisan soron következő blokk vagy mondat. A feladatban nem folyamatos beszédfelismerés történik, hanem az ejtés tisztaságának objektív értékelése a cél. Ha a kijelölt beszédhangok közül a következőt helyesen képzi a tanuló, akkor a graféma kijelölése eltűnik, és a következő kijelölt hangzóra fókuszál a beszédfelismerő.

3.2. A Beszédmester az olvasásfejlesztésben

A *Beszédmester* szoftver az olvasástanítás segítését, az olvasás terápiáját, fejlesztését is célul tűzte ki (BÁCSI 2003). A szoftver segítségével játékos úton, szinte észrevétlenül lehet gyakoroltatni az olvasást (3. ábra). Használható az iskolai olvasástanítás során és egyéni gyakorlásra. A részképességükben sérült gyermekek fejlesztő terápiájában komplex készségfejlesztést biztosít: memóriafejlesztés, figyelemfejlesztés, irányfelismerés, iránytartás kialakítása, finommotorika fejlesztése, hallási diszkriminációs készség, hallási figyelem, vizuális differenciáló képesség fejlesztése. Segítheti a diszlexiaterápiát, hiszen a betűk újratanításának feltételei biztosítottak, a fonémapárok feladatai pedig célzottan a kritikus párok gyakorlására, differenciálására készültek (4. ábra). A tesztelési eredmények azt mutatják, hogy nemcsak az első osztályosok fejlesztésére, tanítására alkalmas a szoftver, hanem a 8-10 évesek terápiájában is kiválóan használható.

A *Beszédmester* szoftver olvasástanítást segítő funkciói betűtanítási (magán-, és mássalhangzók) és fonémapár tanítási, illetve gyakoroltatási részre tagolódnak. Az olvasástanítás folyamatához hat különböző feladat kapcsolódik, amely a betűk tanításán a saját, metodikailag megalapozott sorrendjében halad végig. Az önálló tanulást és gyakorlást a betűnként azonos típusú feladatok biztosítják a gyermekek számára, amely önálló munka már önmagában is sikerélményt nyújt mind az egészséges, mind a részképességükben sérült gyermekek számára. A következőkben végigtekintjük a szoftver betűtanítási feladattípusait.

3.2.1. Betűtanítás

Hang- és betűtanítás

A képernyőn a tanult új betű hívóképe jelenik meg, és a szoftver a bemondás alapján vagy a graféma képét rajzolja ki a megfelelés mértékével arányos módon magánhangzók esetében, vagy mássalhangzók esetében a helyesen bemondott teljes szót írja ki. A feladat így alkalmas a szókincs fejlesztésére, az ejtészhibák megfigyelésére, illetve korrigálására.

Új fonéma keresése tárgyképek nevében

A megjelenített tárgyképek alatt a szóban található hangok számának megfelelő „karika” található. A tanult hang előfordulásait kell megkeresni a tárgy nevében, és a vélt előfordulások helyén lévő karikákat ki kell színezní egérkattintással. A helyes megoldásokat a gép kipipálja. A képek összeállításánál az Adams által felállított szintek lettek figyelembe véve, így a feladatmegoldás során a könnyebben azonosítható pozíciótól haladunk a nehezebb felé.

Graféma kiválasztása

A feladat első részében a tanult betű és annak különböző elforgatott változatai jelennek meg, és ebből a sorozatból kell a tanulónak kiválasztani a tanult betű eredeti alakját. A feladat segítségével már korán felismerhető, ha egy gyermek vizuális rotációs problémákkal küzd, ezen kívül fejleszti a forma és alakfelismerést, az irányok azonosítását és az iránytartást.

A második részben az eddig tanult grafémák egy véletlen sorozatából kell kiválasztani a tanult betűt. Egyrészt a feladat segíti a betű alakjának további rögzülését, de főként a gyermeket a helyes olvasási irány megtartására szoktatja.

Graféma-fonéma megfeleltetés 1.

Az első körben a képernyőn megjelenik a tanult graféma hívóképe az eddig tanult betűk egy sorozatával együtt. A betűsorból az összes, a tanult betűnek megfelelő grafémát rá kell húzni a hívóképre ahhoz, hogy a feladat befejeződjön. Második körben már négy, eddig tanult hívókép kerül megjelenítésre a hozzájuk tartozó, betűkkel együtt. Minden hívóképre fel kell helyezni a neki megfelelő kezdőhangokat. A gyakorlatok rögzítik a hangleválasztást, illetve segítik a fonéma-graféma megfeleltetést.

Graféma-fonéma megfeleltetés 2.

Az előző feladat nehezítéseként hívóképek helyett tárgyképek jelennek meg, így a hangokat a tárgyak nevében kell megkeresni, majd a hangokat a megfelelő helyre húzni. A feladatok menete megegyezik az előzőével. A gyakorlat a hallási diszkrimináció készségét fejleszti, elősegíti a hangokra való bontást, illetve a graféma-fonéma megfeleltetést.

Olvasógyakorlat

Az újonnan tanult graféma olvasása 12 elemű betűsorban mikrofon használatával. Magánhangzó esetén csak a magánhangzókat kell olvasni, míg mássalhangzók esetén kétbetűs szótagokat olvastatunk. A szótagok hibátlan olvasása után következik a szó, majd a mondatolvasás szakasza, ahol már az ellenőrzést a tanító végzi.

A feladatsor sikeres teljesítése után a gyermekek jutalomjátékként memória-játékot játszhatnak, amely a program kezdetekor az egerhasználat és a rajzos jelölések tanulására is szolgál.

3.2.2. Fonémapárok tanítása

A tanult betűk, hangok ismétlése, újratanulása

A képernyőn a fonémapárokhoz tartozó betűk hívóképei jelennek meg, és a szoftver a bemonadás alapján vagy a graféma képét rajzolja ki a megfelelés mértékével arányos módon magánhangzók esetében, vagy mássalhangzók esetében a helyesen bemondott teljes szót írja ki. A feladat így alkalmas az ejtészhibák megfigyelésére, illetve korrigálására.

Betűk kiválasztása

A feladat célja, hogy a sor elején megjelölt betűt a gyermek kiválassza a többi, már tanult betű közül. A feladat nehézségét jelenti, hogy a graféma mindig a kritikus betűcsoport betűi között található meg. Második részben a kiemelt grafémát már nem betűk közül kell kiválasztani, hanem azokat a szavakat kell megjelölni, amelyben megtalálható. A feladat során a különböző pozícióban (szó elején, közepén, végén) lévő grafémákat felismerését lehet gyakorolni, így a betűket nem csak különálló helyzetben, betűszinten tudja majd a gyermek megkülönböztetni, hanem szószinten is.

Hang azonosítása tárgyképek nevében

A képernyőn egyszerre mindig két kép jelenik meg, illetve a kiválasztott fonémapár betűi. A betűket a megfelelő képekre kell ráhelyezni aszerint, hogy melyik képen lévő tárgy nevében melyik hangot halljuk. A gyakorlat a hallási diszkriminációs képességet, a hangokra bontást fejleszti.

Betűfeltöltés

A fonémapár betűi a képernyő közepén nagyban, csak körvonalukkal jelennek meg, a képernyő alján az ezeknek megfelelő betűk egy sorozata. Az egér segítségével a kis, színes betűket rá kell húzni a neki megfelelő, középen található kitöltetlenre: minden jó választás esetén egy-egy újabb réteggel töltődik fel a körvonalas betű. A gyakorlat alkalmas a vizuális differenciáló képesség fejlesztésére, gyakoroltatására, illetve az optikai különbségek megfigyeltetésére.

Olvasógyakorlat

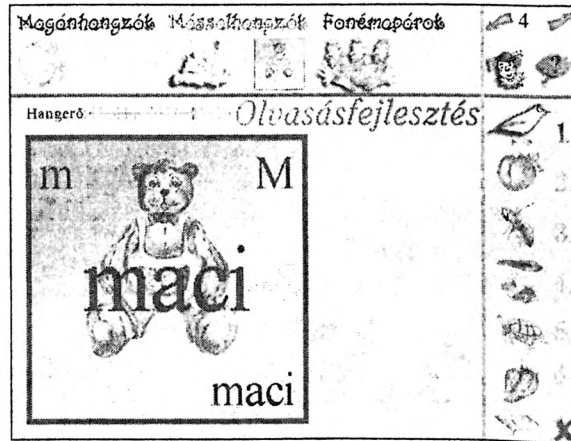
A képernyőn megjelenő szótagsorokat, illetve magánhangzók esetén betűsorokat kell felolvasni. A megjelenő „szavak” kezdő-, vég-, illetve mindkét pozíciójában a kritikus betűcsoport egy-egy tagja található. A gyakorlat célja a graféma-fonéma megfeleltetés gyakorlása, rögzítése, a tiszta beszédhangejtés megszilárdítása.

Betűpótlás

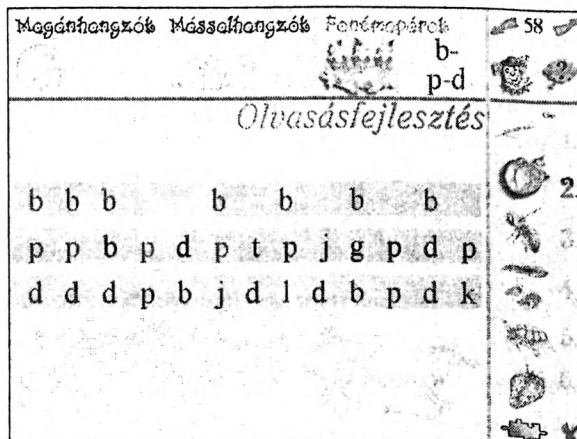
A képernyő felső részén a fonémapár betűi, alatta két-, illetve hárombetűs hiányos szavak és szótagok jelennek meg. Az egeret a hiányos szavak fölé mozdítva elhangzik a teljes szó, ez alapján kell a megfelelő grafémával pótolni a hiányzó részt. A gyakorlat a fonéma-graféma megfeleltetést gyakoroltatja, fejleszti a tiszta fonémahallást, a hallási diszkriminációs képességet és a hallási figyelmet.

A feladatsorok sikeres elvégzése után a számítógép játékkal jutalmazza a gyermeket. A játék nem öncélú: fejleszti a fonémahallást, illetve gyakoroltatja a vizuális differenciálást. A dominó játékban az egyes dominók egyik oldalán kép van, a másik oldalán graféma. A graféma mellé olyan dominót kell helyezni, amelynek a képén található tárgy nevében megtalálható a grafémának megfelelő beszédhang tetszőleges pozícióban. A színező játékban egy képet kirakószerűen részekre bontottunk. Az egyes darabkákon különböző, de vizuális alapon téveszthető grafémák vannak. Az egyes grafémákhoz a palettán színek vannak rendelve, ezekkel kell a megfelelő darabkákat kiszínezni az egér használatával.

3. ábra: A Beszédmester olvasástanítási része.

4. ábra: Kritikus fonémahármas gyakoroltatása

4. Matematikai és számítástudományi alapok

A gépi beszédfelismerés célja egy tetszőleges beszédjelhez a hozzá legjobban illeszkedő szimbólumsorozat megtalálása, ahol az egyes szimbólumok beszédhangokat, vagy valamely más, alkalmasan megválasztott kódolási egységeket jelölnek. Ez az általános megfogalmazás algoritmikailag egy kiterjedt keresési feladatot jelent, amely feltétel nélküli végrehajtása még a mai modern számítástechnikai eszközök segítségével is rendkívül idő-, és műveletigényes. Emiatt a manapság hatékonyan működő automatikus beszédfelismerő rendszerek a feladatot valamilyen szempontból egyszerűsítik, ami állhat a szimbólumok halmozának szűkítéséből, illetve a keresési tér redukciójából (KOCsor-TóTH 2004).

Jelenleg a beszédfelismerésben szinte kizárólag az ún. rejtett Markov-modellezést használják. Az utóbbi évtizedben történt rendkívüli elterjedését a modell viszonylagos egyszerűségének, matematikai megalapozottságának és főként hatékonyságának köszönheti, ami számos feltevés, köztük irreális feltételezések következménye. Ezeknek a megszorításoknak a célja, hogy a modellben szereplő szabad paraméterek számát és szerepét olyan szintre szorítsák, hogy már statisztikai alapú matematikai becslésekkel számíthatóak legyenek az értékeik. Ezek a feltételezések irreális voltak ellenére robusztus matematikai modell használatát teszik lehetővé, ami végső soron hatékony beszédfelismeréshez vezet. Azonban ezek a kikötések jelentik egyben a modell korlátait is: a modellel szembeni főbb kifogások a beszéd időbeliségének gyenge reprezentálása, és a mindössze elsőrendű kapcsolatok feltételezése.

Ezért a *Beszédmester* szoftver automatikus beszédfelismerő rendszerét egy általunk fejlesztett, úgynevezett szegmentális típusú dekódolási algoritmusra építettük, amely kellően rugalmas ahhoz, hogy könnyen ki lehessen próbálni benne különböző stratégiákat. Az eljárás már nem keretekben dolgozza fel a beszédjelet, hanem nagyobb egységekben, időintervallumokban gondolkodik, és ez a kibővített megközelítés eredményezi azt, hogy a módszer magában foglalja a rejtett Markov-modellezést is, mint speciális esetet.

Természetesen az új eljárás, mint a beszédfelismerő eljárások általában, a teljes problémát kisebb, gép által könnyebben megoldható részproblémákra vezeti vissza, mint a betűk, vagy fonémák egyedi felismerésére. A fonémafelismerés hatékony gépi megvalósítása paraméteres matematikai modellek felírását, illetve a paraméterek statisztikai alapú optimalizálását követeli meg, amit a szakirodalom gépi tanuló algoritmusként ismer. Az ilyen típusú statisztikai módszerek használata szükségessé teszi gyakorlati szótárak és nagyméretű annotált és fo-

netikailag szegmentált beszédatadbázisok létrehozását is, amelyek a későbbiekben további kutatásokat és fejlesztéseket implikálhatnak – természetesen nem csak a fonémák vizsgálatával kapcsolatban (SEJTES–KOCsor 2004).

A gépi tanuló algoritmusok fonéma felismerésben történő alkalmazásához szükséges a rendkívül nagy mennyiségű információt szolgáltató beszédjel tömör reprezentálása úgy, hogy csak a fonémák felismeréséhez nélkülözhetetlen információkat emeljük ki jellemzőkinyerési technikák segítségével. A beszéd-adatbázisok alapján készített, a fonémákat leíró jellemző tér már a gépi tanuló algoritmusok számára feldolgozható, így lehetőség adódik arra, hogy a kinyert adatokon alkalmazzuk azt a rengeteg fajta modellezési technikát, amelyet valaha felvetettek rögzített dimenziószámú terekben való osztályozásra, illetve valószínűségi regresszióra. A beszédfelismerés alapját képező, tömören reprezentált fonémák felismerése még tovább finomítható a gépi tanulás általános transzformációs eljárásaival, amelyek működésük során kiválaszthatják a fontosabb térkomponenseket, elnyomhatják a tanuló algoritmusok hatékonyságát zavaró egyéb hatásokat, és olyan térbe vihetik át az adatokat, ahol a szeparálhatóság könnyebb (KOCsor–TóTH 2004).

4.1. Jellemzőkinyerés

A beszédfelismerést megelőző lépés minden esetben a beszédjel digitális feldolgozása, az ún. jellemzőkinyerés. Ennek célja egy olyan tömör reprezentáció előállítása, amely a felismerés szempontjából fontos komponenseket megőrzi, a zavarókat viszont lehetőség szerint eltávolítja. A szakirodalom rengeteg előfeldolgozási módszert ismer, azonban olyan kijelentést nem lehet tenni, hogy az egyik módszer egyértelműen jobb lenne a másiknál. Az optimalitás ugyanis függ a rákövetkező felismerési módszertől, sőt, maguktól az adatoktól (tkp. a felismerési feladattól) is. Ezért egy adott felismerési feladat esetében mindenképpen érdemes többféle módszert is kipróbálni. Az elmúlt években számos előfeldolgozási módszert alkalmaztunk, kombinálva a később ismertetendő diszkriminatív szegmens-alapú felismerési sémával (SUYKENS–VANDEWALLE 2000). A vizsgált felismerési feladatok szinte minden esetben magyar nyelvű felismerési problémák voltak, úgymint kapcsolt számok felismerése, telefonos általános szöveg felismerése illetve gyermekhangok felismerése. Egy esetben angol nyelvű felismeréssel is próbálkoztunk (KOCsor–TóTH 2004), és eredményeink összemérhetőnek bizonyultak a nemzetközi szakirodalomban közltekkel.

A jellemzőkinyerés hagyományosan a beszédjel 10-30 ezredmásodperces darabkáiból történik. Ebben a lépésben főleg a szakirodalomból már ismert módszereket alkalmaztuk. A jól bevált megoldások mellett egy pályázat keretében implementáltunk egy ún. hallásmodellt is, amely egyelőre még nem számít sztenderdnek a beszédfelismerésben. Ezen túl egy saját algoritmust is kifejlesztettünk jelek szinuszos alapú dekompozíciójára, amely jóval pontosabb reprezentációt tesz lehetővé, mint a Fourier technikák (KOCsor et al. 1999, KOVÁCS et al. 2002).

4.2. Jellemzőtér-transzformációk

Egy klasszifikációs vagy gépi tanulási módszer célja, hogy előre ismert vagy kiszámítható jellemzők alapján eldöntse, hogy az adott jellemzőkkel leírt egyed milyen valószínűséggel tartozik a lehetséges besorolásokhoz. A tanuló algoritmusok alkalmazása előtt lehetőségünk van arra, hogy a reprezentációra használt téren bizonyos transzformációkat végezzünk. Az alkalmazott transzformáció kiválaszthatja a fontosabb térkomponenseket, elnyomhatja a tanuló algoritmus hatékonyságát zavaró egyéb hatásokat, és olyan térbe viheti át az adatokat, ahol a szeparálhatóság könnyebb.

4.3. Gépi tanulási módszerek

A gépi tanulás leginkább tanulmányozott területe az úgynevezett függvénytanulási probléma. Ennek lényege, hogy az első, tanulási fázisban az algoritmus (\underline{x} , $f(\underline{x})$) alakú mintákat kap valamely $f(\underline{x})$ függvényből, amelyek alapján valamilyen hipotézist állít fel a függvény alakjára vonatkozólag. A felhasználási fázis során pedig $f(\underline{y})=?$ típusú kérdéseket tesznek fel a rendszernek, \underline{y} értékek valamely sorozatára nézve. A tanulás pontossága \underline{y} teszt-pontok egy olyan halmazán mérhető, amely esetében ismerjük a valódi $f(\underline{y})$ függvényértékeket – így azokat össze tudjuk vetni a gép által becsültekkel.

A függvénytanulási probléma a gyakorlatban legtöbbször osztályozási feladat formájában vetődik fel. Ez speciális esete a függvénytanulásnak olyan értelemben, hogy az $f(\underline{x})$ függvényértékek egy véges készletből, az osztálycímkek készletéből kell, hogy kikerüljenek. Az osztályozási feladat további szűkítése az ún. fogalom-tanulási feladat, amikor is a függvényérték bináris, vagyis csak két lehetséges osztály van. Bizonyos algoritmusok csak a kétosztályos feladattal képe-

sek megbirkózni, de az n -osztályos tanulás ilyenkor is megoldható kétosztályos feladatok egy sorozatára való visszavezetéssel.

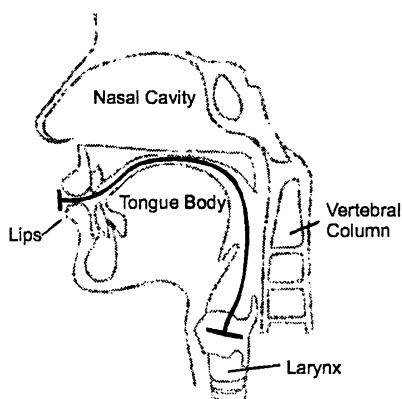
Az osztályozási feladat megközelítésére alapvetően kétfajta szemléletmód, illetve irányvonal jellemző. Az egyik a formális, logikai szemlélet (KEARNS 1994), amely olyan elméletekhez vezetett, mint pl. a PAC-tanulás illetve az Occam-tanulás. A másik megközelítés a statisztikai alakfelismerés (DUDA et al. 2001), amelynek alapköve a Bayes-döntésmélet.

4.4. Beszélőnormalizálás

A beszédfelismerési alkalmazások széleskörű elterjedésének előfeltétele a rendszerek beszélőfüggetlensége, azaz különböző felhasználók esetén is megbízhatóan és pontosan működő felismerési mechanizmus. A rendszerek általánosítási képessége természetes módon fokozható a tanítási folyamat során felhasznált beszédadatbázisok nagy méretével és sokszínűségével, de ez hosszadalmas és költséges munkát követel meg a módszer korlátozott hatékonysága mellett. Egy másik megközelítés ezért az egyes beszélők hangját változtatja meg úgy, hogy az a lehető legjobban hasonlítson az alkalmazott beszédfelismerő rendszer „ideálisan” felismerhető hangjához.

A beszélők hangjai közti eltéréseket a garat-, száj- és orrüreg alkotta artikulációs csatorna egyedekre jellemző különbségei okozzák. Ez a csatorna a gégeből kibocsátott hanghullámot mint áramló levegőt közvetíti a külvilág felé. Működése során a kiinduló hang bizonyos frekvenciáit felerősíti, másokat elnyom, de a jelenlévő frekvenciák szerkezetét nem módosítja. Emiatt a csatorna jelfeldolgozási szempontból szűrőként viselkedik, azaz matematikailag egy átviteli függvénnyel jellemezhető (megadja az egyes frekvenciák erősítésének mértékét). Az átviteli függvény maximumhelyeit formánsoknak nevezzük. Fonetikai kísérletek alapján kijelenthető, hogy a hang első három formánsa a fonetikai minőséget, míg a többi a beszélő egyedi jellemzőit (pl. hangszín) határozza meg. Beszédfelismerés szempontjából az itt jelentkező különbségeket célszerű kompenzálni, létrehozva így egy „idealizált” beszédhangot.

7. ábra: Az emberi artikulációs csatorna

A különböző beszélők által ejtett, de azonos fonetikai csoportba tartozó hangok formánsszerkezete hasonló. Így minden fonetikai csoport jellemezhető egy átlagos formánsszerkezettel. A legelterjedtebb megközelítés szerint az egyes beszélők formánsainak átlagostól vett eltérése korrelál az artikulációs csatorna hosszával (*Vocal Tract Length* – VTL), ezért lehetőség nyílik a hangok normalizálására a beszélő VTL hossza szerint (VTLN). A VTLN során egy transzformációs függvény segítségével próbáljuk a beszélők formánsait az átlagos helyre leképezni (EIDE–GISH 1997, UEBEL–WOODLAND 1999). A beszélőnormalizálás feladata egy megfelelő típusú transzformációs függvény kiválasztása, és a beszélőre jellemző optimális paraméterek beállítása.

A VTLN során a transzformációs paraméterek beállítása történhet néhány másodperces bemondás alapján, vagy a teljes hanganyag segítségével is. Mindkét esetben számottevően csökkenthető a fonémafelismerés hibája. A *Beszédmester* működése során azonban valós idejű fonémafelismerésre van szükség, így nincs lehetőség az előző technikák alkalmazására az eredeti formájukban. A probléma megoldására a szerzők korábban megadtak egy valós idejű beszédnormalizációt lehetővé tévő VTLN eljárást, amely a bemondás pillanatában hatékonyan megbecsüli az alkalmazott transzformációs függvény paramétereit (PACZOLAY et al. 2003).

5. Összefoglalás

Ebben a cikkben összefoglaltuk a *Beszédmester* beszédjavítás-terápia és olvasás-fejlesztő szoftver kifejlesztésének eredményeit mind alkalmazás, mind az elméleti eredmények szempontjából. A gyakorlati alkalmazást tekintve elmondhatjuk, hogy a siketek és nagyothallók beszédterápiája, bizonyos logopédiai problémák kezelése, olvasástanítás, illetve részképességükben sérült gyerekek olvasásterápiája szempontjából egy újszerű eszközt sikerült kifejleszteni. Az elméleti eredmények a mesterséges intelligenciai kutatások olyan modellépítési technológiáit jelentik, amelyek a *Beszédmester*en túl más hasonló számítógép-ember interakcióra épülő tanító/terápiai csomag kifejlesztését tehetik lehetővé.

IRODALOM

- ADAMS, Marilyn Jager (1990): *Beginning to read: Thinking and learning about print*. Cambridge: MIT Press.
- BÁCSI János – KERESKES Judit (2003): Az első osztályos olvasókönyvek szöveganyagából készült Gyakorisági szótár „Van szó”. *Módszertani Közlemények* (Szeged) 43/2:52-58.
- DUDA, Richard O. – HART, Peter E. – STORK, David G. (2001): *Pattern Classification*. New York: John Wiley & Sons, Inc
- EIDE, Ellen – GISH, Herbert (1997): *A Parametric Approach to Vocal Tract Length Normalization*. – In: Proc. ICASSP '97. Munich, 1039-1042.
- GROSKY, William I. – PLASIL, Frantisek (eds.) (2002): *Proc. of SOFSEM 2002: Theory and Practice of Informatics*. LNCS 2540. Milovy: Springer Verlag
- KEARNS, Michael J. – VAZIRANI, Umesh V. (1994): *An introduction to computational learning theory*. Cambridge, MIT Press.
- KOCSOR András – TÓTH László – BÁLINT Imre (1999): On the Optimal Parameters of a Sinusoidal Representation of Signals. *Acta Cybernetica* 14:315-330.
- KOCSOR András – TÓTH László (2004): Application of Kernel-Based Feature Space Transformations and Learning Methods to Phoneme Classification. *Applied Intelligence* 21/2:129-142.
- KOCSOR András – TÓTH László (2004): *Kernel-Based Feature Extraction with a Speech Technology Application*. – In: IEEE Transaction on Signal Processing Vol. 52/8:2250-2263.

- KOVÁCS Kornél – KOCSOR András – TÓTH László (2002): *Hungarian Speech Synthesis Using a Phase Exact HNM Approach*. – In: GROSKY–PLASIL (eds.): 181-185.
- MATOUSEK, Václav – MAUTNER, Pavel (eds.) (2003): *A Phonological Awareness Teaching System*. Proceedings of TSD'2003. Ceske Budejovice, Springer
- PACZOLAY Dénes – KOCSOR András – SEJTES Györgyi – HÉGELY Gábor (2004): A „Beszédmester” csomag bemutatása, informatikai és nyelvi aspektusok, *Alkalmazott Nyelvtudomány* IV/1:57-79.
- PACZOLAY Dénes – KOCSOR András – TÓTH László (2003): *Real-Time Vocal Tract Length Normalization*. – In: MATOUSEK– MAUTNER (eds.): 309-314.
- PÉCHY Blanka (1974): *Beszélni nehéz!* Budapest, Magvető Könyvkiadó
- PRÓSZÉKY Gábor – NÉMETH Géza – MÁNDLI János (eds.) (1999): Proceedings EUROPEECH-99, Vol. 6, Budapest, Hungary
- SEJTES Györgyi – KOCSOR András (2004): A „Beszédmester” adatbázis-specifikációja, *Alkalmazott Nyelvtudomány* IV/1:81-89.
- SUYKENS, Johan A. K. – VANDEWALLE, Joos (2000): *Recurrent least squares support vector machine*. – In: IEEE Transactions on Circuits and Systems. Vol. 47/7:1109-1114.
- UEBEL, Luis F. – WOODLAND, Philip C. (1999): *An Investigation into Vocal Tract Length Normalisation*. – In: PRÓSZÉKY et al. (eds.): 2527-2530.

EGY NEM CSAK FONOLÓGIAI ADATBÁZIS SPECIFIKÁCIÓJA

SEJTES GYÖRGYI – BÁCSI JÁNOS – KOCSOR ANDRÁS

sejtes@hung.u-szeged.hu; bacsi@jgytf.u-szeged.hu; kocsor@inf.u-szeged.hu

1. Bevezető

A *Beszédmester* (továbbiakban: *BeMe*) olyan gépi tanuláson alapuló szoftver, amely lehetővé teszi a részképességükben sérült és az olvasási nehézségekkel küzdő gyerekek beszédjavítás-terápiáját, ill. olvasásfejlesztését. A géppel segített olvasásfejlesztés alapvető célja, hogy a gyermek a számítógépet motivációs eszközként használva minél könnyebben és gyorsabban megtanulja a fonéma-graféma, illetve graféma-fonéma megfeleltetéseket. Célunk egyfajta fonológiai tudatosság kialakítása a felhasználóban, amely valós idejű, gépi fonéma-felismerésen és fonémaazonosításon, ill. a felismerés eredményének vizualizációján alapul.

A *BeMe* hanganyaga korlátozottan elérhető, az adatbázis struktúrájának specifikációja nyilvános. Ennek célja, hogy az adatbázis felhasználható legyen más kutatásokban pl.: a gépi beszédfelismerés más alkalmazásaiban, és nyelvészeti (fonetikai, fonológiai, szociolingvisztikai stb.) kutatásokban.

Az adatbázisban megtalálható a digitálisan tárolt hanganyag. A hullámforma mellett a hozzájuk tartozó ortografikus karaktereket is rögzítettük. A teljes hanganyagot annotáltuk és szegmentáltuk.

Jelen cikkünkben bemutatjuk az adatbázis létrejöttének körülményeit, felépítését, az adatok feldolgozásának módját. Munkánkkal szeretnénk megkönnyíteni más kutatások számára is az adatbázis használatát.

1.2. A szoftverkészítés részterületei

A munka összetett volt, mert több tudomány (informatika, pedagógia, nyelvészet) szakemberei dolgoztak együtt azért, hogy a *BeMe* szoftver az alkalmazás során jól működjön, hatékonyan segítse a gyerekek az olvasástanítását, ill. a hallássérültek a beszédoktatását.

1.2.1. Informatikai feladatok

Az SZTE Informatikai Tanszékcsoportja olyan alapkutató és szoftverfejlesztési munkát végzett beszédfelismerés és gépi tanulás témakörben, amelyre a *BeMe* informatikai háttere is épül. Céljuk olyan gépi tanuló algoritmus kifejlesztése volt, amely lehetővé teszi a hatékony klasszifikációt, a beszéd alapegységeinek megkülönböztetését.

1.2.2. Pedagógiai és nyelvészeti feladatok

A statisztikai alapon működő módszer alkalmazásához nagy méretű beszéd-adatbázisra volt szükség. Az SZTE JGYTF-i¹ Kar Gyakorló Általános Iskolájának kutatócsoportja (nyelvészek, pedagógusok) megtervezte a hanganyagot, elkészítette a gyakorisági szótárt, rögzítette és feldolgozta a hanganyagot, illetve elkészítette az adatbázis specifikációját. Összeállították a hívóképanyagot, kidolgozták a számítógéppel segített olvasástanítás metodikáját.

Az Óvoda Általános Iskola Diákotthon és Gyermekotthon (Siketek Iskolája, Kaposvár) a hallássérültek beszédoktatásának anyagából készített gyakorisági szótárt, hallássérült gyermekek hanganyagát rögzítette, didaktikát írt a végleges verzióhoz.

A *BeMe* grafikai megjelenítésének célja a program kiszolgálása volt. A grafikus olyan közérthető jelrendszert és színszimbolikát használt, amely az alkalmazás során a gyerekek érdeklődését ébren tartja, az esztétikai élmény mellett motivációként is szolgál.

2. Az adatbázis felépítése

Nagyméretű és áttekinthetően megszerkesztett szóadatbázis adott alapot a program háttérében működő valós idejű, gépi fonéma-felismerés kialakítására. Az olvasásfejlesztési rész szóadatbázisa 500 adatközlő 100-100 szószintű bemondását tartalmazza. A rögzített és feldolgozott szóadatbázist azért hoztuk létre, hogy a *BeMe* szoftver kifejlesztéséhez szükséges beszédtechnológiai kutatásokat szolgálja, ezért adatbázisunk a feladatnak megfelelően speciális.

¹ Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar

2.1. Az adatbázis alapja (gyakorisági szótár)

A *BeMe* olyan beszélőfüggetlen szoftver, melynek célja, hogy a beszédképzési, ill. olvasási nehézségekkel küszködő gyerekek megfelelő fejlesztésben részesüljenek. Ezért az első lépés egy szótár (BÁCSI–KEREKES 2002) létrehozása volt. Ezt annak a 13 első osztályos olvasókönyvnek a szóanyagából készítettük, amelyeket az Oktatási Minisztérium 2001/2002-ben engedélyezett. Ez a gyakorisági szótár tartalmazza a 13 első osztályos olvasókönyv teljes grafémasorát (27.293 grafémasor) csökkenő gyakoriság szerint. Szerepelnek benne olyan grafémapcsolatok is, amelyek az olvasástanítás menetében nélkülözhetetlenek, de a magyar nyelv szókészletének nem elemei. Ebben a szótárban minden toldalékos szó önálló szótári alakként szerepel. A következő lépés az volt, hogy kiválasztottuk a tartalmasnak minősített szavakat (É. KISS–KIEFER–SIPTÁR 1998), így 12.226 szóalakot találtunk csökkenő gyakoriság szerint. Harmadik lépésként azt az 1.953 szót különítettük el, amely legalább 10-es vagy annál nagyobb gyakorisági mutatóval fordul elő a második szótárban. Ez a szóanyag képezi a *BeMe* adat-bázisának alapját.

2.2. Szóbecmondó lapok

2.2.1. A közel 2.000 szóból az olvasásfejlesztési részhez szerkesztettünk 500 szóbecmondó lapot. Minden lap három részből állt.

Az első rész a 14 db magyar magánhangzót tartalmazta. (a, á, e, é, i, í, o, ó, ő, ō, u, ú, ü, ű)

A második rész 40 szóból állt. Ezek olyan tartalmas szavak voltak, amelyek betűrendben követték egymást. Az első és második rész minden adatközlőnél azonos volt (alma, ág, béka, cica, csiga, dió, dzé betű, dzsungel, egér, ég, fészek, golya, gyerek, hegy, iskola, ír, játék, kakas, lepke, lyuk, maci, nap, nyúl, oroszlán, óra, ördög, őz, pók, róka, süni, szőlő, tulipán, tyúk, uborka, út, üveg, úrhajós, virág, zokni, zsiráf).

A harmadik rész 60 szava minden adatközlőnél változott. A leggyakrabban használt szavakat osztottuk el előfordulási gyakoriságuk alapján, tehát egy-egy szó több lapon is szerepelhetett (fagy, fog, kis, vigyáz, megy, paripa, bábu, egészít, ér, név, apró, mosdik, pompás, zöld, tûd, nemzet, gyakorol, menny, vég, tó, Lilla, nap, köt, lomb, sorrend, talál, kicsi, keretez, hangos, eső, kettő, Csaba, gyerek, tűz, kiadó, válasz, van, nagy, kezd, utca, fekszik, bogár, anya, illik, víz,

szó, igaz, ablak, édesanya, teve, bújik, nagypapa, Dénes, szíves, réz, szabad, szőlő, jó, fül, esik).

2.2.2. A beszédjavítás-terápia szóanyagát a gyakorisági „szó-tár” leggyakoribb 2.000 szava alkotta, amelyek tartalmaztak:

- magánhangzókat szókezdő pozícióban,
- folyamatosan képzett mássalhangzókat szókezdő pozícióban,
- magánhangzó-magánhangzó kapcsolatot az artikulációs sorban,
- palatális-veláris oppozíciókat,
- magánhangzókat szomszédos artikulációs pozícióban,
- magánhangzókat spektrumuk hasonlósága szerint,
- labiális-illabiális oppozíciókat,
- azonos magánhangzókat rövid-hosszú oppozícióban,
- 30 leggyakoribb difónt szókezdő pozícióban,
- 30 leggyakoribb difónt szózáró pozícióban.

A beszédjavítás-terápia rész a hallássérültek beszédnevelésében előforduló 204 leggyakoribb szóból és 28 szintagmából állt, amely egy szűkített gyakorisági szótár szóanyaga; tartalmazott állathangokat, egy beszédérthetőségi vizsgálat szóanyagát, a szurdologopédiai automatizálás bázisszavait, magánhangzókat mássalhangzóval kitarított ejtésben és magánhangzósorokat folyamatos ejtésben a képzési sor szerint. A szóanyagot véletlenszerű keveréssel 40 sorba osztottuk. A sorok 4-5 szót, szókapcsolatot tartalmaztak.

2.3. Az anyaggyűjtés módszere (KISS 2001)

Anyaggyűjtésünk, mint a regionális vizsgálatok többsége, a korpusznyelvészethez tartozik. Célja a nyelvi adatok segítségével fonémák, ill. szavak olyan pontosságú gépi felismertetése, hogy az a *BeMe* programban alkalmazható legyen a beszédterápiában és az olvasástanításban.

Az anyaggyűjtés professzionális, mert a terepmunkában (a felvételek készítésénél) szakemberek: nyelvészek és fejlesztő pedagógusok vettek részt.

A gyűjtés aktív módon történt, így csak azokat a nyelvi adatokat vettük fel, amelyekre szükségünk volt. Minden gyereknek a saját szólapján található 100 szót kellett beolvasni a számítógép mikrofonjába.

2.4. Az adatközlők kiválasztása

Adatközlőink 6-7 éves kisiskolások az ország 14 gyakorlóiskolájából. Az 500 gyerek (250 lány, 250 fiú) kiválasztásánál fő szempontunk az volt, hogy minél közelebb legyenek az olvasástanulás kezdeti szakaszához, mivel a BeMe majdani felhasználói ebbe a korosztályba tartoznak.

2.5. A hangfelvételek helyszínének kiválasztása

Úgy jelöltük ki a felvételek helyszínét, hogy az minél jobban lefedje a magyar nyelvjárási régiókat (KISS 2001). Tettük ezt azért, hogy a *BeMe* szoftvert az ország bármely területén élő gyerek eredményesen tudja használni.

Munkánk során megtapasztaltuk az aktív módszer azon hátrányát, hogy a felvételek során az interjúhelyzet megnövelte a gyerekek nyelvi önkontrollját, s a formális beszédhelyzet, a magyar köznyelv kívánalmai szerint olvasták a szavakat.

Meg kell említenünk azt a nyelvi sztereotípiát is, amely csak erős megszorítással igaz ugyan, hogy Magyarországon a falusiak beszélnek nyelvjárásban, a városiak pedig köznyelven. A gyakorlóiskolákat úgy választottuk ki, hogy az ország minél több régióját lefedje a vizsgálat. Készítettünk felvételeket lakótelepi, ill. belvárosi iskolában is.

A regionális nyelvhasználat és az életkor azon összefüggését is szem előtt kellett tartanunk, hogy az idősebbek jobban őrzik a nyelvjárási vonásokat, mint a hat év körüli kisiskolások.

1. táblázat: A felvételek helyszíne

Város	Az iskola neve	Nyelvjárási régió	Régió belüli csoport
Szeged	Tabán Ált. Isk.	Dél-alföldi r.	Szeged környéki cs.
Szeged	SZTE JGYTFK Gyak. Ált. Isk.	Dél-alföldi r.	Szeged környéki cs.
Győr	A. Cs. J. Tank. Főisk. Gyak. Ált. Isk.	Közép-dunántúli-kisalföldi r.	Észak-dunántúli cs.
Pécs	Pécsi Tudegy. I.sz. Gyak. Ált. Isk.	Dél-dunántúli r.	Észak-baranyai cs.
Szekszárd	IPF Gyak. Ált. Isk.	Dél-alföldi r.	Baja környéki cs.

Kaposvár	K. E. Cs.V.M. Ped. Főisk. Gyak. Ált. Isk.és Gimn.	Dél-dunántúli r.	Közép-somogyi cs.
Baja	Eötvös J. Főiskola Gyak. Ált. Isk.	Dél-alföldi r.	Baja környéki cs.
Eger	Esterházy K. Főisk. 2.sz. Gyak. Ált. Isk.és Gimn.	Palóc r.	Déli tömb Eger vidéki cs.
Nyíregyháza	Ny. F. Bt. és Műv. K. A. Cs. J. Gyak. Ált. Isk.	Északkeleti r.	Szabolcs-szatmári cs.
Sárospatak	M. Egy. Com. Tan. F. K. Á. J. Gyak. Ált. Isk.	Palóc r.	Keleti tömb Keleti palóc cs.
Debrecen	Kölcsey F. Ref.Tanítók. Főisk. Gyakorlóisk.	Tisza-Körös vidéki r.	Hajdú-bihari cs.
Békéscsaba	Békéscsaba Belvárosi Ált. Isk.	Dél-alföldi r.	Szeged környéki cs.
Budapest ²	ELTE Tan.-és Óv. F. K. Gyak. Ált. Isk.	*Budapest	-
Kecskemét	K. Tanítók. Főisk. Kar Petőfi S. Gyak. Ált. Isk.	Dél-alföldi r.	Kiskunsági cs.

2.6. A felvételek időtartama

A felvételeket négy terepmunkás készítette féléven át heti egy alkalommal. Az anyaggyűjtés egy-egy adatközlőnél 2-10 percet vett igénybe. Az időkülönbség egyéni sajátosságokból adódott (eltérő olvasási tempó, ill. készsége).

3. Az adatok feldolgozása

3.1. A hanganyag annotálása

Az annotálás azt jelenti (VICSÍ et al. 2002), hogy minden hangfájl mellé egy címkefájl került, ami a hangfájl paramétereivel és tartalmával kapcsolatos változókat tartalmazza. Az általánosan elfogadott szempontokon túl specifikus mutatókat is felhasználtunk. A hanganyag annotálásának eredményeként elkészült

² Budapestet külön régióként kezeljük a település nagysága, lakóinak száma és összetétele miatt.

700 gyerek adatrögzítő lapja, amely a hangfájl paramétereivel és tartalmával kapcsolatos változókat tartalmazza.

Az adatlap szerkesztésénél ügyeltünk arra, hogy a gyerekek személyiségi jogai ne sérüljenek, ugyanakkor az adatlapok felhasználhatóak legyenek szociolingvisztikai kutatásokra.

A *BeMe* hanganyagának annotálásánál informatikai, nyelvi és társadalmi változókat vettünk figyelembe. Ezeket a *SpeechDat-E* (POLLAK et al. 2000) és a *The Budapest Sociolinguistic Interview* (KONTRA–VÁRADI 1997) alapján dolgoztuk ki.

A *SpeechDat* (továbbiakban *SD*) személyfüggetlen beszédfelismerők betanítására alkalmas adatbázisok létrehozásának szabályrendszere, melyet az Európai Közösség által létrehozott szakértői bizottság állított össze (POLLAK et al. 2000).

A *Budapesti Szociolingvisztikai Interjú* (KONTRA–VÁRADI 1997) (továbbiakban *BUSZI*) az MTA Nyelvtudományi Intézetében készült magyar nyelvi szociolingvisztikai kutatás angol nyelvű leírással. Az általánosan elfogadott szempontokon túl specifikus mutatókat is felhasználtunk.

2. táblázat: Példa egy adatlapra

SES:	S0001	(SD) Session number – a felvétel sorszáma ³
ENV:	Iskola	(SD) Environment – környezet
SEX:	Lány	(SD és BUSZI) Speaker sex – az adatközlő neme
AGE:	7 éves	(SD és BUSZI) Speaker age – az adatközlő kora
ACC:	Dél-alföldi r. Szeged környéki cs.	(SD) Speaker accent – az adatközlő kiejtése
REP:	Szeged	(SD és BUSZI) Recording place – a felvétel helye
RED:	B01-b06: 2002. 06. 12. b07-b012: 2002. 09. 27.	(SD és BUSZI) Recording date a felvétel dátuma
RET:	B01-b06: 12:06-12:10 b07-b12: 12:03-12:04	(SD és BUSZI) Recording time – a felvétel időpontja
LBR:	B02: alma, ág, béka, cica, csiga, dió, dzé betű, dzsungel b03: egér, ég, fészek, gólya, gyerek, hegy, iskola, ír b04: játék, kakas, lepke, lyuk, maci, nap, nyúl, oroszlán b05: óra, ördög, őz, pók, róka, süni, szőlő, tulipán	(SD és BUSZI) Orthographic text prompt – az adatközlőtől várt szóanyag ortografikus formában

³ Az adatlap ezt az oszlopot nem tartalmazza, csak magyarázatként szolgál.

	b06: tyúk, uborka, út, üveg, úrhajós, virág, zokni, zsiráf	
LBO:		(SD) Orthographic labelling – az adatközlő által bemonlott szóanyag ortografikus formában
CMT:		(SD) Comment row – megjegyzés: Sampa-átirat
SNL:	Alacsony	(SD) Subjective noise level – szubjektív zajszint
EDU:	Óvoda	(BUSZI) Education – végzettség
BRP:	Szeged	(BUSZI) Birthplace – születési hely
MOT:	Magyar	(BUSZI) Mother tongue – anyanyelv
TIA:	-	(BUSZI) Time abroad – külföldön töltött idő
KFL:	-	(BUSZI) Knowledge of foreign language – idegennyelv-tudás
MIC:	Hama Dynamic microphone IMP. 600	(BeMe)Microphone type – a mikrofon típusa
SPD:	-	(BeMe) Speech defect – beszédhiba
POC:	apja: gépészmérnök anyja: fogorvos	(BeMe) Parents' occupation – a szülők foglalkozása
OCC:	-	(BUSZI) Occupation – foglalkozás
HLT:	éphallású	(SD) Healthy – a beszélő egészségi állapota

3.2.A táblázatfájlok felosztása és tartalma

A változókat a következő fájlokba csoportosítottuk. A rövidítések mellett a lehetséges válaszokat tüntettük fel.

3.2.1. A beszélőre vonatkozó információs fájl

Fájl: <BeMe>\TABLE\SPEAKER.TBL)

SEX: lány/fiú

AGE: 5/ 6/ 7

ACC: Dél-alföldi r. (Szeged környéki cs.) / Közép-dunántúli-kisalföldi r.

(Észak-dunántúli cs.) / Dél-dunántúli r. (Észak-baranyai cs.) / Dél-alföldi r.(
Baja környéki cs.) / Dél-dunántúli r. (Közép-somogyi cs.) / Palóc r. (Déli tömb
Eger vidéki cs.) / Északkeleti r. (Szabolcs-szatmári cs.) / Palóc r. (Keleti tömb
Keleti palóc cs.) / Tisza-Körös vidéki r. (Hajdú-bihari cs.) / Budapest / Dél-
alföldi r (Kiskunsági cs.)

EDU: óvoda

TIA: az évek száma

KFL: a nyelv neve
SPD: fejlődési artikulációs zavar
POC: a szülők foglalkozásának neve
BRP: a település neve
OCC: a foglalkozás neve
HLT: ép hallású, nagyothalló

3.2.2. A felvétel körülményeire vonatkozó információs fájlok

Fájl: <BeMe>\TABLE\REC_COND.TBL

ENV: iskola

MIC: Hama Dynamic microphone IMP. 600 / Shure HW505 / Typhoon multimedia

/ Sennheiser / Gaia SL-8720 / Circe SL-8715

SNL: magas / közepes / alacsony

3.2.3. A felvételek sorrendjére vonatkozó fájlok

Fájl: <BeMe>\TABLE\SESSION.TBL

SES: 0001- 0500

Minden SES egy adatközlő bemondásait tartalmazza 12 fájlba elosztva.
(500 fő x 12 = 6000 fájl)

A felépítés:

<BeMe>\<ses0001-ses0500>\<b01-b12>

A tartalma:

b01: a 14 db magyar magánhangzó (2.2.)

b02-b06: minden adatközlőnél azonos bemondások (2.2.), fájlanként 8 szó (8 x 5 = 40 szó)

b07-b12: az adatközlőnként változó bemondások, fájlanként 10 szó (6 x 10 = 60 szó)

RED: év, hó, nap

RET: óra, perc

3.2.4. A lexikonfájl tartalma

Fájl: <BeMe>\TABLE\LEXIKON.TBL

LBR: az adatközlőtől várt szóanyag ortografikus formában

LBO: az adatközlő által bemondott szóanyag ortografikus formában

CMT: az adatközlőtől várt szóanyag SAMPA átírata

3.2.5. A bemondások száma

Az 500 kisiskolás bemond 7.000 magánhangzót és 50.000 szót, ami összességében 57.000 bemondást jelent.

3.3. A szegmentálás

Az adatbázis tartalmazza a korlátozottan elérhető szegmentált hanganyagot is. A szegmentálás a beszéd folyamat lineáris tagolása, vagyis a hangtest hangegységekre bontása. A hangtestben előforduló diszkrét metszetek kijelölésével jutunk el a beszédhanghoz, a hangtest legkisebb szegmentális szerkezeti egységéhez (KISS 2001). A beszéd időfüggvényében bejelöljük a fizikailag megfigyelhető beszédhangokat és azok határait. A szegmentálás célja, hogy az adatbázis gépi feldolgozásához megadjuk a beszédjel és a fonetikai átírat közti időbeli kapcsolatot, azt, hogy melyik szimbólum a beszédjel mely időintervallumának felel meg. A szegmentálás egységei a beszédhangok, ezekből absztraháljuk a fonémákat (VICSÍ et al. 2002).

Jelöltük az adatközlő által elkövetett hibákat és a felvétel során hallható, nem környezeti zajokat is. A munkához az MTA-SZTE Mesterséges Intelligencia Kutatócsoportja által kifejlesztett *HotSA* programot használtuk (HOTSA 2001).

Az adatbázis tartalmazza a beszédhangok fonetikai átírását is, ez a beszéd-részlet hangjait jelölő speciális fonetikai kódok sorozata. Az elhangzott szövegek lejegyzésére a nyelvészetben általában az IPA szimbólumrendszert használják. Ez a szimbólumrendszer azonban nem illeszkedik a számítógép billentyűzetéhez, ezért a nemzetközi SAMPA kódolással dolgoztunk (ESPRIT PROJECT 2598). A SAMPA alapja az IPA jelölésrendszer, de az előbbi jobban alkalmazkodik a számítógéppel kezelhető karakterkészlethez; a segítségével könnyebb megoldani a gépelést és a továbbítást.

3.3.1. A munka menete

A rögzített hanganyag tisztítása (nagyobb szünetek törlése, ismétlődő részek eltávolítása, a szöbemondó lapon nem szereplő szavak törlése) után került sor a szegmentálási műveletre.

Először meghallgattuk a felvételt az esetleges zajok, hibák, a fonetikus átirat hibáinak a kiszűrésére. Majd erősebb nagyítás mellett jelöltük a beszédhang-határokat. A következő meghallgatás során pontosítottuk, véglegesítettük a határokat, javítottuk az esetleges ejtési eltéréseket.

A szegmentálási munkát egyszerűsítette az automata szegmentáló. Ez egy olyan algoritmus, amely automatikusan jelölte a hanghatárokat, ezzel könnyítette és gyorsította a kézi szegmentáló munkáját.

3.3.2. A szegmentálás szempontjai

A beszédhangok a lineáris hangszerkezetben hangkapcsolatokat képeznek. A hangok gyakran nem különíthetők el élesen egymástól, rövidebbek-hosszabbak köztük az átmenetek, ezért a munka során azt tapasztaltuk, hogy a beszédhang-határt nem lehet mindig egyértelműen bejelölni. Gyakran a spektogram és a hullámforma összehasonlítása, de még a meghallgatás sem adott objektív főgódzót a határ pontos bejelölésére.

Ezekben az esetekben az alábbi elvekhez (VICSÍ et al. 2002) tartottuk magunkat.

- A szegmentumhatárokat igyekeztünk a null átmenetekhez igazítani.
- Zöngés hangok esetében ez a pozitív null átmenetet jelenti. Igyekeztünk nagyon precízen jelölni a határt. Zöngétlen hangoknál 1 ms pontossággal jelöltük a hang kezdetét.
- A magánhangzó kezdetét a zöngé indulásánál jelöltük (zöngétlen hang után).
- A zárhangok, affrikáták kezdetét a megelőző hang utolsó periódusa előtt jelöltük.
- A magánhangzó-magánhangzó vagy magánhangzó-rezonáns mássalhangzó kapcsolatokban a határt az átmeneti rész 50%-ánál jelöltük be. Ilyenkor némileg pontatlan a bejelölés, mert a hangok kettéválasztása bizonytalan (VICSÍ-VÍG 1998).

Többször előfordult, hogy egy-egy hangot többszöri visszahallgatás után sem lehetett azonosítani. Ennek jelzésére a [cut] kódot használtuk.

3.3.3. A szegmentált hanganyag szerkezete

A szegmentált anyag a következőképp épül fel:

Pl.: ses0001 (az első adatközlő bemondásai)

s0001b01.dat (az első adatközlő első bemondásának szegmentált anyaga)

s0001b01.huo (az első adatközlő első bemondásának SAMPA átírata)

s0001b01.wav (az első adatközlő első bemondásának hanganyaga)

4. Eredmények

A *BeMe* hanganyaga korlátozottan elérhető, az adatbázis struktúrájának specifikációja nyilvános. A program fejlesztése során létrejöttek gyakorisági szótárak, nagyméretű annotált és szegmentált adatbázis. A rögzített és feldolgozott szóadatbázist azért hoztuk létre, hogy a *BeMe* szoftver kifejlesztéséhez szükséges beszédtechnológiai kutatásokat kiszolgálja.

Úgy gondoljuk azonban, hogy a korpusz nagysága és a feldolgozás szempontjai alapján más nyelvészeti (szociolingvisztikai, fonetikai, fonológiai stb.) és beszédtechnológiai kutatásokra is alkalmas az adatbázis, az annotált és szegmentált hanganyag.

A *Beszédmester* szoftver 2004. februárjától ingyenesen hozzáférhető az interneten (www.inf.u-szeged.hu/beszedmester). A program mellékleteként automatikusan használható az olvasástanítás, ill. a beszédjavítás-terápia metodikája.

IRODALOM

BÁCSI János – KERESKES Judit (2002): Az első osztályos olvasókönyvek szóanyagából készült Gyakorisági szótár „Van szó”. *Módszertani Közlemények*. 2:52-57.

Beszédmester: www.inf.u-szeged.hu/beszedmester

É. KISS Katalin – KIEFER Ferenc – SIPTÁR Péter (1998): *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó

ESPRIT PROJECT 2589 (SAM) (1992): *Standard Computer-Compatible Transcription*, Project Report, Doc. No. SAM-UCL-037. London: Phonetics and Linguistics Department. 1-39.

HOTSA: <http://oasis.inf.u-szeged.hu>, SZT-IS-10/1/23/2001

KISS Jenő (2001): *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó

- KONTRA Miklós – VÁRADI Tamás (1997): *The Budapest Sociolinguistic Interview: Version 3*. (BUSZI) Budapest: Linguistics Institute, Hungarian Academy of Science
- POLLAK, Petr – CERNOCKY, Jan – BOUDY, Jerome – CHOUKRI, Khalid – HEUVEL, Henk – VICSI, Klára – VIRAG, Attila – SIEMUND, Rainer – MAJEWSKI, Wojciech – SADOWSKI, Jerzy – STARONIEWICZ, Piotr – TROPF, Herbert – KOCHANINA, Julia – OSTROUCHOV, Alexander – RUSKO, Milan – TRNKA, Marian (2000): *SpeechDat(E) – Eastern European Telephone Speech Databases*. – In: Proceeding LREC' 2000 Satellite workshop XLDB – Very large Telephone Speech Databases. 29 May 2000, Athens UCL. 20-25.
- VICSI Klára – VÍG Attila (1998): *Az első magyar nyelvű beszédadatbázis*. Budapest: Beszédkutatás '98. MTA Nyelvtudományi Intézete. 163-177.
- VICSI Klára – TÓTH László – KOCSOR András – GORDOS GÉZA – CSIRIK János (2002): MTBA – Magyar nyelvű telefonbeszéd-adatbázis. *Híradástechnika* LVII/8:35-43.

ABSTRACTS

ABOUT THE FALSE FRIENDS OF LANGUAGE LEARNERS

H. VARGA, MÁRTA

A false friend is a word which appears equivalent to a word in another language but actually has more or less different meaning(s). Another important aspect should be highlighted: these pairs have similar etymologies. False friends are not only a matter for professional translators, as, for example, the French variant – „faux amis du traducteur“ – might suggest. The use of false friends involves difficulties not only for professionals, teachers, interpreters, translators, etc., but also especially for non native language learners, and nonprofessional language users. The first aim of this paper is to gather a collection of loan-words from the Hungarian and Italian languages that might come under the definition of „false friend“. The second aim is to establish some regularities to provide an acceptable working definition and point out possible ways of classification. The approach of the paper is mainly lexicographic.

RELATIONS BETWEEN CULTURAL FAUX AMIS (FALSE FRIENDS) AND REALIA

KISS, MÓNKA

Some researchers of faux amis (false friends) have distinguished words which, unlike the classic definition of faux amis (similar words with partially or wholly different meanings), denote (in at least one of the examined languages) beings or objects that belong to a given culture and are nonexistent or unknown in the other, or, on the other hand, beings or objects that are known in both cultures but have usage or composition which is different, despite common features (e.g. fr. *cafetière* – it. *caffettiera*). This category, named cultural faux amis, resembles *realia*, a term introduced in translation science to describe typical objects of a given culture.

This essay examines some specific words (*realia*) of Hungarian culture and their proposed equivalents in bilingual dictionaries (e.g. *téliszalámi*, *gulyás*, *dzsentri*). After a short presentation of some loanwords in French, there follows

an analysis of the different ways these words are treated in bilingual dictionaries, and the semantic distances between the French and Hungarian words, as well as their differences in form (phonetic and/or orthographic) due to the borrowing process.

TOWARDS THE METHODOLOGY OF CREATING A COMMONLY ACCEPTED HUNGARIAN TERMINOLOGY FOR TECHNICAL TRANSLATIONS IN ENVIRONMENTAL AND LANDSCAPE SCIENCES

DRÓTH, JÚLIA – NEUHAUSER, MÁRK

In recent years, the need for technical translations has been growing exponentially, and this increase poses new questions in the fields of terminology and language use. It is the technical translator that is often the first to meet these new issues, due to the nature of his or her work. The paper intends to summarise the authors' recent studies and experiments to identify new principles and methods of collecting, processing and arranging the Hungarian terminology of environmental and landscape sciences in order to correspond to the expectations of ELS experts, as well as the traditions and norms of the target language.

ITALIAN ECONOMIC AND FINANCIAL DICTIONARIES

TAMÁS, DÓRA

The author of this study proposes herself to offer a panorama of the instruments available to the translator specialising in economic texts in the languages Italian and Hungarian. The emphasis is primarily on the printed bilingual and multilingual dictionaries and only secondarily on the on-line and off-line electronic instruments. These last ones serve more as a support beside the various analysed printed dictionaries, which in their form more resemble glossaries and cover only narrow thematics of an interdisciplinary science like economics.

THE VOCABULARY OF LOCAL GOVERNMENTS IN HUNGARIAN-GERMAN, GERMAN-HUNGARIAN DICTIONARIES

VOGELNÉ TAKÁCS, GABRIELLA

Since the change of the regimes and especially since the accession of Hungary to the EU, more and more settlements have made connections with partner towns abroad. They enter into an agreement of co-operation – leaders and often citizens visit the partner district. But it happens fairly often that they cannot find such members of local governments with good command of languages or dictionaries with adequate vocabulary. Because the systems, tasks and competence in different countries differ widely from each other, a new specialised dictionary is necessary which contains explanations in the target language.

SPORTS TERMINOLOGY IN SPORTS DICTIONARIES

BÉRCES, EDIT

This paper discusses the significance of the appropriate use of sports terminology in contracts, race manuals other sports documents. The appearance of new sports disciplines makes it necessary to continuously compile and update both the monolingual and the multilingual sports lexicographical data bases, i.e. dictionaries. The accurate recording of sports terminology in race manuals and sports thesauri or dictionaries, as well as its appropriate use, is a prerequisite of smooth, problem-free communication in the international sports community. Sports lexicography deals with studies, compilation, analysis, and evaluation of reference works in the language and terminology of physical exercise, physical education, coaching, sports medicine, sports journalism, sports science, sports management, physiotherapy, sports injuries, sports psychology, sports administration, sports information, sports marketing, paralympic sports, sports facilities, and even sports-wear. After reviewing Hungarian printed dictionaries, a micro- and macrostructural analysis of a multilingual German sports dictionary will be presented. The criteria of professional dictionary-making must be taken into consideration when compiling a database for a new sports discipline or when updating old dictionaries.

THE ROLE CROSS-REFERENCES AMONG ENTRIES IN MONOLINGUAL DICTIONARIES

FÓRIS, ÁGOTA – HESZ, GYÖRGYI

Different types of dictionaries use different cross-reference systems to help their users find more comprehensive and precise information. It would be useful to harmonise the type of cross-references and the type of dictionary to provide real assistance to the users. As there are many types of cross-references, and they may all serve different purposes, it is advisable to inform the readers about the system and its use in outside matter.

The purpose of this study is to examine the cross-reference systems in five Hungarian monolingual dictionaries. The *ÉKsz²* does not use a comprehensive cross-reference system. The *Idegen Szavak Szótára* primarily due to possible differences in written form and grammar does not use cross-references. The *Magyar Szinonimaszótár* uses an extensive cross-reference system: three different signs help the users. The cross-reference system of the *NIIF Füzetek* helps the understanding of the unknown words within the entry rather than the understanding of the headword itself. The *Microsoft számítógép szótár* employs four different kinds of cross-reference signs.

TRANSLATION OF HUNGARIAN GEOGRAPHICAL NAMES INTO ENGLISH

GERCSÁK, GÁBOR

Very little attention has been paid to the use of Hungarian geographical names in foreign language literature. It is important, and will become increasingly more so, to find common agreement first of all among the various Hungarian authors on how to use the Hungarian geographical names in English language publications. It would be a great advantage for foreign readers who study or deal with Central European geography, geology, history, archaeology, ethnology and even tourism, if the authors, translators and editors had a standardised way of translating Hungarian geographical names into English. As the authors use different English translations of the Hungarian names, the foreign readers often hardly recognise that they are reading about the same region or hill. This problem is further complicated when there is a map (often in Hungarian) or a table

accompanying the text, and there the use or translation of the Hungarian landscape objects is different.

This paper describes some typical and frequent contradictions in the usage, grammar, spelling and logic of the translation of physico-geographical features and regions of Hungary, and offers a simplified solution to the problem facing authors, map-makers and editors of all kinds of publications in Hungary and abroad. One of the most useful benefits would be that foreign readers would always find the name of a feature in the same form.

DICTIONARIES IN PUBLIC EDUCATION

FARKAS, JUDIT –NAGY, ÁGNES

This paper, on the one hand, is research into the question of to what extent secondary schools in Pécs, Hungary, are provided with computers, Internet access, and online dictionaries. Furthermore, the Headmasters' and the teachers' attitude to computers and online dictionaries is analysed. On the other hand, the paper aims to investigate the role of lexicography in public education, finding an answer to the question of how the theoretical demands outlined in the National Curriculum are put into practice. The findings of the questionnaire-based survey have yielded more promising results than expected, and indicate that both teachers and students of the present day have a wide range of opportunities to use computers and the Internet to their benefit. The data suggest that these tendencies will have significant effects on higher education since graduates must be prepared for the secondary school educational demands and they must be able to use the available facilities there.

MUSIC DICTIONARIES IN PUBLIC EDUCATION

BÉRCES, EMESE

In my paper I examine the present-day and possible future role of music dictionaries at the various levels of the educational system. After summarising the relevant regulations and the requirements of the National Core Curriculum, I elaborate on the importance of music dictionaries in helping students meet those requirements. I also examine the role of teachers in the process.

In the second part of my paper I mention a few possibilities for using music dictionaries in the classroom, with special emphasis on the framework of co-operative learning. I briefly present the process of co-operative learning and finally I demonstrate a concrete example of application using music dictionaries in the secondary school music lessons.

A TOTALLY LEXICALIST APPROACH TO (MACHINE) TRANSLATION

ALBERTI, GÁBOR – BALOGH, KATA – KLEIBER, JUDIT –
VISZKET, ANITA

The paper introduces a new (totally lexicalist) approach to machine translation. The method is based on the two-way application of our parser (accepting SL sentences, generating TL sentences). The input of this parser is a string (a sentence), and there are several outputs: a list of relevant lexical items, a list of established syntactic relations, a discourse-semantic representation, and a co-predicative network, which is a level between syntax and semantics, and which is claimed to be universal and consequently a perfect representation level for machine translation. An important innovation of this approach is that there is no need for different mechanisms to translate from and into different languages. The only task is to elaborate grammars of more and more languages to achieve translation, because the frame we propose is universal.

THE LEXICON AND QUESTIONS ON SPECIFICITY

SZILÁGYI, ÉVA –VISZKET, ANITA

The long-term aim of our research is to work out a lexically stored argument-structure which provides the opportunity to store all the regularised information not handled in syntax. In this paper we deal with the alternation of verbal prefixes, bare NPs and resultative arguments: only one of the three can appear before the verb, and none of them after the verb. Our conclusions: bare NPs (in our definition) can separate only action-classes, they aren't real semantical arguments (real semantical arguments are always specific or non-specific; bare NPs aren't non-specific, this feature is not relevant for them). Verbs can specify

whether their semantical arguments should be filled by specific or non-specific syntactical arguments, so this is their lexical property. Whether a verb can have a bare NP as its syntactical argument is also a lexical property of the verb, and the range of these syntactical arguments is defined by the knowledge of the world.

MACHINE LEARNING AND ITS NOVEL APPLICATION TO SPEECH IMPEDIMENT THERAPY

KOCSOR, ANDRÁS –PACZOLAY, DÉNES

A new computer-aided software package, the *Beszédmester* („SpeechMaster”) was developed for teaching reading and speech impediment therapy. The program is freely available in the Internet at www.inf.u-szeged.hu/beszedmester. Its substance is a machine learning module, which converts the sounds into easily comprehensible graphical elements such as flickering graphemes. This effect efficiently supports the development of the correct articulation of the hearing impaired. The aim of the reading-teaching part of the software is to help children learn, more quickly and easily, the correct phone-grapheme and grapheme-phone associations using the computer as a means of motivation, and by using automatic speech recognition methods. Besides briefly describing the „SpeechMaster” package, in this paper we also summarise our results from the viewpoint of machine learning.

NOT ONLY PHONOLOGICAL DATABASE SPECIFICATION

SEJTES GYÖRGYI– BÁCSI JÁNOS – KOCSOR ANDRÁS

Beszédmester (Speech Master) is a machine learning based software product that can be used in speech therapy and in teaching partially handicapped children to learn to read. The primary goal of machine-aided reading development is to use the computer as a motivational tool to make learning the phoneme-grapheme and grapheme-phoneme correspondences easier and faster. Our purpose is to develop phonological consciousness in the user with the help of real-time phoneme identification and its visualisation.

Parts of the sound recordings of *Beszédmester* and the specification of the structure of the database have been made publicly available so that the database may be used in other projects of speech recognition or linguistic research.

The database includes the digitally stored sound recordings. Each record is segmented and annotated.

This paper presents the formation and structure of the database and the methods used in processing the data.

TARTALOM

H. VARGA Márta: A nyelvtanulók „hamis barátairól”	7
KISS Mónika: A kulturális faux amis (FA) és a reáliák kapcsolata	20
DRÓTH Júlia – NEUHAUSER Márk: Szótárkészítés – mint a terminológiatan tartalmának modellálása a szakfordítóképzésben	31
TAMÁS Dóra: Az olasz gazdasági szótárakról	41
VOGELNÉ TAKÁCS Gabriella: Helyi közigazgatás, helyi önkormányzatok a magyar-német, német-magyar szótárakban	56
BÉRCES Edit: A sport terminológiája a sportszótárakban	72
FÓRIS Ágota – HESZ Györgyi: A szócikkek közötti utalás szerepe egynyelvű szótárakban	86
GERCSÁK Gábor: Magyar tájnevek angol fordítása	100
FARKAS Judit – NAGY Ágnes: Szótárak a közoktatásban	111
BÉRCES Emese: Zenei szótárak az oktatásban	131
ALBERTI Gábor – BALOGH Kata – KLEIBER Judit – VISZKET Anita: A fordítás totálisan lexikalista megközelítése	143
SZILÁGYI Éva – VISZKET Anita: Specifikussági kérdések és a lexicon	153
KOCSOR András – PACZOLAY Dénes: Gépi tanulás és újszerű alkalmazása a beszédjavítás-terápiában	167
SEJTES Györgyi – BÁCSI János – KOCSOR András: Egy nem csak fonológiai adatbázis specifikációja	184
*	
<i>Abstracts</i>	197

Publication of the Terminology Innovation Centre

TERMINOLOGIA ET CORPORA – SUPPLEMENTUM (ed. Ágota Fóris & János Pusztay) (*joint series of the Terminology Innovation Centre and the Department of Uralic Studies*)

1. *Utak a terminológiához.* – Szombathely, 2006
2. *Ezerarcú lexicon.* – Szombathely, 2007

Publications of the Department of Uralic Studies

I. SPECIMINA SIBIRICA (ed. János Puszta)

1. (*Colloquium Sibiricum* – Proceedings of the Conference) – 1988, 270
3. *Gedenkschrift für Irén N. Sebestyén (1890-1978)* – 1990, 289
4. *Irén Hegedüs: Bibliographia Nostratica 1960-1990* – 1992, 78
5. *The Arctic. Papers of an International Conference, Syktyvkar, 16-18 May, 1991* – 1992, 303
6. *Uralic Mythology. Papers of an International Conference, Syktyvkar, 6-9. August, 1992* – 1993, 200
7. *Simon Kuper-Puszta János: Selkupskij razgovornik (Narymskij dialekt)* – 1993, 78
8. *Die Wege der finnisch-ugrischen Völker zur politischen, kulturellen und sprachlichen Autonomie. Materialien eines Internationalen Symposions, 15.-17. Oktober 1992 in Szombathely.* – 1993, 194
9. *Elena Skribnik: Bibliographia Sibirica.* – 1994, 197
10. *Die Vorgeschichte der uralischen Völker. Materialien eines Internationalen Symposions, 14.-16. Oktober in Szombathely.* – 1994, 119
11. *Anna Widmer: Studien zum Nizjam-Ostjakischen.* – 1996, 97
12. *Die sprachliche Situation bei den uralischen Völkern.* – 1997, 270
13. *Nikolaeva, Irina: Yukagir Texts.* – 1997, 162
14. *Zur Entwicklungsgeschichte der uralischen Sprachen.* – 1998, 107
15. *E. Vászolyi-Vasse: Syrjaenica. Volume one.* – 1999, 577
16. *Zur (Morpho-)Syntax der uralischen Sprachen.* – 2001, 124
17. *E. Vászolyi-Vasse: Syrjaenica. Volume two.* – 2001, 531
18. *Zur Frage der Terminologiebildung in den uralischen Sprachen.* – 2001, 90
19. *E. Vászolyi-Vasse: Syrjaenica. Volume three.* – 2003, 474
20. *B. Székely, Gábor: Agreement in Northern Siberian languages.* – 2003, 98
21. *Valencia Uralica. Materialien der Konferenz Valencia Uralica (Szombathely, 18.-19. April 2002)* 2003, 177
22. *Языковая ситуация и языковая политика в финно-угорских республиках Волго-Камского региона / Die sprachliche Situation und Sprachpolitik in den finnisch-ugrischen Republiken der Volga-Kama-Region. (Materialien einer internationalen Konferenz, Szombathely, 27.-28. Mai 2004)* – 2005, 211.

II. SPECIMINA SIBIRICA – SUPPLEMENTUM (ed. János Puszta)

1. *Die Wege der finnisch-ugrischen Völker zur politischen, kulturellen und sprachlichen Autonomie. (Thesen des Symposions)* – 1992, 50
2. *Conference of Rectors from the Fenno-Ugric Countries and Republics. Szombathely, 27-29. September 1993.* – 1993, 127.
3. *Материалы круглого стола по истории и языку народа мари – Materialien des runden Tisches über die Geschichte und Sprache der Mari.* – 2004, 105.

III. SPECIMINA FENNICA (ed. János Puszta)

1. (*Fennistics in Hungary*) – 1989, 138
2. (*Proceedings of the Finnish-Hungarian Folklore Conference, Pécs, 1989*) – 1990, 135

3. Vilmos Voigt: 60 kaunista unkarilaista kansanlaulua. (60 Hungarian folksongs) – 1992, 137
4. János Pusztay: SuomUnkaKonTut (Finnish-Hungarian contrastive studies) – 1993, 80
5. Kaukovertailuja (Fernvergleiche) (Proceedings of the Hungarian-Finnish contrastive conference, Szombathely, 1993, május 20-21.) – 1994, 142
6. Suomi 75 vuotta – 1994, 118
7. Kaukovertailuja II. (Fernvergleiche II.) (Proceedings of the 2th Hungarian-Finnish contrastive conference, Szombathely, 1996 október) – 1998, 140
8. Yrjö Varpio: A Sarkcsillag alatt, Európában – 1999, 116
9. A Kalevala végleges szövege 150 éves. – 2001, 62
10. Kaukovertailuja III. (Fernvergleiche III.) (Proceedings of the 3th Hungarian-Finnish contrastive conference), Szombathely, 1999 október) – 2001, 141
11. Kaukovertailuja IV. (Fernvergleiche IV.) (Proceedings of the IV. Hungarian-Finnish contrastive conference, Szombathely, 2002) – 2005, 150
12. Kaukovertailuja V. ((Proceedings of the V. Hungarian-Finnish contrastive conference, Szombathely, 2005) – 2006, 313.

IV. AZ URALISZTIKAI TANSZÉK KIADVÁNYAI (ed. János Pusztay)

1. Munkácsi Bernát: A votják nyelv szótára (reprint) – 1990, 836
2. Lakó György: A magyar mondat szerkezet finnugor sajátosságai. – 1991, 68
3. Zsigmond Németh: 96 gleiche Texte in uralischen Sprachen (Vaterunser) – 1991, 03
4. Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. – 1994, 279
5. Jávor Jenő: Az uráli népek irodalmának bibliográfiája (1975-1994) – 1995, 506
6. Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. (Tudományos tevékenységének eszméi előképei 1850-ig) – 1998, 150
7. Balázs János-Emlékezés. – 2000, 73
8. Pusztay János: Szakszógyűjtemény az uráli nyelvek vizsgálatához. – 2000, 235
9. Vade mecum. A huszonötödik óra. (A Berzsényi Dániel Főiskola Uralisztikai Tanszékének /1991-2001/ jubileumi konferenciája /2001. április 26-27./)
10. Szeverényi Sándor: Perecsényi Nagy László. – 2002, 96
11. Pusztay János (ed.): A Volga-Káma-vidék finnugor népei. – 2005, 109

V. FOLIA ESTONICA (ed. János Pusztay)

1. Észtország a fordulat előtt. – 1992, 223
2. Észtország a fordulat után. – 1994, 340
3. Pusztay János: Könyv az észt nyelvről. – 1994, 206
4. Észt-magyar összevetés. – 1996, 134
5. Tiina Rüütmaa: Ungari el-verbiprefiksi vasteid eesti ja korvutavalt ssome keeles. – 1998, 167.
6. Észt-magyar összevetés II. – 1998, 92
7. M. Laar - L. Vahtre - S. Vahtre - H. Valk: Észtország története. – 1999, 278
8. Észt-magyar összevetés III. – 2003, 142
9. Árpás Károly: Messze van Észtország (Válogatott finnugrisztikai dolgozatok) – 2003, 275
11. Észt-magyar összevetés IV. – 2005

VI. BIBLIOTHECA CEREMISSICA (ed. János Pusztay)

1. Beke Ödön: *Mari szövegek II.* – 1995, 463.
2. Pomozi, Péter: *Satzwertige Partizipien...* – 1997
3. Glukhova, Natalia: *Structure and style in Mari charms.* – 1997, 115.
- 4¹. Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár I.* – 1997, 256.
- 4². Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár II.* – 1997, 257-602.
- 4³. Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár III.* – 1998, 603-968.
- 4⁴. Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár IV.* – 1998, 969-1396.
- 4⁵. Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár V.* – 2000, 1397-1746.
- 4⁶. Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár VI.* – 2000, 1747-2276.
- 4⁷. Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár VII.* – 2001, 2277-2639.
- 4⁸. Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár VIII.* – 2001, 2640-3005.
- 4⁹. Beke, Ödön: *Mari nyelvjárási szótár IX.* – 2001, 3006-3332.
5. A.A. Savatkova: *Gornoe narečie marijskogo jazyka.* – 2002, 292
6. Beke-szimpózium. – 2004, 123

VII. FOLIA BALTICA (ed. János Pusztay)

1. Nitiņa, Daina: *Könyv a lett nyelvről.* – 1998, 162.
2. *A magyar államiság ezer éve – Ungaru valsts tukstosgade. (Magyar-lett tudományos konferencia, Riga, 2001. október 11.). Szerk. Inga Klēvere és Pusztay János.* – 2002, 89+92

VIII. MINORITATES MUNDI – LITERATURA (ed. János Pusztay)

- A.H. Tammsaare: *Juudit * Judit.* Ford. Bereczki Gábor. – 1999, III + 2x92
- *Harangok halk kondulása * Kellade hellus.* Huszadik századiészti líra. – 2000, IX + 2x350 + 50
- *Mentem eprészni erdőre, áfonyázni rengetegbe * Läksin puolahan metsälle, muulle maalle mustikalle* (karjalai, inkeri és finn balladák) - 2000, 246
- *Kalevala.* Ford. Sente Imre. Illusztrálta Masszi Ferenc - 2001, 361
- *Pet Persut: Kytky süan * Hangyalagzi.* Ford. Pusztay János. Illusztrálta Masszi Ferenc 2001, 2x41 + II
- *Majd' minden szó feledésbe merült * Unohtuivat miltei kaikki sanat.* Inkeri finn líra. Ford. Fábrián László és Pusztay János. Illusztrálta Masszi Ferenc - 2002, 2x62 + X
- *Bábjából kielő pillangó * Kookonist kooruv liblikas.* Minták a századvégi észti roved-prózából. – 2002, 2x210, VII-XVII, 14
- *A képzelet tájai * Mielen maastoja.* Válogatás a legújabb finn lírából. – 2002, 2x59 + II
- *Mókuskerék * Oravanpyörä.* Válogatás a legújabb finn novellairodalomból. – 2002, 2x105 + II
- *Aarne Puu: Papírvilág * Paberist maailm.* Fordította Csire Márta és Pusztay János – 2003, 2x47
- *Mehis Heinsaar: Härra Pauli kroonikad * Pál úr krónikái.* – 2004, 2x111
- *Asalcsi Oki: Miért hallgat az udmurt nő? – Малы шын улэ удмурт нылышко?* Fordította Bede Anna – 2004, 2x38 + VII
- *Jurij Vella: Fehér kiáltások.* – 2004, 148
- *Vjacseszlav Ar-Szergi: Lepkelelkek * Yü vadъсын – Бубылиос.* Fordította Kozmács István – 2005, 171

- Ronalds Briedis: *Slēptā kamera * Rejtett kamera*. Szombathely 2005, 2x60
- *Post modern (modernais pasts) * Post modern (modern posta)*. Válogatás a legújabb lett lírából. Szombathely 2005, 2x60
- Пизелонь каумаз – Berkenyekoszorú. (Válogatás a legújabb mordvin lírából). Fordította Fábián László és Pusztay János. Szombathely, 2006, 2x84
- *Ei kaadu! – Nem bukik el! (Finn költőknek az 1956-os forradalom tiszteletére írott versei)*. Fordította Fábián László és Pusztay János. Szombathely, 2006, 2x48

IX. hEURéka (ed. János Pusztay)

1. *Pekka Kujasalo: Finnország és az EU*. 2003
2. *Ojārs Kalniņš: A szovjet örökség felszámolása a lett oktatásban*. 2004
3. *Andris Ozols: Üzleti lehetőségek Lettországból*. 2004
4. *Az észti nyelvstratégia 2005-2010*. 2005
5. *Köztársasági elnökök a lett-magyar kapcsolatokról*. 2006
6. *Toomas Hendrik Ilves: A Nagy Európai Fal?* 2007

X. Terminologia et Corpora (ed. János Pusztay) (joint series of the Department of Applied Linguistics and the Department of Uralic Studies)

1. *European profiles of language policy*. – Szombathely, 2003 [2004], 91
2. *Вопросы терминологии в финно-угорских языках Российской Федерации – Terminology issues in the Finno-ugric languages of the Russian Federation*. – Szombathely, 2003, 137

XI. Terminologia et Corpora – Supplementum (ed. Ágota Fóris & János Pusztay) (joint series of the Terminology Innovation Centre and the Department of Uralic Studies)

1. *Utak a terminológiához*. – Szombathely, 2006
2. *Ezerarcú lexikon*. – Szombathely, 2007

XII. EUVocS [EU-Vocabularium Savariense] (ed. János Pusztay)

- Barabás István: Angol-magyar szójegyzék az EU Magyarországról írt véleményéhez. - Szombathely. 1998, 141
- Csúry Andrea - Csúry István: Francia-magyar szójegyzék az EU Magyarországról írt véleményéhez. - Szombathely. 1998, 168
- Pusztay János: Német-magyar szójegyzék az EU Magyarországról írt véleményéhez. - Szombathely. 1998, 258
- Pusztay János: Finn-magyar szójegyzék az EU Magyarországról írt véleményéhez. - Szombathely. 1998, 294
- Sciacovelli, Antonio: Olasz-magyar szójegyzék az EU Magyarországról írt véleményéhez. - Szombathely. 1998, 227
- Pusztay János - Rüütmäa, Tiina: Észt-magyar szójegyzék az EU Észtországról írt véleményéhez. - Szombathely. 1999, 345
- Babos Krisztina: Portugál-magyar, Magyar-portugál szójegyzék az Európai Bizottság Magyarországról írt véleményéhez. Szombathely, 2004, 184

From the Series of the Savaria University Press (Szombathely)

XIII. LEXICA SAVARIENSIA (ed. János Pusztay)

1. Anu NURK – PUSZTAY János: *Észt-magyar kisszótár*. – 1993, 324
2. PUSZTAY János – Tiina RÜÜTMAA: *Magyar-észt kisszótár*. – 1995, 547
3. Tiina RÜÜTMAA: *Észt-magyar társalgás*. – 1998, 195
4. Inga KLÉVERE: *Lett-magyar társalgás*. – 2000, 221
5. KOZMÁCS István: *Udmurt-magyar szótár*. – 2003
6. MÉSZÁROS Edit – Raisza SIRMANKINA: *Erza-mordvin–magyar szótár*. – 2003
7. MOLNÁR Judit: *Moksa-mordvin–magyar szótár*. – 2003
8. KUZNETSOV, Nikolay: *Komi-magyar szótár*. – 2003, 199
9. PUSZTAY János: *Nyenyec-magyar szótár*. – 2003, 387
10. KUZNECOVA, Margarita: *Mari–magyar szótár*. – 2003, 272
11. NIŢIŢA, Daina: *Lett-magyar kisszótár*. 2004, 362

XIV. BERNSTEINSTRASSE (ed. János Pusztay)

1. *Das sprachliche Bild der Bernsteinstraße-Region (Proceedings of the conference held in September 1993 in Szombathely)* – 1994, 132
2. *SCLOMB und Mittel-Europa (Proceedings of the conference held in August 1995 in Szombathely)* – 1996, 114
3. Rechnitzer, János: *Die Charakteristiken des Übergangs in der Regionalstruktur Ungarns*. – 1999, 80

XV. MINORITATES MUNDI (ed. János Pusztay)

1. Pusztay János: *A szőlőkupok*. – 1994, 194
2. Kerezsi Ágnes: *Az udmurtok*. – 1999, 250

**SZERKESZTÉSI ÚTMUTATÓ A
TERMINOLOGIA ET CORPORA – SUPPLEMENTUM
CÍMŰ SOROZAT SZERZŐI SZÁMÁRA**

Formai követelmények:

- Betűtípus és nagyság: Times New Roman 11
- Sortávolság: pontosan 15 pont
- Főcím középre zárva: félkövér (bold), nagybetű Times New Roman 12-es
- Szerző neve középre zárva: nagybetű Times New Roman 12-es
- Szerző e-mail címe középre zárva: kisbetű Times New Roman 11-es
- Első (1.) címfokozat: félkövér (bold), 11-es
- Második (1.2) címfokozat: kurzív (italic), 11-es
- Harmadik (1.2.1) címfokozat: normál, 11-es
- Értelmi kiemelések: félkövér (bold)
- Nyelvi példák szövegen belül: kurzív (italic)
- Kiemelés nyelvi példákban belül: kurzív és félkövér (italic, bold)
- Könyvcím vagy folyóiratcím szövegen belül: kurzív (italic), nem kell lefordítani.

Hivatkozás a folyamatos szövegen belül:

- ha általában hivatkozunk: szerző (kiskapitális betűtípus) és évszám (ORSZÁGH 1966)
- ha szó szerint idézünk, a szerző neve után következzen az évszám, majd az oldalszám (ORSZÁGH 1966:5).

Idézés:

- az idézett szöveg idézőjelbe kerüljön, és a 40 szavas idézetnél nagyobb terjedelmű szöveget különítsük el a folyó szövegtől: előtte és utána egy sort hagyjunk ki, és balról 1 cm-t húzzuk be,
- teljes szótári szócikk idézése esetén a szócikket különítsük el a folyó szövegtől: előtte és utána egy sort hagyjunk ki, és balról 1 cm-t húzzuk be,
- szöveg (pl. teljes szótári szócikk) beszkennelese esetén ügyeljünk a felbontás nagyságára, hogy nyomtatásban is olvasható legyen a szöveg.

Hivatkozás feloldása az irodalomban:

- a hivatkozások a szerzők vezetékeve szerint betűrendben kövessék egymás (nem kell számozni),
- az irodalomjegyzék (*IRODALOM*) csak azokat a szerzőket tartalmazza, akikre a szövegben utalás történt,
- a nyelvi és szótári adatok forrását külön irodalomjegyzékben kell közölni (*FORRÁSOK*),
- az irodalom és a források balról 0,4-es függő behúzással készüljenek.

A könyvek adatai az irodalomban:

- a szerző vezetékneve kiskapitálissal, majd keresztnéve, ezután jön az évszám zárójelben, utána kettőspont, az évszám után következik a cím, ha önálló mű címe, akkor kurziválva, a könyv címe után következik – ha sorozatban jelent meg a kötet, a sorozat megnevezése, majd a megjelenés helye, utána kettősponttal elkülönítve a kiadó: PUSZTAY János (2006): *Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban.* – A Magyarágkutatás könyvtára XXVIII. Budapest: Teleki Alapítvány
- ha két szerző van: KLAUDY Kinga – BART István (2003): *EU fordítóiskola. Európai uniós szövegek fordítása angolról magyarra.* Budapest: Corvina

A folyóiratcikkek adatai az irodalomban:

- ha folyóiratban jelent meg a tanulmány, akkor nem a tanulmány címét kell kurziválni, hanem a folyóirat címét, továbbá fontos megjelölni az évfolyamot, a számot és a pontos oldalszámot: BALASKÓ Mária (2000): Számítógép és lexikográfia. *Modern Nyelvoktatás* 6/4: 29-40.

A tanulmánygyűjtemények vagy konferenciakötetek adatai az irodalomban:

- ha tanulmánygyűjteményben jelent meg a cikk, meg kell jelölni a tanulmánykötet címét (előtte – In:), és a szerkesztőt vagy a szerkesztőket utána zárójelben (ed.), (eds.), (Hrsg.), (szerk.), és fontos megjelölni a tanulmány oldalszámát a kötetben belül: ZAUBERGA, Ieva (2005): *Handling Terminology in Translation.* – In: KÁROLY-FÓRIS (eds.): 107-116.
- a hivatkozott tanulmánykötet részletes adatai külön legyenek feltüntetve: KÁROLY Krisztina – FÓRIS Ágota (eds.) (2005): *New Trends in Translation Studies. In Honour of Kinga Klaudy.* Budapest: Akadémiai Kiadó

Elhangzott (írásban nem megjelent) konferencia-előadás adatai az irodalomban:

- ebben az esetben a szerző neve, az évszám, és az előadás címe után írjuk azt, hogy Elhangzott: ... és ezután következzenek a konferencia adatai a következő sorrendben: a konferencia címe, rendező intézménye, helye és ideje: PAJZS Júlia (2001): *A korpuszalapú szótárírás alternatívái.* Elhangzott: XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2001. április 17-19.

Lábjegyzetek:

- a tanulmány tartalmi részéhez kapcsolódó megjegyzéseket *lábjegyzetben* közöljük.

Ábrák, táblázatok:

- az ábrákat és táblázatokat folyamatosan számozzuk (*1. ábra, 1. táblázat*), és lássuk el önálló címmel: *1. ábra: Shannon–Weaver beszédmodell*; a címet és a számot az ábra vagy táblázat fölött középen helyezzük el.

Absztakt (idegennyelvű összefoglaló)

- A tanulmány címe és 6-10 soros összefoglalója angol nyelven.